

ISSN 0234-8128

Шингил-Каву Элбурс

- АХМАТЛАНЫ ИБРАГИМ ТУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ.
- МАМЧУЛАНЫ Дина. Поэма.
- ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ Борис. Хапарла.
- ЧЕЧЕНЛАНЫ Амин. Сурашла дуниясында.
- АТАБИЙЛАНЫ Магомед. Эсгеричуле,
хапарла, назмула.

6. 2023

НАРТ СӨЗӨ

* * *

Мухар – жапхакыгъа,
Сокъур – кыапхакыгъа.

* * *

Мухол адам жукъучу болур,
Насыбындан бугъуучу болур.

* * *

Мындан ары – эниш тиги,
Андан бери – ёре тиги.
Экиси да бир жол эсе,
Къайдан билгин – къайсы иги?!

* * *

Мытыр адам кёп эснер,
Сабыр адам кёп эслер.

* * *

Мытырны табаны тыкыр.

* * *

Мюлкюн жүрюталмагъан эр
Юйдегисин хайран этер.

* * *

Мюлк кыурагъан тириди,
Мюлк кыолланы кириди.

* * *

Мюлкюню саны жокъ –
Ичинде жаны жокъ.

* * *

Лакъырда – кертини келечиси.

* * *

Намыс айтханны этмей,
Нафыс айтханнга кетме...

* * *

Намыссыздан кенгде жүрүй,
Намыслы бла тенглик жүрют.

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (232) ноябрь – декабрь 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додулары А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип	Мызыланы Къаншаубий
Бейтуугъанланы Исмаил	Мусукаланы Сакинат
Газаланы Амина	Османланы Хыйса
Додулары Аминат	Созайланы Ахмат
Ёзденланы Альберт	Табакъсойланы Мухтар
Ёлмезланы Мурадин	Шауаланы Разият
Зумакъулланы Танзиля	Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНЧИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

**Ана тилибиз ана сютю бла
Киреди бирде сабий тилибизге.
Биз а, анагъа хурметли бола,
Сакълайыкъ тилни келир тёлубюзге.**

Ойарлана Керим

БИЗНИ БАГЪАЛЫ УСТАЗЫБЫЗ

Бизни багъалы устазыбыз филология илмуланы доктору, профессор, Халкъла аралы тюрк академияны академиги Ахматланы Хашимни жашы Ибрагим битеу тюрк тил билимни эм фахмулу алимлеринден бири болгъанды.

Ахматланы Ибрагим 1938 жылда 27 декабрьде Къабарты-Малкъар АССР-ни Быллым элинде туугъанды. Аны сабий жыллары къыйын болумлада ётгендиле. Башханы къойсанг да, ол халкъы бла бирге кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын сынагъанды. Алай сабийлигинден окъуна окъургъа итинген жаш орта школна бошайды. Ол заманга халкъыбызгъа туугъан журтуна къайтыргъа эркинлик берилген эди. Къабарты-Малкъар къырал университетде малкъар тилни бла литератураны бёлюмю ачылгъанын эшитгенде, Ибрагим керекли къагъытларын жарашдырады. Экзаменлени жетишимли берип, студент болады. Студент жылларында окъуна ол хапарла жазып башлайды. Литература кружокну ишине да тири къатышады. Диплом ишин да литературадан жазады.

Ибрагимни жютю, хунерли, адепли, фахмулу болгъанын аны устазы белгили алим-тюрколог Алийланы Умар эслейдида, тилде аны этген жетишимлерин кёрюп, кесине чакъырып: «Миллетни къадарында аны тилини магъанасы бек уллуду. Миллетни миллет этген аны тилиди. Бизни тилибизде тинтилмеген затла кёпдюле. Аланы тинтирча алимлирибиз аздыла. Сен жашауунгу тилибизни тинтиу, айнытыу бла байламлы этерге керексе», – дейди. Ибрагим угъай демейди.

Университетни бошагъандан сора, «Коммунизмге жол» газетде ишлеп башлайды. Кёп бармай а, радиону эл мюлк бёлюмюнде ишлерге кёчеди. Ол, радиода ишлеген бла къалмай, суратлау чыгъармачылыкъда да кесин сынайды. Ол кезиуде Ахматланы Ибрагимни «Боранда» деген биринчи китабы басмадан чыгъады. Жаш журналистни фахмусу ол жазгъан хапарлада, очеркледе да кёрюнеди. Дагъыда ол ишлерини юсюне да илму-излем институтда къарачай-малкъар тилни илму грамматикасын жарашдыра тургъан алимле бла да ишлегенди. Анга анда грамматиканы бир бёлюмюн жазаргъа да буюргъандыла. 1966 жылда къарачай-малкъар тилни грамматикасы ана тилибизде басмадан чыгъады. Бу илму иште да аны уллу къыйыны барды.

1967 жылда Ахматланы Ибрагимни Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар тилни секторуна чакъырадыла. Анда ол къысха заманны ичинде «Къарачай-малкъар тилде ай-

тымланы баш членлери» деген темагъа диссертация жазып, аны Бакуда жетишимли къоруулайды. Ол жыл окъуна Ибрагимни кеси ишлеген секторгъа тамата этедиле. Институтда Ибрагим кесини ишчи нёгерлери бла бирге ангылатма сёзлюкге керекли юлгюле жыйып, миллиондан артыкъ карточка жарашдырады. Сёзлюкню жарашдырыр ючюн, аны баш жорукъларын белгилеген «Инструкция для составления «Толкового словаря современного карачаево-балкарского языка» (1976 ж.) деген ишни жазады.

Ибрагимни башчылыгъы бла малкъар тилни сектору, «Къарачай-малкъар тилни грамматикасын» хазырлап, аны 1976 жылда орус тилде чыгъарады. Анга алимле бийик багъа бичедиле, кеслерини илму ишлеринде эркин хайырланып башлайдыла.

1972 жылда фахмулу алимни КЪМКЪУ-ну малкъар тил бла литератураны кафедрасыны таматасына саладыла, аны ишин айнытыр муратда. Ибрагимни башчылыгъы бла кафедрада тилден, литературадан ишчи программала, окъуу эм методика пособияла жарашдырылгъандыла. Студентлени илму ишге къатышдырыугъа да Ибрагим уллу магъана бергенди.

Ахматланы Ибрагим малкъар тилни школлада окъутуугъа да бек къайгыргъанды, устазланы билимлерин ёсдюрген институтда лекцияла окъугъанды. Кёп жылладан бери школну тамата классларына Ибрагим жарашдыргъан дерслик хайырланылгъанлай турады.

Окъутуу иш кёп заманын алгъанлыкъгъа, Ибрагим илму излемлерин бир заманда да тохтатмагъанды. 1982 жылда ол «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бош айтымны къуралыу эм магъана жаны бла тюрлюлери» деген темагъа доктор диссертациясын къоруулайды. Бу ишге битеу къыралгъа белгили алимле бийик багъа бичгендиле. Ибрагим биринчи болуп тюрк тил билимде жангы ызны – семантика синтаксисни мурдорун – салгъанды. Бусагъатлыкъда Ибрагимни ишлерине кёре, тюрк тилли республикалада студентлеге бла аспирантлагъа энчи курсла окъуладыла, семинарла бардырыладыла. Ибрагим салгъан ыз бла татар, уйгъур, алтай, шор, тыва эм башха тюрк тилледе диссертацияла эм башха илму ишле жазыладыла. Ахматланы Ибрагимни илму ишлеринде айтылгъан оюмла тюрк тилледе дерсликледе, программалада, грамматикалада белгили жерни аладыла. Москвада, Алма-Атада, Ташкентде, Ашхабадда, Уфада, Къазанда, Шупашкарда (Чебоксары), Бакуда бардырылгъан халкъла аралы илму конференциялагъа Ибрагимни чакъыргъанлай, ишлерине, оноуларына къошханлай тургъандыла. Ол тюрк тил билимде атлары айтылгъан алимле бла тенглик жюрютгенди. Ибрагимни доктор эм кандидат дис-

сертификациялары юслеринден кесини оюмларын айтыргъа кёп республикалагъа чакътыргъандыла.

Ахматланы Ибрагим Къабарты-Малкъар Республиканы къырал тиллерини юсюнден Законуну проектин, ол тиллени сакълаугъа эм айнытыугъа жораланган программаланы жарашдырыугъа да тири къатышханды. Ол республиканы жамауат-политика жашаууна тири къатышханды. Аны туугъан журтну аллында къыйыны «Жангы жерлени хайырланыу ючюн», «Урунуу жигерлиги ючюн» деген майдалла бла белгиленгенди.

Сюйген ишине саулай жюреги бла берилип, Ахматланы Ибрагим халкъны жарыкъландырыугъа, республиканы илму педагог кадрларын хазырлаугъа, миллетибизни тил билимин ёсдюруге уллу къыйын салгъанды. Ибрагим студентле, аспирантла, устазла намыс-сый берген профессор эди. Дерслеринде илмуда жюрюген битеу оюмланы айтхандан тышында, «Сен а къалай сагъыш этесе былайда?» дегенча соруула берип, студентлени оюмларгъа юйретгенди, бир-эки минутха кюкюлю не да бир сейирлик къысха хапарчыкъ айтып, студентлени арыгъанларын кетере билиучю эди.

Аспирантларына кесинде болгъан илму китапланы келтирип, керекли насийхат берип, танышларында башха тюрк тилледе жазылгъан суратлау чыгъармаланы тилеп, диссертацияларына юлгюле жыяргъа болуша эди. Аны аспиранты кесини диссертациясыны юсю бла тюрк республикаланы къайсысына барса да, Ибрагимни бетинден анга хурмет этип, жарыкъ тюбеп, не жумушуна да къарай эдиле. Аны ауазы, жарыкъ кюлгени ишлеген жерибизге къууат бере эди. Ёсюп келген жаш тёлюню ниет тазалыкъгъа, адеп-къылыкъ, намыс даражаларын сакъларгъа юйрете, шуёхлукъгъа чакъыра эди. Студентле да халкъны келечилери болгъанларын, аны бетин кёргюзтгенлерин унутмазгъа кереклилерин айта эди. КъМКЪУ-ну малкъар тил бла литература кафедрасына таматалыкъ этген заманны ичинде ол бизни тегерегине жыйып, бирлешдирип, оноу этип, ишлерге юйрете, бирикдирип, алгъа элтгенди, малкъар тилни от жагъасын ышырып келгенди.

Къартха-жашха да Ибрагимни халал жюрегинде жер табылгъанды. Адамла анга, кеслерине ышанганча, ышанып, жумушларын, къайгъыларын айтып келе эдиле. Адамны къадары халкъыны къадары бла къаты байламлы болады, аны себепли хар адамны жашау жолу миллетини тарыхын къурагъанын ол уста билгенди. Малкъар халкъны кёчгюнчюлюкде сынагъан къыйынлыгъы, анга терсликни, адамсызлыкъны эм кюйсюзлюкню жакъгъан палахла «Зорлукъ» деген китапда жазылгъандыла. Ахматланы Ибрагимни бу китапны жазылыуунда уллу къыйыны барды. Ол кеси кёрген, билген, эшитген зат-

лагъа таянып, архив материалланы хайырланып, халкъыны келген жолун кѳргюзтююню тюзге санагъанды.

Ибрагим битеу халкъыбыз ана тилин керти кѳлю бла суйюп, багъалатып, окъутуп, жазып башласа сую эди. Жаш тѳлюге: «Не иште да ишлегиз, къайсы окъууну да бошагъыз, алай а ана тилигизге, миллет маданиятыгъызгъа уллу кѳлю болмагъыз. Аны сыйсыз этсегиз, бир заманда да сыйлы болукъ туююлсюз», – дей эди. Уллу алимни баш борчларындан бири жаш тѳлюге билим бериу, аны тюз жолгъа салыу эди.

Ахматланы Ибрагим дуниядан терен ангылауу болгъан, сабыр, Ата журтун, туугъан ташын суйген, кесин башхаладан ѳрге кѳтюрмеген, уллу дебери, сыйы жюрюген адам эди. Аны жарыкъ сыфаты дайым бизни эсибизде турлукъду.

Къарачай-малкъар филологияны кафедрасы

Ахматланы Ибрагимни юсюнден айтылгъан сѳзле

Талантливый тюрколог, открывший новое направление в тюркологии (семантический синтаксис), глубоко разобрался во всех вопросах языкознания: в фонетике, в лексике, словообразовании и морфологии. Наверное, таков удел крупного учёного быть многоплановым и многогранным, неутомимым тружеником во имя национальных духовных ценностей. Сам Ибрагим часто нам, его друзьям, говорил: «Если я умру, люди будут читать мои книги». Жизнь не обманула учёного.

М. М. Текуев

доктор филологических наук, профессор КБГУ

Ахматов Ибрагим Хашимович свою творческую жизнь начал как журналист, сценарист и писатель. Но стал он одним из ведущих тюркологов страны. Мы рады тому, что зов таланта не обманул Ибрагима, а судьбе было угодно подарить науке о языке столь тонкого исследователя. Наш друг и общий любимец Ахматов рано ушёл из жизни, но труды его надолго определяют пути развития балкарского языкознания.

З. Х. Толгуров

доктор филологических наук, профессор

Во всех отношениях Ибрагим Ахматов был душевным, искренним и благороднейшим человеком с чистой совестью. Он притягивал к себе людей как магнит, так как душа его была

открыта всем. Его имя останется в истории, ибо он вошел в этнокультуру балкарского народа. Жизнь человека имеет нравственный характер потому, что состоит в служении Добру. Профессор Ахматов всю жизнь делал людям добро. В моей памяти таким он и остался – человеком, говоря словами Кайсына Кулиева, постигшим «доброту хлебов и мудрость трав».

С. И. Эфендиев

доктор философских наук, профессор

Ибрагим Ахматов остался в моей памяти как человек высокой культуры, как коллега, четко выполнявший свои обязанности, как друг, готовый поддержать на работе и вне работы. Будучи добрым и мягким в жизни, Ибрагим в науке проявлял принципиальность и определенную жесткость. Этого не могли не чувствовать члены кафедры, которой он руководил много лет. Но коллеги о своем требовательном заведующем вспоминают только с теплотой. Ибо требовательность ученого заставляло постоянно быть в творческом тонусе, видеть перспективу, не останавливаться на достигнутом.

Дж. Н. Коков

доктор филологических наук, профессор

В своей научной и научно-педагогической деятельности Ибрагим Хашимович не замыкался в рамках университета. Он был в числе ведущих, самых активных ученых, которые обсуждали и решали актуальную проблему статуса родного языка в жизни КБР в сложное последнее десятилетие, перспективы развития языка в будущем, в частности, его статуса в образовательных учреждениях республики, проблему обучения языку в национальной школе. Ибрагим Хашимович всю жизнь служил людям и искренне жаль, что для этого бескорыстного служения ему был отведен столь малый срок...

Ю. С. Кимов

доктор педагогических наук, профессор

Ибрагим Хашимович Ахматов, ведущий специалист балкарской филологии и тюркологии в целом, возглавил новое поколение – поколение высокообразованных компетентных ученых, способных решать сложные проблемы филологии. Подтверждением тому – словари, грамматики, монографии, учебники, методические работы. Ахматову было отпущено очень мало времени. Слишком мало. Поэтому его дела – продолжение его жизни.

А. Х. Шарданов

доктор филологических наук, профессор

Профессор, доктор наук Ахматов И.Х. всегда держал руку на пульсе филологических наук. В решении сложных задач ему помогали, помимо высокого профессионализма и широкой эрудиции, большой природный дар – тонкое языковое чутье и исследовательская интуиция.

М. З. Улаков

*доктор филологических наук,
заслуженный деятель науки КЧР*

Я неоднократно встречался с И. Х. Ахматовым на научных конференциях, различных форумах, беседовал с ним и могу твердо сказать, что он был одним из самых интеллектуально развитых и воспитанных людей. Всегда благожелательный и добрый, Ибрагим подготовил многих ученых, в том числе из Карачаево-Черкесии, постоянно протягивал руку помощи в ней нуждающимся. Он был очень чутким и внимательным товарищем, крупным ученым и светлым человеком, оставившим добрый след в жизни.

К. Т. Лайпанов

*доктор исторических наук,
профессор*

Труды профессора И. Х. Ахматова представляют собой качественно новый этап в развитии тюркского языкознания, в которых заложен прочный фундамент современных представлений о грамматике тюркских языков. Они направлены на изучение языковых явлений во всей их многогранности и сложности.

М. Б. Кетенчиев

*доктор филологических наук, профессор,
заведующий карачаево-балкарской филологии КБГУ*

Есть люди, знакомство с которыми оставляет добрый след, которых ты всегда помнишь, чьими советами, а уж тем более дружбой, неизменно дорожишь, именно таким человеком был для меня Ибрагим Хашимович Ахматов, отличавшийся глубокими научными знаниями, профессионализмом и основательностью.

А. Д. Койчугев

*доктор исторических наук, профессор,
советник ректора КЧГУ*

Он был талантливym ученым и педагогом от Бога. Не было случая чтобы, приходя на лекцию, он не улыбнулся. Его искренняя улыбка освещала аудиторию, поднимала всем настроение. А как много это значит для диалога со студентами! Ибрагим Хашимович – один из ведущих тюркологов страны, был простым и доступным, одновременно сдержанным и эмоциональным человеком.

Т. Ш. Биттирова
*доктор филологических наук,
главный научный сотрудник
ИГИ КБНЦ РАН*

Один из крупнейших лингвистов-тюркологов Северного Кавказа, доктор филологических наук, профессор Ибрагим Хашимович Ахматов внес значительный вклад в развитие карачаево-балкарской филологии. Мы благодарны ему за его фундаментальные лингвистические труды.

М. Х. Мокаев
народный поэт КБР

Открытость, искренность, чистота, мудрость и доброжелательность отличали Ибрагима. С ним хотелось встречаться раз за разом, говорить на самые разные темы, шла ли речь о воспитании детей, политике, бытовых проблемах...

Т. В. Таова
соседка

Отец как никто другой, по-детски радовался тем мимолетным счастливым мгновениям, которыми полна жизнь: и солнечному лучу, и сочному яблоку на ветке, и только что прочитанной книжке, и чашке чая, и улыбке на лице близкого человека... Еще он радовался возможности работать, а работал он с упоением, иначе и не скажешь, засиживаясь за ночной лампой в углу моей спальни, как правило, до самого утра.

Р. И. Ахматов
старший сын

Мой отец обладал удивительным качеством находить общий язык с любым человеком, будь это сельчанин с его извечными крестьянскими проблемами или ребенок; академик с мировым именем или старушка в автобусе; студент университета или «сложный» подросток. В данном контексте, полагаю, ключе-

вым является слово «язык». Очевидно, что для филолога язык значит много больше, чем для людей других специальностей, но я не об этом. Папа имел язык от Бога, как редкую способность межчеловеческого общения, влияния на людей, влияния всегда благотворного и созидательного.

К. И. Ахматов
средний сын

Ахматов И. Х., как высокопрофессиональный специалист, постоянно входил в рабочую группу Совета Республики Парламента КБР для подготовки законопроектов и парламентских слушаний по вопросам культуры и государственных языков республики.

Замечательный человек, учёный-языковед, талантливый педагог, мудрый наставник считал своим нравственным долгом сбережение родной культуры и родного языка, постоянно подчёркивал мысль о том, что национальные языки нуждаются в нашей защите, в особом общественном внимании. Его предложения всегда были авторитетными и продуманными. Всё в нём было утверждением жизнелюбия, утверждением радости человеческого существования.

Дадов С.А.
депутат Парламента КБР 1-3 созывов

Ибрагим Хашимович был для меня определением понятия «благодарность». Его способность удивляться и радоваться, его внутреннее тепло чувствовали и мои дети и тянулись к нему как внуки. Его неординарная биография, богатый жизненный опыт, глубина знаний, искренняя любовь и доброта, стремление к миру и созиданию – всё это мы помнили, когда провожали его в последний путь.

Йоханн Маттис
аспирант КБГУ под руководством
И. Х. Ахматова

Патриот своего народа, Человек высоких нравственных идеалов, безграничной доброты и глубокой порядочности. Ибрагим Хашимович был в общении удивительно простым и внимательным. Ещё долго в карачаево-балкарской филологии не будет учёного такого масштаба, как он. Поистине энциклопедические знания в области языкознания, необычайное трудолюбие снискали Ибрагиму Хашимовичу славу одного из ведущих тюр-

---

кологов страны. Думается, ещё не скоро в карачаево-балкарской филологии появится учёный такого масштаба.

Додуева А.Т.

доктор филологических наук

Ибрагим Хашимович был достойным сыном своего народа. Он безмерно любил свой язык, свою культуру, историю. Был он очень добродушным, открытым, искренним, чутким, понимающим и безгранично мудрым человеком, оставившим добрый след в наших сердцах.

Ахматова М.А.

*доктор филологических наук,
профессор кафедры карачаево-балкарской
филологии*

Вклад Ибрагима Хашимовича Ахматова в развитие карачаево-балкарского языкознания сопоставим с вкладом академика В.В. Виноградова в русистику. По признанию видных тюркологов, он опередил своё время, первым в тюркском языкознании разработав новое направление – семантический синтаксис. Широту и глубину научных исследований Ибрагима Хашимовича трудно переоценить.

Блестящий педагог, глубокопорядочный человек редкой душевной щедрости – таким он останется в памяти благодарных учеников, коллег и друзей.

Хуболов С.М.

*кандидат филологических наук,
доцент кафедры карачаево-балкарской
филологии КБГУ*

Хочу выразить нескончаемую благодарность моему педагогу, наставнику, научному руководителю Ибрагиму Хашимовичу Ахматову. Его вечный свет добра до сих пор светит нам в нашей педагогической научной деятельности. Проложенный нашим дорогим учёным научно-методический путь до сих пор актуален и работает.

Мамаева Ф.Т.

*кандидат филологических наук,
доцент, завкафедрой карачаево-балкарского
и ногайского языков и литератур
РГБУ ДПО «КЧРИПКРО»*

Ахматланы Ибрагим бла Чеченланы Шамиль

*Маммеланы Далхат, Анпайланы Аскер, Ахматланы Ибрагим,
Толгъурланы Абидат эм кафедраны лаборанты*

*Ахматланы Ибрагим бла венгерли тюрколог, профессор,
филология илмуланы доктору Иштван Конгур*

КъМКЪУ-ну устазлары бла студентлери

Эфендиланы Салих бла Ахматланы Ибрагим байрамда

КъМКЪУ-ну бла школаны устазлары

Халкъла аралы тюрк академия берген къагъыт

РСФСР-ни тюрк тилли автоном республикаларыны вузларыны ана тил бла адабият кафедраларыны таматарларыны жыйылыуларында. 1988 ж.

Атабийланы Маткерийни жашы Магомет 1933 жылда Огъары Малкъарны Мухол элинде туугъанды. Ол огъурлу адам, сюржюнде озгъан он юч жылын санамасанг, бар жашауун жанындан эсе бек сүйген Малкъар ауузунда ётдюргенди.

Магомет – кёп кере сыналгъан тёллюю адамы – жашауунда кёп затха тубегенди. Амалы алай болуп, кеси сүйгенча, билим алалмаса да, жашауун малчылыкъ бла байламлы этсе да, ол кёолундан китабын, газетин, журналын кетермеген, жазыучула сүйген окъуучу, жамауат энчи сый берген адам болгъанды. Аны бла къалмай, Магомет кюнден кюннге дунягъа кёз къарамы, жашаугъа сүймеклиги ёседен ёсе келген, эсли адам эди. Малкъарлы, къазахлы, оруслу, дагъыда башха миллет жазыучулары суратлау, тарых чыгъармаларыны кёплери бла да шагъырей болуп, Магомет бу уллу къыралда аз адам санлы миллетини ачы да, татлы да къадарын тинтгенди, аны келген жолун оюмлап, кёп сорууларына кесича жууап да тапханды. Магометни «Эсгериулер» – халкъыбызны тарых жолларына тёгюлген жарыкъ, жашауу кесича, бирде жумушакъды, огъурлуду, бирде азаплыды, зорлуду. Магомет мында айтхан, асламында кеси шагъат бола келген затла кёп заманны ичинде тасха болуп, анда-мында жашыртын сагъыныла тургъандыла. Аланы бюгюн биз нек билирге керекбиз – жангыдан къайтармаз ючюн.

Жарсыугъа, Магомет, юйдегилерин, окъуучулары да жарсытып, 2014 жылда дунясын алышханды.

АТАБИЙЛАНЫ Магомет

АВТОРДАН

Мен жазыу ишими жети жылымда башлагъанма. Бошагъан а... жашаудан умутуму юзалмай, жашдан къарт болдум эсе да, аны бошар акъылгъа кирмейди эсим. Нек болгъанын а алыкъа кесим да иги ангылаялмайма. Ол алай нек болур? Окъуучум, бек ышангылы тенгим, сен айталлыкъмыса бу къаллай итиниулук болгъанын бла мени мыйымы солургъа къоймай, къайры бура баргъанын? Арт къысдырыгъымы саңга сакълагъан, кимден да сени алгъа излеген, къуру да сени жокълагъан ишим болуп келген жан досум, сорууума жууап берген болсанг, не ачы болур эди, не уа –асыры татлы. Бу сен шагъырей бола тургъан жазмаларымы, сен алгъасанмай окъуй турурча, бирге жыйышдырып, къолунга жарашырча этейим. Анга жан ыразылыгъынгы билдире эсенг...

Азияда биз жашагъан элчикде башланган классадан ёрге класс жокъ эди. Орус адабиятдан бла орус тилден окъутхан устаз Тасбек агъагъа окъуна, ийменмей: «Быланы бир окъуп кёрчю», – деп да бералмагъанма. Нек деп сорсагъыз – мени киби аз билимли жаш, къалам алып, жаза башлагъанындан тышында да, жазыуларым ана тилимде эдиле.

Мени жазгъанымы, тенглерим болмаса, бир адам да билмей эди. Элледе жазыу иш бла кюрешген жокъ эди да, мени да андан кёрмей эдиле. Жазыу ишге аллай бир итиниулукюм нек эм неден къурала тургъаныны ачыгъын бир кече тюшюмде кёрюп, алай билдим. «Бу къыйынлыкъ къадарны, бу термилиулу къарагъан мудах кёзлени, хатасыз халкъгъа хата салгъанлагъа айтылгъан ачы сёзлени, ачдан тулукълача кёбюп, бир къабар затха термиле ёлгенлени, сауларыбыз сынагъан ыспассызлыкъ сыныкълыкъланы, комендантла этген артыкълыкъланы, ауругъанлагъа больницагъа барыргъа эркинлик бермей, жибермей, кёз кёре этилине тургъан зорлукъну, туугъан жерлерине термилиулюкню, ауругъанланы кёбю дары-дарман тапмай ёлгенлерин, ёлгенлени асыраргъа адам эм къарыу табылмай, кенгнге къарап айтылгъан мудах сарнауланы, сууукъ эм боран салгъан къыйынлыкъланы, анда ажашып, бузлап ёлгенлени, дагъыда башха тюрлю кёрюлген азапланы шёндю мында жаза башламасанг, жашы, болунганыча келишдирип айталмазса», – деген ауаз мени къаламны тутаргъа юйретгенди.

Ангыладынгмы энди къалам къолдан нек тюшперге унамагъанын? Андан артхаракъ келе да, мен, арлакълагъа бла бер-

лакъялагъа барып-жюрюп, тюшюмде-тюнюмде эсима сыйынган болумланы кёре, аланы жик-жиклери бла жыйышдырырма деген умутлу оюм акъылымы алып тургъанлай, эки аягъыма темир кишен салынды. Бир айда кёчгюнчюлеге эки кере къол салдырыучу эпоу комендант Волков Н. В.:

– Сени, къолунга къалам бла къагъыт алып, бир тюрлю затны жазар эркинлигинг жокъду! Аны ангыларгъа бош суймейсе. Сени кибики тутмакъ адамгъа, элlege жюрюп, хар кёрген болумун къагъытха тюшюрюп турургъа ким эркинлик берликди?! Сиз тутмакъласыз! Энди быллай ишинги кёрсем, эки къолунга да бугъоу салып, жер этегине ашырма. Сенден сора да табыладыла жазычула. Санга, эсе да сизге жетгени – ишди. Не кёп да ишле, анга эркинлигинг барды. Окъургъа бла жазычулукъ жанына сиз спецпереселенецлеге бир тюрлю бир эркинлик берилмейди. Категорически запрещено! Понял? – деп, кёз акъларынын уллула этип къарады.

Айт, энди адам не хадагъа, не сыйыт эталыр? Жазыу ишсиз турурча, сыйытлыкъ болумла тамагъыбызгъа дери къаланнгандыла... Мени къаламым, эпоу комендантны башда сёзлеринден сора, элден чыгъалмай, мычыды. Жазычулукъ да, алай бла, жунчуду.

Энди мен жан китапчыгъыма аз затчыкъланы тырнап тюшюрюп, кюнлерин белгилеген болмаса, айтымланы бирини ызындан бирисин жазыу къалды. Назмула жазаргъа тюлленип¹ башладым.

Тукъумубузда закий Кязимни кёп назмусун кёлден билген Шохуят атлы тиширыу бар эди – Атабийланы Хамитни юй адамы. Ол аланы бош заманында айтыучусун менден сора да, къазахлы къонакъбайларыбыз да биле эдиле. Аллах кёргенден, мен ол назмулагъа алай эс буруп тынгылай эдим, тюз окъ бла кепча деген халкъ сёзюбюзден да озгъан, ол ушаш, ол къарыулу сёзлени Аллах бир зат бла Кязимни эсине салып, къолуна къалам алдырып, Кязим а андан кёчюргеннге ушаш, ала ма быллай айтыла эдиле:

*Оу – большевик, шау – кадетле,
Къайдан чыккъды бу адетле?
Бузулдула жарыкъ бетле,
Тешилмейле харам дертле.*

*Бири – къача, бири – къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Аны ызындан палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа...*

¹ Тюлленип – ал буруп.

– деп окъучу быллай тизгинлени, сора эсинге не келсе да, ангыларса.

Андан сора мен Шохуятны гитче алаша юйчюгюн терк-терк жокълаучу болдум. Шохуят бла биз эм къзахлакы жаш Къанаш (къоншубуз эди) ол назмуланы билип айтыучу эдик. Къанаш а айтханда да, кеси тиллерине кёчюрюп, къзахлакылакта алай айтса, ала уа: «Ай Къудай, ай, сиздерден да сандай назмула, айырмалы назмула жазгъан Къазим кимди?» – деп сейирсине эдиле.

*Муну жазгъан акъсакъ Къазим,
Жилляй-жилляй эки кёзюм,
Санга айтама, ахыр сёзюм,
Къалмагъанды менде тёзюм...*

Биз алай жашай турдукъ. Мен акъылман Къазимни оюмлу назмуларына тынгылай, аладан иги кесегин кёлюмден да билдим.

Ол кезиуде мени аладан да бек сейирсиндирген «Жашауубузну байрагъы» деген аты бла Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеде басмаланып чыккыган китап эди. Ол заманда гъаршдан бир жарыкъ кюн чыгып, мени кёчгюнчю халкъымы кыйналгъан, буюкыган, инжилген адамларына жылыуун жиберип жылытханча, алай иги, алай хычыуун кёрюндю. Мен, ол китапны кёрюп, окъуп, сора халкъымы жазмасын къайсы эпоу комендант да ёчюлтюрге, чыгъартмазкта кюрешгенликге, энди тыялмазларын ангыладым. Миллетими жазууун халкъ атыбыз бла бирге къурутургъа кюрешгенлени умутлары толмазлыгына, миллет атыбыз ёчюлмей, айтыла башланырыгына, алай бла, жазмабыз да жангырырына толу ийнандым. Алай бла, жазууларымы жангыдан жангырта башладым. Алай болгъанлыкыкта, мен аланы ары-бери берип, окъутуп, кёргюзтүп, оуун-шауун тийишдирип амалым жокъ эди. Жазуу иш бла, мен билип, биз жашагъан тийреледе адам кюрешгенин эшитмеген эдим. Алайлыкын эсге ала, мен аланы Къыргъызда Фрунзе шахаргъа элталмазлыкымы, мени ары комендант жибермезлигин билип, тапкада асырап тутханма.

Сюргюнден бери кёчюп келгенден сора, Хасанияда жашап тургъан, къауум жылдан ауушхан Зезаланы Ийбакъны эгечи Атабийланы Апонну юй адамы эди. Апонну эки эгечи сюргюнде биз жашагъан элде жашай эдиле. Къыргъыздан Апон эгечлерине, Ийбакъ да (кеси сокъур эди) киеую бла башха элде жууукъларын кёрюрге келедиле. Ингушлу заготовитель бизни элден малла алып, аланы Ийбакъны жууукълары болгъан элни къатында колхозгъа элтирге мени бла Апонну къарындашын

туугъан Куманы (Шохуятны жашын), хакъ төлеп, малланы сюрюрге алады. Ат арбабыз бар, миннген атларыбыз да – алай. Ийбакъ, арбагъа минип, бизни бла тебиреди.

Мен кеси кесиме мурулдай, Ийбакъгъа да эшитдирип, Кязим хажини башда айтылгъан назмуларын шош ауаз бла айта барама. Алайынлай Ийбакъ манга:

– Атабий улу, сизни эгечигизден туугъан Локъман хажу ауушхан кюн Кязим хажу назму айтып, алай дууа тутдургъан эди. Мен ол кюнден бери аланы унутмай турама, – дейди.

Мени уа – не тапсам да, къазауат окъугъан, билирге, кёрюрге излеген кезиуом. Ийбакъны сёзюн эшитгенимлей:

– Айт ол назмуну! – деп, тилеп тохтайма.

*– Дайым керти сёзню айтхан,
Кёзбау сёзню ахыр унутхан,
Динни жолун къаты тутхан,
Эки хажны къылып къайтхан.
Къарыусузгъа – халаллыгъы,
Не ишде да – сабырлыгъы,
Халкъына тюз къуллукъ этген,
Динни бийигине жетген
Асыл эди, Аллах суюген,
Халкъына юлгюге ийген,
Къуран нюрю энчи тийген,
Кёп зорлукъну кючюн кёрген.
Асылыбыз кирди жерге,
Сан сууутур сууукъ кёрге,
Аллах алды сыйлы жанны,*

Жаратхан унутдурмаз аны, – деп, дууа алдыргъан эди Кязим хажу, – деди Ийбакъ.

Мени хуржунум не заманда да къагъыт бла къаламдан къуру болмагъанды. Жолда тохтап, назмуну жазып алама.

– Асанланы Локъман хажини Мухолда тюз да межгит аллында асырагъан эдиле. Ол кюн Малкъаргъа кёп белгили эфенди келген эдиле: кёп жылланы Тёрени таматасы болуп тургъан Жангоразланы Ахия хажу, Бакуланы Камал, Мокъаланы Хажу-Мырза, Жылкъыбайланы Исмайыл, Биттуланы Исмайыл, Биттуланы Вилаш, – деп санагъан эди Ийбакъ, Кязим хажини биргесине ким келгенин а айталмагъан эди.

Энди былайда айта кетейим, ийнанмасагъыз, ол сизни ишигизди, 1942 жылны ноябрь айында ашхам артында Локъман хажини къабырыны нюр жаннганын кесим кёргенме.

Мен сексен жыл сандан аугъан, уллайгъан адамма. Аллай бир жыл жашап, къууанч-бушуу, башха тюрлю къыйынлыкъ-

ла, кѐп тюрлю жашау болумла да кѐргенме. Бек аууру, бек аманы уа сюргюнде жашагъан он юч жыл эди да, ала да озгъандыла. Мен, бирси бирича, халкъымы бир адамыма. Аны жарсыууна жарсый, къууанч халларына къууана келгенме. Адам, кесин миллет адамына санай эсе, халкъыны жашау халларындан хапар билип турургъа итиниюлюгю бар болса, алайлыгъы, мени ангылауума кѐре, адамы халкъы бла бирге байлашдыргъан ариу шарт болады. Аны бла бирге жашай эсенг, анда болгъан алчы, эсли, окъуулу, иш кѐллю, ахшы кѐрүмдюле болдура келген адамла, огъурлу халла кимни да жүрегин къууандырмай къоймайдыла. Ариу жашаугъа къаршчы болгъан болумла уа – жарсытадыла. Мен, кълумдан келгенича, ол затланы юслеринден жазгъанма.

Гыллыуум да гыллыулай, не къоюп къоаялмай, не жазып онгдурмай, бери кѐчгенибизде, жазулу къагъытларымы ала келдим. Азияда жазылгъан къагъытла Малкъаргъа жыйылдыла, биргебизге келдиле. Алагъа мында да иги кесек жазуу къошулду. Басмадан чыгъып, революцияны, Инсан урушну да жигити Асанланы Хажу-Муратха аталгъан «Кишилик» деген повесть, ызы бла «Юч той» деген чам хапарлы китапла кюнню кѐзюм кѐрдюле. Айтырыгъым а юзюлмеди. Къалай юзюлсюн, жашау узуну кѐп тюрлю эсде къалыр болум сынай, кѐп затха тубей, эсингде туюмчек къойгъан хапарланы эшите барсанг?

Жазгъаным кълларына туюшген окъуучуларыма уа кийик саулукъ, узакъ ёмюр, ишлеринден къууана, кеслери суюгенча жашар онг Аллах берсин деп айтыргъа сюеме.

КЮНДЕШЛЕ

Эки адам бир бири бла демлешип, керексиз жерде сѐз кѐзгъап, туююшюп турсала, алагъа былай айтып, айып этиучюдюле: «Ай юйюгюзге, нек тохтамайсыз, нек къамамайсыз, нек тынмайсыз? Бир биригизни жыртхан-сойгъандан эрикмегенмисиз? Кюндешле да туююл ушайсыз да!» Бу сѐзле алай бош андан, хаух айтылып кългъан сѐзле туююлдюле. Эки кюндеш бир бирни сюер амаллары болмагъанына малкъарлыла эртте туюшюнгендиле, аралары осалгъа кетгенлени кюндешлеге ушатханлары да аны бла байламлыды. Алай Малкъарда, туугъан эгечлеча, татлы жашагъан, бир бирге хурмет этген, сабийлерин бирге ёсдюрген кюндешле да кѐп болгъандыла. Мен да сизге аллай эки тиширыуну юсюнден хапар айтыргъа сюеме. Сѐзюму уа аланы баш иелери Шабатукъланы Хажу-Бекирни жашы Мухажирден башлайым.

* * *

Мухажирни атасы Хажи-Бекир бла анасы Айшат акъыллары бирге тап келишген, жарашып жашагъан адамла эдиле. Мухажир гитчелигинден окъуна эсли сабий болгъанды. Абаданла айтханнга кёре, ала кеслерин къалай жюрютгенлерине, бир бирге къалай хурмет этгенлерине, къалай сёлешгенлерине ол дайым уллу эс бургъанды. Атасы бла анасы адетге-намысха бек къаты болгъанлары себепли, ол аладан кёргенни этип, тийрени, жууукъну-тенгни да ариу къылыгъы бла къууандырып башлагъан эди ол эртте окъуна.

Беш да Тау Элден тышында да аты айтылгъан Асанланы Локъман хажи Шабатукълары бла къоншуда жашагъанды. Жашчыкъны Къуран окъургъа да ол юйретгенди. Локъман хажи Хажибекирге бир жол былай айтханды:

– Мен бир зат ангылай эсем, бу уланны эсли адам болургъа кёп ышанлары бардыла, айтханынгы терк окъуна алып къояды.

Бу сёзле жашны атасына бек хычыуун кёрюнгендиле. Нек дегенде Локъман хажи окъутхан сабийлерини хар бирини юсюнден да алай айтмагъанын ол иги биле эди. Заман бара, Мухажир къарап-къарагъынчы жетген жаш болады. Элли къызла да анга кёз жетдирип башлайдыла. Ушагъыулу, адепли Мухажирни киеу этерге суйгенле да аз туююл эдиле. Атасы бла анасы да анга къатын алып къайгъыгъа киредиле. Кеслерини аллай ниетлерин ала Локъман хажиге билдиредиле:

– Тап келин тюшсе, Аллахха къор болур эдик, – деп да къошадыла.

Шабатукълары бла татлы жашагъан Локъман хажи:

– Сиз ыразы эсегиз, мен жашыгъызгъа эгечимден туугъан къызны къурайым, – дейди.

Хажи айтхан къыз – Фатимат, Атабийланы Батталны къызы эди. Кеси да – тап къылыкълы, айтханын-къайтханын да билген бир ариу жан. Анымы эшите эди Айшат, асыры къууаннгандан, къанатла битип, учуп кетерча болады.

– Хажи, биз эсгералмай тургъанны эсибизге салдынг. Энди Баттал киеуюнг бла кесинг сёлеш. Быллай огъурлу ишни аманатлыгъын боюнунга ал. Сен айтханнга бизни къошар затыбыз жокъду, – дейди ол.

Алай бла, Шабатукълары келин келтирив къайгъыгъа киредиле. Кюнлени биринде аланы уллу арбазларыны ырбынында боза къазанла къайнайдыла. Арадан бир ыйыкъ озгъандан сора, Атабийланы Батталны арбазы, юйю жыр, къобуз тауушдан толады. Той таууш Мухолдан озуп, къаялагъа жетип, андан сау элге жайыла эди. Алай бла, Шабатукъланы юйлерине огъурлу

аягъы бла огъурлу жашау башларгъа, ариулугъу, адеби бла эл-леге айтылгъан Фатимат киреди.

Зауукълу жылла бири бирин алышындыра, иги кесек заман озады. Хажы-Бекир бла Айшат кюсеген туудукъланы Аллах алагъа береди. Биринчи жашчыкъ тууады. Анга Сейфуддин атайдыла. Ол, аппасыны бла ыннасыны кьоюнларындан тюшмей, эрке ёседи. Жашчыкъны ызындан юч къызчыкъ да кёредиле къартла: Нафий, Сакинат, Шамар алагъа жубанч бола турдула.

Мухажир, юйдегили болгъандан сора, тийишли билим да алып, эллилерин окъургъа-жазаргъа юйрете башлайды. Анда окъугъанлада абадан адамла, сабийле да бар эдиле. Эллилени жарыкъландырыу иш бла ол бир къауум жыл кюрешеди. Мени кесими да къара таныргъа ол юйретгенди, жаннет ийнагъы болсун.

Не медет, жашауда адам, кеси да билмей тургъанлай, кёп тюрлю затха тюбейди: ким – къыйынлыкъгъа, ким – огъурлу-лукъгъа. Шабатукъланы толу юйюрлерин жарытхан быллай бир иш болады: къартланы айыпларын башына алып, аланы хар кереклерин тапдырып, хар жумушларына жарап, юйюрюн, ким да сукъланырча, ариу тутхан Фатиматха ауруу тиеди. Энди аны санлары алгъынча терк къымылдаялмайдыла. Къайын анасына, атасына, сабийлерине адетли къараялмазлыгъын, аланы ашларына-сууларына тасха тюшеригин ангылап, Фатимат бек мудах болады. Тийреде, аны къой да, элде окъуна жокъ эди, Фатиматча – баш иесине, къайынларына, сабийлерине сакъ тиширыу. Аны къылыгъына, этимине бюсюреп: «Аллах бизге да берсе эди быллай бир келин», – деп, азла сукъланмагъандыла. Андан кёпле кёп иги затха юйренгендиле, аны ариу халларындан юлгю алгъандыла.

Фатимат ауур сагъышла этеди, артдан келлик затланы ойлайды, ахырында: «Мухажирге къатын алыргъа керекбиз», – деген акъылгъа келеди. Эрин чексиз бек суйген тиширыугъа аллай акъылгъа келиу тынч болмагъанды. Алай ол кесинден эсе, башхаланы ишлерин алгъа салгъанды. Аны себепли алгъа эри бла сёлешип кёреди, ишни болушун ангылатады. Алай эри къатына да къоймады, эшитирге да суймейди.

– Сен айтханча бир заманда да боллукъ туююлду! – деп, чамланган окъуна этеди. – Жанынг саулай мен бу юйге жангы адам келтирир амалым жокъду, – деп, сёзню чорт салды.

Къартлагъа уа Фатимат жукъ да сагъынмайды. Жюрек жарсыуун анасыны къарындашы Локъман хажиге айтады. Жашауда кёпню кёрген Локъман хажы окъуна, аны нюзюрлеген оюмун эшитгенлей, сейир-тамашагъа къалады. Бираз сагъыш этгенден сора, Фатиматны кёзюне къарап:

– Эгечим, Фатимат, къартла бла баш иенг сени бу акъылынга бой салырламы? Бу затны, иги сагъыш этип, алай айтамыса манга? – дейди.

Эгечден туугъанны жууабы былай болады:

– Мен санга кишиге билдирирге базынмагъан ич кюйюмю айтама! Къартла да, баш ием да бир затдан жунчурларын, кем къалырларын суймейме. Мен айтханны этерге уа алагъа жалан да сен бой салдыраллыкъса. Кесиме бакъдырып, саулугъум орунуна келгинчи, бир Аллах, сабийле бла бирге ата юйюмде турлукъма. Къарындашларым мени не керегими да тапдырлыкъдыла. Келген келин бираз юйюрсюннгенден сора, ёлмей къалсам, сабийле бла къайтып келликме. Бир арбазда жашарбыз, Аллах онг берсе.

Фатимат айтханындан къайтмайды. Къартла бла эри къаты болгъанларына да къарамай, ол, аладан ахыры да айырылып кетмегенин ангылатып, аланы кеси айтханнга бойсундурады.

Локъман хажиде эгечинден туугъанны тилегин толтургунчу тынчаймагъанды. Хажиде, бир айтып къоймай, керти кёлю бла ишни болушун къатлап айтханындан сора: «Сен биле болурса», – деп, тынгылауну ийгендиле Фатиматны къайын атасы бла къайын анасы. Мухажирден эсе, аны айтханына эки къат алгъа бой салгъан эдиле. Бир ауукъдан Мухажир да салгъанды бой.

Андан сора Локъман хажиде къайынларындан узакъ болмай жашагъан Уллубашланы Солманны къызын Мухажирге къурар умут этеди. Алгъа къызын атасы бла сёлешип кёреди. Солман биле эди Атабийланы Баттал да, аны сабийлери да адепли, асыл адамла болгъанларын. Локъман хажиде ишни болушун ангылатхандан сора: «Баттал жангылгъан жерге мен нек жангылмайма? Мен андан иги киши туююлме, – дейди Солман кеси кесине. – Аты айтылгъан хажиде мени бюгюннге дери да таный эди. Ол манга къызым тынчаймаз жерни айтып, келечи болур амалы жокъду».

Алай къызы не деригин ол алыкъа билмей эди. Тёрт сабийи болгъан кишиге Таужан барыргъа унармы? Солман кесин сагъыш этдирген затланы юсюнден Локъман хажиде ачыкъ айтады.

– Солман, мен таныгъан къыз анасы Бийчеден бла сенден озар жан туююлдо, – дейди Локъман хажиде.

– Не билейим, хажиде, алыкъа абери сагъынмагъанбыз, – дегенни айтады Солман. Ичинден а: «Чырайы, акъылы, къылыгы бла да Мухолгъа угъай, Черек ауузуну башха эллерине да айтылгъан Мухажирни Таужан жаратмай къоярыкъ туююлдо», – деп, кеси кесине кёл этдирди.

– Бийче бла да селешип кёр, аны акъылын да бил, – деп, Локъман хажы, юсюн басып тургъан бир уллу жюкден къутулгъанча, Шауурдатдан Мухолгъа тигелеп кетеди.

Тёрт-беш кюнден артха къайтып, аланы акъылларын да биледи. Локъман хажы ишни къолгъа къаты алгъаныны хайырындан, Шауурдатда ариуланы да ариууна саналгъан, адеплилиги, намысы бла элли къызлагъа юлгю болгъан Таужан къада-рын Мухажир бла байлашдырды. Биягъы Шабатукъланы уллу арбазларында уллу той этиледи. Къазийланы Билялны хайт деген заманы болуп, къобузну ол уста согъуп, тийре-къоншуда жашагъанла ары дери кёрмеген, кёпге баргъан бек жараулу той. Ол, баям, озгъан ёмюрде жыйырма алтынчы-жетинчи жыллада болгъан болур.

Шабатукълада той баргъан заманда Фатимат Нальчикде саусузла юйюнде эди. Къарындашлары болушуп, Фатиматха атлары айтылгъан докторла багъадыла. Мухажирни да нёгер этип, Таужан Фатиматны кёре барады. Ары дери Фатимат бла Таужан бир бирни танымагъандыла. Мухажир да къарап тургъанлай, Фатимат кюндешин кесини кёкюрегине къысып, къаты къучакълайды. Бир кесек селешип, къартланы да саулукъларын-эсенликлерин соргъандан сора, эки къартны бла Мухажирни анга аманат этеди. Ызы бла, бираз тынгылап, Таужанны атын айтмай, былай къошады:

– Келин, саусузла, саула да бир Аллахны къолундадыла. Ким биледи, манга жукъ болуп къалса, сабийле сиз экигизге аманатдыла.

Ол сёзлени Фатимат ауузундан бек къыйналып чыгъаргъанды. Жилиямукълары уа кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ тегюлгендиле.

– Оу кюнюм, алай нек айтаса? – деп, Таужан да жилияп башлагъанды.

Аланы кёрюп, Мухажирни да кёлю толгъанды. Кёз жашларын къол жаулугъу бла терк окъуна сюртюп, Мухажир:

– Аба, – Фатиматха сабийлери алай айтыучу эдиле, – къаллайла селешесе? Сен анга толу ийнан, аурууунгдан иги болуп, алыкъа сабийлерибизни кесинг ёсдюрлюксе, – деп кёл этдиргенди.

– Аба, кесинги алай аманнга бошлама. Экибиз алыкъа, Аллах айтса, бирге кёп жылланы жашарбыз, – дегенди Таужан да.

Кюндешле биринчи кере алай тубешгендиле. Фатимат ол кюн билмей эди, Таужан айтхан сёзле керти болуп, бирге кёп жылланы жашарыкъларын.

Биринчи кёргенлей окъуна, сейир эди, кюндешине бюсюреген эди Фатимат. Ол больницада кёп жатып, саулугъу ызына къайтып, къоркыгъанына да тубемей, юйге келеди.

Таужан да, юйлю болуп, сабий суйген кьартлагъа жашчыкъ табыш кьууандырады. Анга Мухаммат атайдыла. Жашай баргъан дунияда Мухамматны ызындан эки кыыз – Мариям бла Асият, сора Алий тууадыла. Бу сабийлени атларын Фатимат кеси атагъан эди. Алай бла, Мухажир сегиз сабийни атасы болады. Фатимат бла Таужан сабийлени, бир бирлеринден айырмай, бирча сую эдиле. Ала, жарашып жашай, бир бири бла кенгешип, келишип, хар ишлерин да алай этгенлерине эллиле бек сейирсингендиле. Дунияда аллай зат болур деп, аланы акъылларына окъуна келлик туююл эди, кезлери бла кёрмеселе.

Мухажир, школда устаз болуп ишлеи, сабийлерини иги окъугъанларына кьууана, жашаууна ыразы эди.

Алай кюйсюз урушну огъурсуз желлери аны аллай насыплы жашауун бузадыла. Ол кезиуде аны тамата жашы Сейфуддин Къызыл аскерде кьуллукъ эте болады. Мухажирге да, кьолгъа сауут алып, Ата журтун кьорууларгъа жол чыгъады. Ол эки жылны фашистле бла уруш этеди. Артда, 1943 жылны август айында, юйюне аны белгисиз тас болгъаныны юсюнден кьагъыт келеди – эки кьатынын, сегиз сабийин, саулай Мухол элини адамларын уллу бушуугъа кьалдыргъан кьагъыт.

Фатимат бла Таужан а Мухажирни ёлгенине арталлы да ийнанмай эдиле. Тас болгъанды деп айтыла эди фронтдан келген кьагъытда.

– Ёлгенге бир тюрлю мадар жокъду ансы, тас болгъан а табылыргъа керекди, – деп, бир бирге кёл этдире, ала иги умутлу жашай эдиле.

Бир кесек заман озгъандан сора уа, сау халкъны кьара палах бийлеген кезиу жетип кьалды – малкъарлыланы туугъан жерлеринден кёчюрдюле. Фатимат, кьарындашы Алий ауруп эди да, аны кёре, кыызлары бла ата юйюне кетип эди. Экинчи кюн эрттенликде аскерчиге болумну ангылатып, ол юйюне келеди. Ол келгенде, Таужанны кёчюрюп тура эдиле. Алай бла, кюндешле бир бирден айырыладыла. Фатимат сабийлери бла Акмолинск, Таужан а Кокчетау областьлагъа тюшедиле. Насыпха, ала бир бирге жууукъ, кьоншу жерле эдиле.

1946 жылда Сейфуддин аскерден Алма-Атагъа келеди. Адамлары жашагъан жерни соруп-сурап, тюзюн биледи. Таужанлары кьайда болгъанларын да таныш адамларындан биреу айтады. Сора Сейфуддин мычымай ары атланады. Ол эшикден киргенде, Таужан, асыры кьууаннгандан, жукъ айталмай, жиялп кьалады. Сейфуддин а Таужанны кьаты кьучакълайды. Андан сора экиси да ушакъ этедиле. Атасындан бир тюрлю бир хапар болмагъанын билгенде, жаш тюз сабийча жияйды.

– Сейфуддин, энди сени Аллах кьолубуздан алмай, иги жашау берсин, – деп, Таужан жапсарады аны.

Ызы бла Фатиматны юсюнден сорады анга.

– Жашагъан жерин билгенме. Алай алгъа сизге келмей болмагъанма, – дегенинде Сейфуддин, Таужан бютюн да жүрексинип жияйды.

Ол кюн окъуна Таужан тамата жашны къазауатдан саусаламат къайтханына къурманлыкъ этеди. Ой, къаллай уллу къууанч бар эди ол кюн Таужанны юйюнде!

...Сюргюн жыллада таулула, билесиз, бир бирни жокълап, бир бирге барып-келип тургъандыла. Комендантла тутхан кезиуле да кёп болгъандыла. Алай Мухажирни кичи жашлары Мухамматха бла Алийге уллу аналарын бла тамата эгечлерин жылгъа бир-эки кере кёрюп келирге чырмау болгъан комендант а чыкъмагъанды.

Туугъан жерибизге къайтыргъа эркинлик берилген заманда Фатимат юйюрю бла бирге Кавказгъа Таужандан алгъа келеди. Алай ол, Мухолгъа бармай, Шхaposда тохтайды. Аны юч къызы да кёчгюнчюлюкню жылларында эрге чыкъгъан эдиле. Алий, уллу анасын ашыра, Кавказгъа келеди да, ол тохтагъан жерни кёрюп, эки ыйыкъдан артха къайтады. Арадан бир жыл озуп, биягъы Таужан:

– Бар, уллу анангы бла къарындашынгы, эгечлеринги кёрюп, аладан хапар билип къайт, – деп, жашын жолгъа атландырады.

Ол, анасы айтханны этип, хапар алып къайтхан эди артха.

Фатимат 1956 жылда кёпледен алгъа келгенди бери. 1958 жылда уа Таужан да юйюрю бла къайтханды. Мухаммат Бабугентде юй орун алып, юйюрю бла алгъа анда тохтайды. Артда уа, жүреги асыры Черек ауузуна тартдыргъандан, кюнлени биринде Огъары Малкъаргъа кёчеди. Сейфуддин бла аны юч киеую анга юй ишлерге болушадыла.

Бир жылдан Алий ата болады, анга къызчыкъ тууады. Анга къурманлыкъны Фатимат келтиреди. Тамата жаш бла эгечле, киеуле, туудукъла – иги кесек адам келген эди ол кюн жангы туугъан къызчыкъны къурманлыгына. Алай бла, къууанчлары къыйыкълыкъларын унутдура жашай келгендиле бу эки ананы адамлары.

Бу хапарны Алийни къайын атасы Мусукланы Багъатырны жашы Аубекирни тилеги бла жазама. Ол былай айтхан эди:

– Мен, жыл саны келген адам, кеси дуниямда Таужандан бла Фатиматдан татлы жашагъан жанлагъа тюбемегенме, оллахий, туугъан эгечледе окъуна. Ол бизни аман къыз къайын анасыны бир хапарларын, халларын айтады да, кеси кёзю бла кёрмегеннге ийнаныргъа къыйынды. Ий, маржа, аланы юслеринден жаз да, зарфха урдур, халкъ билсин.

Мен аны тилегин ортадан он төрт жыл озгъандан сора толтурургъа кюрешеме. Бир кюн къалгъан минг кюн къалыр дейдиле. Аллаһын, къалай эсе да Аубекир сау заманда аны тилегин эталмагъаныма жарсыйма.

Алий Малкъарда Эл советни председатели болуп иги кесек жыл ишлегенди. Бир жол кеси жумушум бла аны ишлеген жерине барама. Алыкъа Алий келмегенин айтадыла анда. Контор бла Алийни юйюню арасы жюз метрден кёп туйюл эди да, келгенден ары, къайтып тубей кетейим деп, юйюне барама да арбаздан сөлешеме. Юй бийчеси Мариям чыгъады. Аны бла саламлашып, Алийни сорама.

– Бир жумуш бла Къашхатаугъа кетгенди, – дегенни айтады ол.

– Алай эсе, артда туберме, сау къалыгъыз, – деп, кетип башлайма.

– Жашы, уллу эгечинг Аба да мындады. Кел, юйге кир да, кёре бар, къууаныр, – деп, жарыкъ болады Мариям.

Юйге киреме да, сейирге къалама. Таужан бла Фатимат, бир ундурукъда бир бирге айланып олтуруп, беллеринден энишгелери жууургъан бла жабылып, бир табакъдан аш ашай тура эдиле. Мени кёргенлей, Аба къозгъалыр умут этди да, алгъа аны бла, сора Таужан бла саламлашама.

Бир кесек олтуруп, хапар соруп, ауузланган да этип, мен кетип тебирейме. Мариям мени ашыра чыгъады.

– Бу эки адам бир бирлерин былай суйгенлерине сейир этдим, – дейме.

– Быланы алай татлы жашай келгенлерине кёпле да этедиле сейир, – деп, шош ышарады Мариям.

Ол заманла, унутулмазлыкъ тюшча, эсимде къалып къалгъандыла.

Таужан ёлген кюн да эсимдеди. Таужанны асырап, биз арбазгъа къайтхандан сора, халкъгъа айланып, Фатимат былай айтхан эди:

– Жамаяут, аллыгъызда сюелип сөлешгеним ючюн, айып этмегиз. Бу адамны сау заманында не телевизоргъа алдыралмагъанбыз, не радио бла сөлешдиралмагъанбыз, сыфатын кёре, ауазын эшите, тансыкълай турурча. Таужан кёплеге эс тапдыргъан, кёплени адепге-къылыкъгъа юйретген, бал кибик татлы, жау кибик жумушакъ сёзлю, огъурлу адам эди. Бюгюн аллай багъалы адамыбыздан айырылдыкъ. Бизни бушуубузгъа бушуу этип, бюгюн бери келгенле, барыгъызгъа да жаным къурман болсун.

Андан бери кёп заман озгъан эсе да, Фатиматны – Абаны – жумушакъ ауазы къулагъыма эшитиле турады. Кюнлени биринде Абаны да, Шхалосдан элтп, Хасанияны къабырларында

асыргъан эдик, халал жанына уллу Аллахдан жаннет юлюш тилей.

Фатимат бла Таужан кюндешле угъай, эгечлеча эдиле, туугъан эгечлеча. Аллай тиширыуладады халкъыбызны жаны. Аллай тиширыула тиргизген отха жылынабыз уллубуз-гитче-биз да.

ЗУБАЙДА БЛА ЗАРАХМАТ

Алибий эллилери суйген, иш усталыкъъланы патчахыды дерге жарарыкъ эсе, аллай – эки къолундан бал тамгъан, сабыр, жарашыулу, онгсузгъа онг тапдыргъан – бир асыл адамды. Алибий, къоншуларында ол этер жумушла болгъанларын кёрсе, адырларын къолуна алып, барып ишлеп башлаучуду. Аны къоншулары Алибий ючюн не ауур жюкню да кётюрлюк эдиле, Алибий, аурумай не къарт болмай, къоншуда былай жашап турса. Ала аны къатында уллуракъ сёлеширге окъуна уялгъандыла, ийменнгендиле.

Алибийни юй адамы Салихатха элде кёп тиширыула сукъланадыла. Салихат да, Алибийни къолуна келгенли биле-биле сабыр эм тэзюмлю да болгъанына кимден да бек кеси къууана, ойнай-кюле, тёрт сабий ёсдюреди. Аллахха шукур этеди, эрине саулукъ тилейди. Ма алай жашай турадыла ала.

Бу асыл ата бла ананы абадан сабийлери къызды – Зубайда. Ол алыкъа жашды, онунчу классха жюрюйдю. Алай болгъанлыкъгъа, юйюр таматасы болгъаны ючюн, кёзлеге теркирек илинип къалгъанды. Зубайда бир жыйгъычлы, намыслы, анасындан кёп затха юйреннген суйдюмлю къызды. Аны тенглеринден неси да айырмалыды, окъууда да классларында алчыды. Анга кёп жашланы кёзлери къарайды, бир-бир анала да бек ыразы болуп келин этерик эдиле аны. Жашау алай бара, Зубайда да ёсе келе, ариудан ариу, топдан топ бола, элде къызланы бек намыслысына санала, жашай турдула.

Кюнлени биринде ана къарындашыны жашы къатын ала эди да, Алибийни юйдегиси, юйюрю да ары кетдиле. Ол келин келлик юй къарыулу эди, анга шагъатха тойда кёп жаш тёлю да бар эди. Бир кесекден киеу нёгерле да атландыла. Юйде къалгъанла, ашай-иче, той эте жубандыла.

Кюн таула башына жанлагъан заманда къобуз таууш бла машиналаны къууанчлы къычыртханлары ол тийрени толтурдула. Келин келтирген машина уллу кенг арбазгъа кирип, юй эшигине жанлап тохтады. Зубайда, машинадан чыгып, бирси къыз нёгери да аны къатына жанлап, келинни машинадан тюшюрдюле. Экиси келинни эки жанына туруп, ючюсю да эшик

аллына жанлай баргъанлай, тамата тиширыуладан бири бо-сагъада тохтап, келинге гитче къашыкъ бла бал къапдырды. Аны бла, келинни юйге кийирдиле, келин отоуда мюйюшде къаланкъа¹ урулуп эди да, аны ичинде шинтикге олтуртдула. Ары башха адам къоймай, кеслери къалып, бир кесек солудула.

Келин келгинчи тохтамагъан той энди бютюн да къыза ба-рады. Тау къушлагъа ушагъан жашла бла сюзюлюп баргъан ариу къызла, бири бирин алыша, ариу аякъ бюге, къараучу-ланы къууандырадыла. Къарсчыла да, бир кибик ариу къарс уруп, тойгъа къууат бердиле.

Келинге дигизалыкъ этерге ана жууукълары Зубайданы сайладыла. Къыз, окъууун къоюп, кѐп туралмазлыгъын айт-са да, эки-юч кюннге къалмай болмазлыгъын тилеп, бой сал-дырдыла. Зубайданы алай къалгъанына кимден да бек келин-ни биргесине келген юч жашдан бири, Зарахмат атлы жигит, къууанды.

Къонакъ жаш, Зарахмат, тепсей барып, Зубайданы аллын-да башын энишге этип, аны тойгъа чыгъарыгъын тиледи. Бу экисине къобуз да ариу согъулуп, къарс да бир ызгъа урулуп, тойгъа жангы къууат къошулуп, алай ариу тепседиле. Андан сора Зарахмат кѐз къыйыры бла Зубайдагъа терк-терк къара-гъанын кѐпле эседиле, ол къызны жаратып къойгъанын ангы-ладыла.

Келинни келтирирге баргъанда да, бери келгенли да, За-рахматны эси Зубайдадан айырылмагъанын иш этип къарагъан ангылаяллыкъ эди. Келин отоуда аш ашагъанларында, Зубайда келин бла олтуруп, жашла да ол столда ашай-иче тургъанла-рында, Зарахмат къызгъа кеси оюмун айтыр онг тапхан эди. Ма андан ары Зубайда да сыфаты, саны ариу жашны жаратды.

Зубайда, школну бошап, бийик окъуу юйге кирип, анда окъууун бошагъынчы, Зарахмат сахарда аны терк-терк жокъ-лаучу болду.

Арада жылла оздула. Зулкъарний бла Фердауус келин кел-тирир къайгъыгъа кирдиле. Бизге шагъырей Алибий бла Сали-хат да тойгъа хазырланып, биринчи къууанчларына туберге, киеу нѐгерлени, ахлуланы, кенгледен келлик жууукъланы ке-лирлерине хар затны хазыр этдиле.

Сагъат он бола, ол ариу арбаз адамдан толду. Къазанла асы-лып, тойгъа союлгъан къурманлыкъ этле бише, башха къазан-ладан, чоюнладан да кѐп тюрлю татыулу ашарыкъланы тыл-пыулары чыгъа, жашла бла келинле – шапала, артха бла алгъа жорюй, неге да кѐз жетдире, жумуш эте айланадыла. Алибийни ариу эм узун столларын быллай ишлерини юсюнде къайсы элли

¹ Къаланкъа – шымылдыкъ, ау.

да хайырланады. Бюгюн а иесини юйюнде, аны къууанчына ариу тизилип, юслери тюрлю-тюрлю ашарыкъладан, ичерикледен толуп, ала къонакъланы сакълайдыла.

Тюш заманнга машиналары белги тауушлары узакъдан эшитиле башлады. Иги кесек машина, адам саны да алай аслам жыйышдыла. Ала келгинчи да уллу той бара эди, энди уа ол бюгюн да къызды.

Бир кесекден киеу нёгерле, тойну тохтатып, ишлерин киеуно кёргюзтюуден башладыла. Бу жаныны абадан къауумлары бир урумгъа олтурдула. Шапа жаш, аланы алларындан бир жанлыракъда гитчерек столчукъну салып, юсюн ашарыкъладан бла ичги пешаладан толтурду. Андан сора киеу жыйынны таматасы алда, ызындан киеуно бир тенги, аны ызындан киеу кеси, экинчи тенги киеуден сора къартла бла саламлашып чыкъдыла. Киеуно къалпагъына бир жаш къолу бла тийип къойду. Тамата, столчукъдан боза аякъны алды да:

– *Бисмилляхий, бир Аллах,
Кенгде къалсын бар палах!
Алгъыш аякъ алайыкъ,
Хатадан кенг къалайыкъ!
Игилеча болайыкъ,
Дин жолунда барайыкъ,
Бирликге эс бурайыкъ,
Дайым алгъа къарайыкъ!
Бай сабанла орайыкъ,
Саулукъ-тынчлыкъ сурайыкъ,
Демлешиуню къояйыкъ,
Халал ашдан тояйыкъ!
Терсlege жол бермейик,
Зорлукъ-хорлукъ кёрмейик!
Сабийле кёп туусунла,
Саулукълула болсунла!
Билимге эс бурсунла,
Монг жашауда турсунла.
Хар дайым келин ала,
Къызларын эрге бере,
Кёп туудукъланы кёре,
Ала бла жубана,
Монг жашаугъа къууана,
Хар ишлери къурала,
Игиден юлгю ала,
Турсунла ата-ана!
Той болсун жубанчлары,
Селеймей къууанчлары,*

*Керилгенлей кѣашлары,
Элпек болсун ашлары,
Жигит болсун жаашлары!
Намыслы уа – кѣызлары!
Аллах салсын сабырлыкѣ,
Тынч жашарча – мамырлыкѣ!
Хар тилегигиз толсун,
Хата уа кенгде турсун!
Уруш аты кѣурусун,
Хыйлачыны жин урсун!
Хар тюз акѣыллы онгсун,
Кѣарыусузгѣа эс бурсун!
Жашау жарыкѣлай барсын,
Чууакѣ кюнча жарысын,
Жаланнгачны жылытсын!
Бу аякѣдагѣын этген
Кѣп тойгѣа боза этсин!
Мен билгенимча айтдым,
Алгѣыш тѣреге кѣайтдым.
Хар сѣзюм жерин тапсын!
Душманым тилин кѣапсын!
Алгѣышым халкѣгѣа жетсин!
Аны кѣк кѣабыл этсин!*

Алайда олтургѣан кѣартла:

– Ай, Аллах ыразы болсун санга! Кѣпден бери быллай алгѣыш а эшитмеген эдик. Тюз да Зубайданы ариулугѣуна бла эслилигине ушатып айтдын г эсе, жашаулу бол! – деп, бек кѣууандыла.

Киеу нѣгерлени таматалары Таусолтан алгѣышын бошагѣанлай, жаш кѣауум алайда столчукѣну оноуун кѣолгѣа алды. Кеслерича, ала да тѣредегин этдиле. Андан сора киеу нѣгерлени урум-урум этип, отоулада столлагѣа олтуртдула. Иги кесек заман ашап-ичип, ызы бла ол тийрелени кѣарс, кѣобуз тауушдан толтурдула. Алгѣаракѣладан бери эллиле быллай мажал той кѣрмеген эдиле да, тепсей билип, ол тойда тепсемен кѣалмады.

Киеу нѣгерле, артха кетер кѣайгѣыгѣа кирип, алайда этилик чурумланы толтуруп – шапалагѣа ыразылыкѣларын билдирип, киеуню кѣалпагѣыны намысын этип, кѣабакѣ эшикни сакѣлагѣан сабийлеге берликлерин бергенден сора – келинлерин чыгѣарыр кѣайгѣы бла бир кѣауум жаш юйге кирдиле. Алай бла келинликлерин чыгѣарып, машинагѣа миндирип, жолларына кетдиле. Элни берекетли эм эсли кѣызларындан бирин да элтдиле.

Ма алай башланды Зубайданы жангы жашауу. Элли жашланы кёплери, андан умутчулай кьалып, кьызны мудах кьарамлары бла ашырдыла.

Зулкьарнийни ариу эм уллу арбазына жасалгьан машина киргенлей, келин андан тюшгюнчю, жашла юйню иелерин тойгьа чыгьардыла. Ала тепсеп бошагьанлай, Зубайданы, башына баш ау жабылгьанлай, юйге кийирип бара, босагьа аллында тохтадыла. Конфетле, ахчала Зубайданы башына тийип, жерге тюшдюле. Келинни келин отоугьа кийирип, кьаланкьа ичинде шинтикге олтуртдула. Алай бла, жангы юйде жангы жашауну биринчи кюню башланды.

Бир ыйыкьдан, той-оюн да бошалып, жангы келин болгьан жерин жарыта, кюнле ыйыкьлагьа, ыйыкьла уа айлагьа айлана, суйген жаш жюрекле бирге бютюн бек жалгьаша, жашау оза барады.

Жангыз жаш болгьаны ючюн, Зарахматны аскерге кьартланы алларындан алып кеталмай тура эдиле. Энди ол сылтау кьуруп, юйдегили болуп, беш ай озгьанлай, Зарахматны аскер кьуулукьгьа чакьырдыла. Аны кьагьытлары Красноярскдан келе башладыла: ата-анасына – бир кьагьыт, Зубайдагьа да – энчи кьагьыт. Зубайдагьа ана тилинде не ариу сёз бар эсе да, бирин кьалдырмагьанча, алай жаза эди Зарахмат.

Зубайданы эки кьарт бир кибик ариу кёре, суюден сую бара эдиле. Бир тюрлю кьыйыкь сёз айтмай, бек жарашып жашай турдула. Жашай келе, сабийден ауурлугьу болгьанын билгенлей, Фердауус, келинини кьолларын сууукь суугьа тийирирге кьоймай, хар затны кеси этерге кюрешип, Зубайданы аяп, аны аз да кьыйналырыгьын излемеди.

Зубайда кьайын анасы аны аллай бир аяп жюрюгенине уялгьан окьуна эте эди. Алай эки кьарт, ала айтханлай болуругьун излеп, аны хорлай эдиле. Зубайда ауур болгьандан сора, кьарындашы Зантууду келип, аны машина бла юйлерине алып кетди.

Алай жашай турдула. Алгьаракьдан окьуна Зарахматдан кьагьыт келмей тургьаны Зубайданы бек кьайгьы этдире эди. Юйдегисини юч-тёрт кьагьытына да аскерчи жашдан жууап болмады. Зубайда, сабийден ауруп, больницагьа тюшдю да, больницадагьыла Алибийден бла Салихатдан топалай туудукьчулары ючюн суююнчю изледиле. Ала да кьызларыны тап кьутулгьанына, адам кьошулгьанына кьууанч тыпырлы болдула. Анасы ёшюн салгьанда болмаса, аны кьолуна бермей, Салихат жашчыкьны кьыппачыкь этип бёлей, кьолда эхчей¹ турду. Алибий да бармагьы бла сабийчикни ууртчугьуна, бу-

¹ Эхчерге – тебиретирге.

рунчугъуна тие, ышармыш эте, ойнатыргъа кюрешеди. Къартлагъа жубанч табылды.

Бир кюн Зулкъарний бла Фердауус, туудукъчукъларын кёре, Алибийлагъа келдиле. Бир бирге ал бермей, ол хычыуун жашчыкъны уппа-чуппа эте кетдиле да, ол гитче адамчыкъ жиялап окъуна къалды. Алагъа атап, Алибий къой сойду. Жууукъ юлюшю бла олтурургъа тийреде къартланы да жыйды. Ийнакъ жашчыкъ бешикде ала кёрюр жерде эди да, анга да къарай, сыйландыла.

Зулкъарний бла Фердауус келинлерин биргелерине ала барлыкъларын айтдыла. Алибий а ол оноугъа ыразылыгъын бермеди. «Киеу келсин да, андан сора барса да, эрикдирир бу жумарукъкёз балачыкъ сизни», – деп, бармагъы бла жашчыкъны бурунчугъуна тийип къойду.

Зулкъарний бла Фердауус да эллерине кетдиле.

Энди Зарахматны келир заманы да жууукълашханды. Къагъыты уа биягъыча жокъду, келмейди.

Алай-былай эте, эки жылы озгъан окъуна этди. Дагъыда юч айны ичинде Зарахматдан хапар болмады. Гитче Залимчик а, төрт аякъланганлай, отоу тюбюнде ары-бери сюркеле, къолчугъу жетген затны тарта да, отоу тюбюне ата, бири сына, бирси къала, дуния бла таныша эди. Алибий а сабийни ол хыличиклерине ышара къарап тургъанын кёрсе, Салихат, баш иесине да жарыкъ тырман эте, алай алычуду сабийни къоюнуна.

Къартла да, Зубайда да сабий бла жубана, Зарахматдан а бир тюрлю бир хапар болмай, эки жыл бла жарым озду.

Андан кёп тёзалмай, къайсы юйретди эсе да, Зулкъарний военкоматха барып, жашын сурады. Жашыны къайдагъысын билдирирге айтып, къартны юйге ашырдыла.

Бир кюн аланы юй алларына бир такси келип тохтады. Таксист, сабийледен соруп, анда олтуруп тургъаннга:

– Сиз излеген юй буду, – деди да, машинадан къолунда да сабийи бла бир тиширыу тюшдю.

Алда боллукъну билгенча:

– Кетип къалма, – деп тиледи тиширыу.

Аны сумкасын шофёр жаш алды да, экиси да арбазгъа кирдиле. Ол кезиучюкде юйден чыгъа келген Фердауусха шофёр жаш келгенлени ким болгъанларын ангылатды да:

– Хайдагъыз, кёп сакълар заманым жокъду. Келинигизни келтирдим, – деп, сумкасын жерге салды да, арбаздан чыкъды.

Эки тиширыу кеслери къалдыла.

– Сен кимсе? Не жумуш бла келгенсе? – деп сорду келгеннге Фердауус.

– Мен... Мен сизни жашыгъызгъа, Ромагъа, эрге чыкъгъанма. Ма бучукъ а бизни къызчыгъыбызды. Сизни уа – туудукъ-

чугъугъуз. Аты да Любады. Любаша, – деп, ол оруслу жаш тиширыу къызчыкъны къолларында ойнатды.

– Зарахмат а нек келмегенди? Къайда кългъанды?

– Ол тёрт жылгъа окъуугъа киргенин айтмагъанмыды сизге? Адресигизни берип, ол жибергенди мени бери.

– Аны мында къатыны, жашчыгъы да бардыла. Ала тургъанлай... сора сени кълалай алды?

– Юйдегиси болгъанын а айтмагъанды. Сора алайды... Вот осёл! Что натворил... муженёк! – деп, жаш тиширыу огъурсуз бет алды.

Таман ол заманда, къойларын къыстап келе, Зулкъарний почтачыгъа тубеди. Почтачы анга бир кълагъыт берди. Аны да алып, кирип келген Зулкъарний арбаздагъылагъа нёгер болду.

Таксини алайда келип тохтагъынын кёрген кълоншула, Зарахмат келген сунуп, арбазгъа жыйыла башладыла. Аны кёрген тиширыу, биз шагъырей бола башлагъан кълызчыкъны Фердауусха берип, сумкасын да аны аллына салып:

– Мени Бештауда хапчукларым кългъандыла. Мен аланы алып кълайтайым. Сен а, анабыз, мен келгинчи, Любачыкългъа къларай тур, – деп, шофёр жашны ызындан чыгъып кетди.

Алайгъа жыйылгъан жамауат, бир тюрлю бир сёз айталмай, хайран болуп тургъан Зулкъарнийге бла Фердауусха соруу соралмай, таксини ызындан къларап кълалды. Бираз тынгылашхандан сора, бирсилеге да къларай келип, шошлукълну Къланий атлы кълатын бузду:

– Ала, Фердауус, бу сабий кимникиди? Ол тиширыу да муну нек берип кетди санга? Ол адамны, юйге да кирмей, келгени бла кетгени тенг болуп кългъанын нек эсе да ушатмадым. Сабийин да былай кълуюп, не ашыгълшылыкъл кълсыды муну? – деди ол.

Фердауус кълоншуларына ала келгинчи бу танымагъан тиширыуундан эшитген сёзлерин кълатлап айтды. Ызы бла, кёзю Зулкъарнийни кълолунда тохтап, ол кълагъытны не болгъанын сорду. Ол а кълагъытны Къланийге узатды. Къланий окълуду да:

– Да бу уа военкоматдан келгенди. Зарахмат тёрт жылгъа аскер окълуугъа киргенин, окълуй тургъанын билдиредиле. Эшитдигизми?! Зарахмат офицер болуп кълайтырыкълды! Кълууаныгълыз! – деп, кълагъытны Зулкъарнийге кълайтарды.

Бу хапарла Алибийлагъа да эшитилдиле. Бары да Зарахматха, аны этгенине да бек сейир болдула. Зубайда уа, агуман адамча, абызрап, иги кесекни тынгылап турду. Зарахматны сълфатына алданнганына энди чогълж болду. Экиси эки элде жашап, бир бирини халларын, кълылыкъларын билмей, бир бирлерин ангълалаймагъланларына бютюн да ачыу этди. Ол оруслу тиширыу да, сабийин кълуюп, кълартны алдап кетгени эшитгенлени сейирге кълалдырды.

Алай ишле бола, жашау халла кѐп тюрленмей, кюнле оза бардыла.

Алайда кѐншуда жашагъан Рамазан, ары-бери озса да, Зубайданы арбазда кѐрюр умут бла, ала таба кѐрамай озалмайды. Бир кюн ингир алада, Зубайда суу алып келе, экиси да бетлешип кѐалдыла. Рамазан, Зубайданы аллында тохтап, аны челеклерин алып, жерге салып:

– Мен таза оюмуму, керти умутуму санга айталмай тургъанлы, ол затха термилгенли айла озгъандыла. Сени бла бир юйюр кѐуараргъа сюеме. Мен сени жерге кѐаратмам. Сен сабий заманынгдан бери кюеме сени отунгда. Кюйдюрюп бошатма да, кел, ёчюрюр кѐайгъыгъа кир. Кѐзюнге кѐарап айтама, сенсиз мени жашауум боллукъ туююдю. Зарахмат кеси ишин кеси биле болур. Сен а манга оноу эт, – деп тохтады. – Жашчыгъынг Залимни да кеси сабийимден алгъа салып жашарма, ийнан.

Алайда экиси бир бирге башха сѐзле да айтдыла. Рамазан Зубайдадан жууап сакълап турурун эсгертип, алай айырылдыла.

Ол ортада кѐауум кюн озгъандан сора, Зубайда анасын энчи алып, анга Рамазанны айтханларын санады.

Иги кесек сагъыш этип, Салихат:

– Алай болур эди кѐадарынг. Биз танымагъан Рамазан туююдю. Ата-анасы, кеси да иги адамладыла. Аны мудах этме, кѐызым. Андан сора айтыргъым жокъду, – деди.

Ол ишге Алибий да ыразы болду. Ахлу-жууукъ жыйылып, эки жаныны да керти адамлары оноу этип, Зубайда бла Рамазан бир юйюрлю болдула.

Юйдегили болуп, бир айдан Рамазан кѐайынларына барып, жумуш бла келгенин ангылатды.

– Бу жашчыкъ анасы бла жашаргъа керекди. Уллу Аллахны аты бла мен аны аманатын боюнума алама, – деп, ол Залимни алып кетди.

Андан бери жылла оздула. Зубайданы жашауу, чууакъ кюнча, жарыкълай бара барады. Эки суйген жюрек, кечирек болса да, бирге кѐошулуп, Залимчик бла бирге ала тѐрт сабийни ата-анасы болуп, жашай барадыла. Алибий бла Салихат да алайчыкъда, бир тийреде жашагъан туудукълары бла жубанадыла.

Офицер Зарахмат а артдаракъда бир башха оруслу юйдегиси бла келип кетген хапары бар эди элге. Кѐарт Фердауус тилегенликге, Любачыкъны уа биргесине элтирге унамады.

ТУУГЪАН ЖЕРИМ

Кѐп кюнлени эсим санга бѐлюнюп,
Мен чыкъгъанма аууз саулай кѐруннген
Бийик сыртха, гюлле жыя, кѐараргъа.
Туугъан жерим, санга назму тагъаргъа.

Бери къайт да, таугъа чыгъа бар, баргъан!
 Не игиди мында зауукълукъ алгъан!
 Бери бурул, бу ауузгъа къарай бар.
 Малкъар ауузу, сен суннганча, тьююл тар.

Иги къара, туурада – туугъан элим,
 Жашил, къызыл гюллюдю сыйлы жерим,
 «Ариулукъну кёрюгюз!» – деп, чакъыра,
 Ыранлада кийиклери макъыра.

Кёп ёмюрле озду ариу жерими
 Кёз къамата субайлыгъы, кёрюмю,
 Жашнатханлай, саулукъ бере суулары,
 Кёз къамата акъ башлыкълы таулары.

Ненча ёмюр жашау кёрдю бу аууз?
 Кёп керени кирди душман желмаууз,
 Кёп тёлюле эмдиле ана уууз¹,
 Кёп арбазда согъулду таулу къобуз.

Сабыр халкъым, мадарлы халкъым дайым
 Тёзюп келгенди зорлукъгъа, айтайым.
 Шагъат бола жарыкъ кюн бла айым,
 Кёп гюллени жашнатханды хар жайым.

Сенде учуна тойгъа, жыргъа кёлюм,
 Таза хауалы, гара суулу жерим,
 Тау байлыкъла къучакълагъан шах элим,
 Сенде жашнай, къууанады жаш тёлюм.

Саулукъ берген таза хауангы солуй,
 Ант этелле жашаргъа, жауну къоруй.
 Сенсе, жерим, анам кибик, сайламлы,
 Туугъан жерни ташы-тёшю да – майлы.

Туугъан жерим байлыкъларын юлеше,
 Хал тёлюнг да сыйлы тилде селеше,
 Сенде жаз жауунла жауа, къыш а – къар,
 Узакълада атынг айтылгъан Малкъар!

Туугъан жерден тюнгюлмедик биз арып,
 Къауум жылгъа бизни сенден айырып,
 Тутмакъ болуп, ёле-тала жашадыкъ,
 Къайтып келип, энди сенде жашнадыкъ.

¹ Уууз – ырпыс.

Айып болмаз, санга махтау сёз салсам,
О, Туугъан жер! Ташынг-сууунг да – балхам,
Сен – къарамланы жашнатхан Малкъарым!
Ырмах санланы тирилтген Малкъарым!

Къуш уялы, жохар таулу Малкъарым,
Тауларынг а – кёп кийикли, Малкъарым,
Сууларынг а – саулукъ берген, Малкъарым,
Тёшлеринг а – дарман кырдык, Малкъарым!

Ма алача байлыкъларынга къарап,
Кёз къарар жерле бузулсала къурап,
Жер юсюнде излеп кёр не уа сурап,
Быллай жокъду! Мен а жашайма жырлап!

ТАНГ ЧАРСЫНДА

Танг тюбюнден белги берип,
Эллиле да татлы жукълай,
Тёгерекни шошлукъ бийлеп,
Танг аязы мени жокълай,

Бетими сылап ётеди.
Ана жылыуча, жүрекге
Хычыуунлугъу жетеди.
Мен – эс бура төгерекге.

Эрттен аяз эсни бёле,
Шыбырт-шыкъырт таууш чыкъмай,
Танг а жарый-жарый келе,
Келиучю халдан ашыкъмай.

Эрттенлик чарс. Татлы жукъу
Бийлепди хар жаны барны.
Къайын терекдеги уку
Сагъайтмайды жаныуарны.

Менден арлакъда булбулчукъ
Тангны шошлугъун бузады.
Чууакъ кёкде уа булутчукъ
Кюн чыгъыш таба озады.

Бираздан кюнню нюрлери
Тау чокайланы нюрлейди.
Къанатлыланы бирлери
Уянады, чюуюлдей.

Кюнню нюрлери тауланы
Алтын сыфатха кийирди.
Кетерип кече ауманы,
Жер жарыкъ кийимин кийди.

Гюлледе чыкъ тамычыла,
Инжилеча, жым-жылтырай,
Кюн тийип, гюлле ачыла,
Аяздан чёпле къалтырай.

Танг эрттени омакълыкъгъа
Эсим турушунлай кетип,
Игилик тиледим халкъгъа,
Жюрегимден алгъыш этип.

Кёкге къарадым. Аллахдан:
«Сен сакъла отдан эм окъдан! –
Деп тилек этдим, – палахдан,
Быллай табийгъат жаратхан!»

ТАНГНЫ ЖЫРЧЫЛАРЫ

Къудурет къууандырып, булбулла
Тангнга жырла айтадыла бирден.
Мамыр жашауну сую болурла,
Ала да юлюшлюдюле жерден.

Булбул да суюди туугъан жерин,
Адам чууакъ эрттени суюгенча.
Ала да жокълайдыла бир бирни,
Жырла бла татлы салам ийгенча.

Эжиучюлери – эрттен аязы,
Эшитдиреди тийреге жырларын.
Булбул жырда тилейди кёп жазы
Чууакъ танглагъа тюбей озарын.

Мамырлыкъны жырчы белгилери
Къудуретни ийнакъ этип, алай
Ариу айтханынгы билгенлери
Тангны да уятадыла жырлай.

Чыкъ тамычыла жылтырай кырдыкда,
Булбул кёзлеча, ариу кёрюне...
Олтурадыла ала тырхыкда,
Жырлары да тюз кюнча тёгюле.

Жерибизни эркин кёк кёгюнде,
Агъачда не талада къубула,
Мамырлыкъны алгъышлап кёбюнде
Къышда да жырлайдыла булбулла.

Къууанчылыкъны, омакълыкъны шарты –
Булбул жырлау юзюлмейин барса.
Кем болур къудуретни бир заты,
Тёгереди-башы шошлай къалса.

УЛЛАЙСАМ ДА, БЕК ИЗЛЕЙМЕ АНАМЫ

Къуш балала уялада ёсгенча,
Сабийликде ана къоюнунда ёсдюм.
Жаш жылларым, шо кёк жашнап ётгенча,
Озарларын эслеялмады эсим.

Уясында къанатлы жан не кёрсе,
Учханында аны этер дейдиле.
Сабийлигим къайтарылып берилсе...
Кёз аллыма суратла келедиле.

Анам, сени эсгереме хар кюнде,
Сен бардача, ана жылыу жокъ манга.
Сабийлигим, анам да – энди кенгде,
Сагъыш эте, чыгъама мен кёп тангнга.

Чомартлыгъынг, халаллыгъынг – юлгюлю,
Ана жүрек жылы жүрек болады.
Жылы анам, къучакъ кере тюбеуюнг
Эсге тюше, эки кёзюм толады.

Къартлыкъ келе келген сайын, эсгере,
Сенден халал, татлы да жокъ дейме мен.
Кёз аллыма ариу сыфатынг келе:
«Анам айтхандан чыкъмазем», – дейме мен,

Манга тежей ашны, кийимни табын,
Айлайлыгъы эсге тюше хар кюнде,
Айталмайма, айтыр сёзюмю табып,
Аллай оюм бола болур хар кимде.

Анам, сени чомарт, жылы къолларынг
Сылаучу башым энди чал болгъанды,
Таза ниет, ариу сёзлю халларынг
Кёз аллымда нёгер болуп барады.

Мен суйюучю сыфатынг шош сюелип,
Ол сыфатдан ана жылыу келгенча,
Сен жатыгучу ундурукъгъа ийилип,
Уппа этеме, сен мени этгенча.

Андан манга ана тылшыу урмайды,
Олтурама, сакълайма ана жылыу.
Эсим сёзюн, халын да унутмайды,
Адетимди ундурукъгъа хаж къылыу.

Сен бардача, жарыкъ туююдю юйюм,
Сала эдинг кёп къыйынлыкъгъа тыйым.
Берекетсиз болгъанды жашау кюйюм,
Хар не барда да, жүрегиме – къыйын.

Болса эди сени кёрюр амалым,
Бар мюлкюмю аны ючюн берирем.
Тапсам эди ёлюп кетген анамы,
Анга суйюп къучагъымы керирем.

Андан сора жашаууму багъасы
Сёзюнг болуп, къууанчны жая манга,
Сууумазча анамы от жагъасы,
Излер эдим амал-такъал да анга.

Анамы къол ызлары кетмез ючюн,
От жагъада от ёчюрмей турурем,
Уллайгъанда, кеч билдим ана кючюн,
Ол сау болса, алтын шинтик къурурем.

Ана жылыу – жашауунгу чырагъы,
Ойнай-кюле жашатырыкъ ахчыгы.
Ана къачы – жүрегинги байрагъы,
Ёрге элтген, төрге элтген басхычы.

Бир зат болмаз жашауда андан ачы.
Уллайсам да, бек излейме анамы.
Анам ючюн чыгъа шор кёз тамычы,
Анам кетип, узакъ этди арамы.

Анам анда Жаннет ийнагъы болсун!
Андан сора къалай тилек сайлагъын?
Бу тилегим барындан алгъа толсун,
Барындан да кючлю болсун алдагъы.

Жаз жылыуну кыыш жетер да сууутур,
Эрттен чыккыны кюн тиер да кзурутур.
Иги туугъан анасын шош уютур,
Аман туугъан аны итча улутур.

Ичип келип, кюнден ана жиятхан
Аманланы керебиз тегерекде,
Сау кезюнден кыабыр азап сынатхан
Аллайланы керебиз, ажым эте.

Аллайланы керебиз биз арада –
Орта жашаулу болгъанда да ала,
Ана кыачын сезалмагъан балала,
Игилигин, жылыуун унутханла...

Ыспассызгъа нек кыалады кыарт ана? –
Аман жашны кыылыгына тезалмай.
Кыарт ата да нек болады ауана? –
Анга мадар, амал-такъал эталмай.

Ана кыыйын аякъ тюпге малтанса,
Жигит «сууну» ичгенине махтанса,
Сез чыгъармай, ана ичден ахтынса,
Атаны да: «Артха тур!» – деп ыхтырса,

Аллайлагъа кыалай багъа бичейик,
Ол ичгиге, наркотикге берилсе?
Кыарт адамла – юйден кыайры кечейик?
...Кыычирмазед, кеп жашамазын билсе.

Халкъ кертиге мен кыошакъ затла жазмам:
Санап саны, узуну деп, кыыйыры
Жокъду жерде тюз тарталырча базман
Сабийине ана салгъан кыыйынны.

Ана салгъан кыыйынны кыайтарыргъа
Бир адамны иши, кючу кыарымаз.
Ичден кюе, болалмай тарыгыргъа,
Анасын жиятхан бала кыуралмаз.

Тиширыудан, бил, кыан чериу кыайтады,
Хар бир сезю жюрегинден чыгъады.
Сабийине тап болурун айтады,
Ана айтханни этген нюр чагъады.

ЁЛЮМСЮЗДЮ КЪАЙСЫН

Жаяула ичинде атлыча,
Айыртланады сени хатынг.
Аз болуп, багъалы затныча,
Аз халкъымы айтдырдынг атын.

Къачан да сыйсыз болмаз алтын,
Сау дуня биледи атын.
Окъудула, сюздюле хатын,
Чурум этерге тапмай затын.

Халкъыбызны закий уланы,
Кёпле таныгъандыла аны.
Халкъы ючюн къайгъыра жаны,
Болушлукъ бере эси, саны.

Акъыллыгъа келеди сезим,
«Тели Къайсын», – десе да, лязим,
Къалай дурус билген эд Кязим
Къаллай киши боллугъун Къайсын!

Сау дуня таныгъан Къайсын –
Халкъына къурчдан ишленген сын!
Онгдай-сынмай тургъанча турур,
Кёп окъуучу анга эс бурур.

Кёп жаш назмучугъа болушхан,
Ата журт урушда согъушхан,
Тюзлюк ючюн чигинжи болгъан,
Ол халындан тюрленмей баргъан.

Огъурлу ишлери таныла,
Кёп миллет назмучу, хатына
Бюсюреп, бийик багъа салгъан,
Ёмюрде эсибизде къалгъан.

Асыллыгъын кёргозталды ол,
Кимге да узата шуёх къол.
Оюну-чамы да – тюз балхам,
Аты жюрюр, болгъанлай «Алхам».

Юйретиуню болмай ахыры,
Атын кенг айтдырды акъылы,
Закийни сёзге усталыгъы,
Жаш къаламлагъа устазлыгъы.

Миллетине кёп бурду эсин,
Алай бла, кёп минглеге кесин
Сюйдюрдю, халкыны жарсыуун
Этди, болду аны асыуу.

Къайсынны кетгени халкыма,
Миллетими хар адамына
Болган эди айталмаз бушуу.
Къанатлары сыннган тау къушу!

Кёпле сукъланнган – адамлыгы,
Чомартлыгы, бек жаланлыгы,
Фахмусу да къошулуп анга,
Жиляй эди жүрек Къайсыннга.

Халкыбызны жарыкъ чырагы,
Хар затха – таулача чыдамлы,
Эсибизде туруп ёмюрге,
Эс салды кёплеге кёп жерде.

Ёлюмсюздю аты эм иши,
Болса, болур эд аллай киши!
Бар эсе... Къайсынча болалмаз,
Аныча ариу ыз къоялмаз.

Къайсынча ёмюрге бир тууар –
Ол тизгенча, жыр, назму къурар.
Хар тёлю, китапларын ача,
Окъурла, сагышларын чача.

Унутмай, къатлап айта атын,
Сюзе ол магъаналы хатын,
Жаннет тилей закий Къайсыннга,
Къарайма мен салыннган сыннга.

Дайым бийикге ёрлей келди,
Сау дуниягъа къучакъ керди,
Ардан боллукъну алдан кёрдю,
Адамлыкъ жанына эс бёлдю.

Акылы байлыгы, сабырлыгы,
Этими, кертичи кылыгы,
Адамлыкъ сезими – бек башы,
Этдиле аны Алам жашы!

Къуру малкъар халкъны Къайсыны
Тююл эди ол, аны сыйы
Толтургъанды битеу жер башын,
Ол – кёп халкъланы закий жашы!

Сау дуня къучакъ керген Къайсын!
Сау дуня намыс берген Къайсын!
Сау дуня сыйлы кёрген Къайсын!
Сау дуня хатын сюзген Къайсын!

КЪЫЗЫМА ТИЛЕЙМЕ

Ёлмезланы Мадинагъа

Он бешинчи сентябрьни
Келгенин сыйлы кёребиз,
Мадийге ахшылыкъ тилей,
Мангылай жарыкъ тегебиз.

Къызымы туугъан кюнуне
Биз байрам этип тюбейбиз.
«Бу къадар баргъан кемине
Унутдурмай турсун!» – дейбиз.

Къызгъа дайым да игилик,
Ахшылыкъ, насып излейбиз.
«Насыплы этсин Аллах!» – деп,
Умутну андан юзmezбиз.

Насыплы болур ышанла
Кёрюнедиле халында.
Къураучу къурар, инша Аллах!
Жашауу жашнар аллында.

Мудахлыкъ сынатхан къадар
Къызыма монг жашау къурар.
Жулдузу туууп онгундан,
Насыбы тюшmez къолундан.

Къууансын жашау жолундан,
Хар иги умуту толсун!
Къошула къарыу онгуна,
Кёп жылны саулукълу болсун!

Атламы къууанчха болсун!
Юлгю алгъан андан алсын,

Игиликге кѐп жол салсын,
Аманлыкъ а кенгде къалсын!

Аппанг жазды, санга атап,
Бир Аллахха эте тилек,
Жашауунг къуралсын деп тап.
Хызыр-Ильяс болсун билек!

АТАБИЙЛАНЫ ТУКЪУМ ТАРЫХЫНЫ КЕРТИ БАЯНЫ

Халкъыбызда тукъумланы санай келсек, Атабийлары уллу тукъумладан бириди. Анга даулаш болмаз. Тукъумну жаратылыуунда къошакъла киргенин алай кѐпле билмейдиле. Ол а тукъумубуздан бѐлюннген жангы тукъумладыла. Алайлыгъын бюгюн бизни юсюбюзден менича айталлыкъ хазна табылсын. Мен айтырыкъ керти болумла бирлеге сейир да кѐрюнюрле...

Алай эсе, биз – Атабийлары – Дюгерденбиз. Тамырыбыз Тау Дюгерденди, Кундухладан.

Тукъум Малкъаргъа къалай тюшдю, нек келди? Алайлыгъын да айта кетсек, дурус болур. Была юч къарындаш бола эдиле. Таматаларына къоншу элден къыз алып къачадыла. Къызны жууукълары, алайлыгъын билип, жашланы ызларындан боладыла. Бу Малкъаргъа келген:

– Энди сиз къутулургъа кюрешигиз, мен аланы былайда бираз тыййым, – деп, алайда къалады.

Келгенлени ол кертиси бла да алайда тыйды. Къуууп келгенлени бирине садакъ окъ тийип, ол алайда ёледи. Аны элге алып къайтадыла.

Экинчи кюн ол ёлгенлерин алып кетгенле биягъы ол жерге къайтадыла. Сора алайда малчылагъа тюбеп, тюнене былайда ким айланнганын, аладан саууту бла къайсы болгъанын, былагъа къайсы садакъ атханын сорадыла да, аны тамамын биледиле. Ызы бла, барып, тѐреге тарыгъадыла. Тѐре алайда ол къуууп келгенлени тыййым деген жашны – Кундух улун – элден къыстаргъа оноу этеди. Ол а, келип, Къоспартыда Жанхотлада къонакълыккъгъа тюшеди. Былайда ол Кундух улуну аты Атабий эсе да, Атабий аны жашы эсе да, бизге толугъа белгили тыйюлдю. Ол, келип, Къоспартыда Жанхотлада алты ай тургъанды. Ол заманда Жанхотладан къайы эсе да:

– Жашы, энди къонакълыкъдан чыккъгъанса, барып, мени атымы иерин салсанг а, – дейди.

– Жанхот улу, мен да анда – туугъан жеримде – сыйлы чанка байны жашыма. Къара жашгча, иер салып, намысымы эниш этерге сыймеме, – дейди.

Ол алай айтхандан сора, Жанхотланыкыла анга Айдаболладан кызы алып, аны юйдегили этедиле. Хучошку атлы жерде юй ишлеп, ары кёчюрөдиле. Алайда жангы юйюр Базза бла Шашко деп эки жаш ёсдюрөдиле. Кызылары барын-жогъун а билалмайбыз.

Былайда, биягъында айтханымча, ол Кундух улуну кесини атымы эди Атабий, жашыны атымы эди, Базза бла Шашко кыайсындан туугъан эселе да, билмейбиз. Базза бла Шашко уа тукъум таматалача алай белгилөдиле.

Ала эр жетип ёседиле. Шашко, жигит жаш болуп, уугъа жюрюй турады. Усхурну төгерөгин-башын тинтип кыарайды. Былайы эл орнатыргъа, жашау этерге жарагъан жер болгъанын Баззагъа ангылатады. Барып, экиси да кёредиле Усхурну. Сора алайдан экиси да, эки кийик да кётюрөп, Иричи жазлыгъына келедиле. Алайда Шаханланыкыла бла Зылгыда Жангоразлары бла Нёгерлары, жер чеклени алышындыра, даулаша боладыла. Ол эки тукъум Шаханлагъа артыкылыкъ эте тургъанларын кёрюп, жашла ол затны унамайдыла. Баззаны бла Шашкону хайырларындан жер чекле алгъынча кыаладыла.

Ол игиликни унутмай, Шаханланыкыла аланы Хучошкудан кеслерине чек кыоншугъа Мухолгъа кёчюрдөле. Андан сора, Шашкогъа жаш нёгерле да кыурап, аны Усхургъа ашырадыла. Алай бла, беш-алты ыйыкыдан юй адамы Абайланы кызы, аны тиширүю нёгери, эки-юч малчысы бла Шашко Ус-

хурда жашап башлайды. Ол заманда жашла чанка къяуумгъа саналгъандыла.

Базза уа Малкъарда къалады. Малкъарны старшинасы болуп, жылла бла ишлейди, Жанхотладан къыз алып, алагъа киеу болады. Баззаны юйюрю эки жаш бла бир къыз бола эдиле: жашлары – Теку бла Тебо, къызы уа – ариу Сууичмез.

Тебо тюрлю-тюрлю от оюнлагъа уста болгъанды. Эки къош ёгюзню бир жанларындан секиртип, атын ойнатып, кёп керелени кёплени сейирсиндиргенди. Бир жол а, алай секиртеме деп, атыны аягъы боюнсагъа тийип, ат жыгъылады. Жаш да, ат да алайда ёледиле. «Жаш бизни къолубузда ёлгенди», – деп, огъары малкъарлыла Тебону ёлюгюн ол замангы Мухолгъа элтип, эрттегили эски межгитни ёрге жанында кешене ишлеп, анда асырайдыла. Мындан къяуум ёмюр алгъа черек къутуруп келип, кече бла Тебону кешенесин суу оюп, жашны ёлюгюн алып кетеди.

Андан бери келе, Сууичмез да ёсюп, жетген къыз болады. Аны ариулугъу тийрелеге жайылады, айтылады. Науруокълары эсе да, Наурузокълары эсе да (къайсы болгъанын атам айтхан эди, мен унутуп къойгъанма) къызны элтирге Сукан тары бла келедиле Мухолгъа. Киеу нёгерле, ашай-иче, ойнай, кечени ашырадыла. Танг эрттен келинликлерин чыгъарып, атланыр къяуум этгенлей, ачы хапар чыгъып, алайда болгъан адамланы абызыратады. Уллу киштиккен¹ эки жауурун ортасындан къабып, андан ууланып, Сууичмез ёлюп къалады.

Ма алайда келген киеу нёгерле бла элде устала, кешене ишлеп, Сууичмезни ары асырайдыла. Анам айтханнга кёре, ол октябрь ынкъылапха дери кешенеде Сууичмезни кёргенди. Арт-даракъ, тамам ол ынкъылап бола айланган ортада, кече бла урлап, Сууичмезни Англиягъа элтген хапар жайылгъан эди.

Энди мен былайда Усхурда жашагъан тукъум къарындашларыбыздан хапар айталлыкъ туююлме. Хапар Мухолда жашагъан Баззаны туудукъларыны юслеринден барлыкъды, къысхартылып.

Текуну анасы Жанхотладан болгъанын айтханбыз. Юй-дегиси Айдаболланы къызлары эди. Теку юч жашны аталары болгъанды. Абадан жашы Алий, ортанчысыны атын билмейбиз, кичи жашы уа Солтан эди. Былай жашай баргъанда, ана къарындашлары Жанхотланы бир айтхылыкъ жоргъа атлары болады. Теку ана къарындашларындан аны тилейди. Ала уа берирге унамайдыла. Теку, марлап жюрюй, атны къолгъа этеди. Сора кече бла Дюгер жанына элтип, анда сатады.

¹ Киштиккен – губу.

Бу аралада шөндюгю Пысыгъан-Суу элни къурагъан Къоспартыдан кёчюп баргъан Жанхотлары, къауум юй сан болуп, алайгъа Жанхот къабакъ атап жашай тура, тууар малларын сюрюп, Элия-Бешик деген атлы Атабий жазлыгъына урадыла.

Текуну сюрюучюлери ол малланы келгенлерин Текугъа билдиредиле. Теку эки абадан жашын ол малланы кыыстаргъа жибереди. Жанхотлары, эгечлеринден туугъаннга эркеленип, андан ургъан эдиле да малларын аны жерине, ала сунганча болмады. Жанхот къабакъчыла билмей тургъанлай малсыз къалып къалдыла. Кёп жерде адамланы женгилликлери адам улу эшите келмеген уллу гюняхлы ишле этдиреди.

Текуну жашлары малланы кетеригиз дегенликге, Жанхотланы сюрюучюлери кетерге унамайдыла. Тамам ол кезиуде алайдан узакъ болмагъан Жюрекле атлы жерде ол замангы Мокъаланы Зантууду маллары бла тура болады. Аны бек акъыллы малчы ити бар эди. Адам айтханны ангылагъан, адам эт дегенни этген ит болады да, Текуну адамлары, хакъ берип, Зантуудуну итин сатып аладыла да, Жанхотланы малларын ит бла энишге къуудура башлайдыла. Бабугентден Чирик кёл таба барып, кёпюрлю суучукъ келеди. Ол Атабий-Къара сууду. Ол суу келген бла ёрге барсанг, сол жагъа башында юч-тёрт минг къой сыйынган дорбун барды. Итле Жанхотланы сюрюуню аны башына сюре келип, сызгъа башына жыйып, Текуну адамлары уа тууарланы алайдан энишге къуядыла. Бюгюн да, уста гебенчи ишлеген ариу гебенча, ол сюек тебе алайда – Зинар дорбун аллында – турады.

Малланы иелери төреге тарыгъадыла. Төре Текугъа Жанхотлагъа малланы багъасын төлерге борч этеди. Теку төлерге унамайды. Жанхотлары экинчи кере Терк-Башыны төресине тарыгъадыла. Ала төлерге унамагъанда, төречиле быланы жашагъан жерлеринден кенгелеге кыыстаргъа оноу этедиле.

Алай бла, Текуну ат урлагъаны жаныуарлыкъ ишлени башы болуп, бу затла ючюн биз Атабийланы, оноу этип, чанка къауумдан къара ёзденнге чыгъарадыла. Ол затха къагъыт да къурайдыла. Таукенланы Далхат: «Архивде бир документ излей тургъанымлай, ол къагъыт кълума тюшюп, окъугъанма», – деген эди манга.

Алай бла, Теку, аны эки тамата жашы да Малкъардан кыысталдыла. Ала Къарачайгъа барып, анда орналдыла. Ма ол къарындашланы туудукъларыдыла бюгюнню Къарачайда Атабийланыкыыла. Аман адамланы аманлыкълары, адамладан озуп, маллагъа окъунагъа жетди. Оюмсуз ишни арты оюлур дегенча болду.

Текуну эки жашы Къарачайгъа кыысталдыла. Энди сёз ючюнчю жашы Солтаннга жетеди. Солтанны, биз билип, беш

жашы болгъанды: Замбора, Зарахмат, Исмайыл, Исхакъ, Малкъарукъ. Биз атауулну аппабыз Замборады. Зарахмат Биттуланы къауумуну аталарыды. Исмайыл Асханланы къауумгъа аппады. Исхакъ Бадийланы къауумларына аппады. Малкъарукъ Цораланы аппаларыды. Бу айтылгъанла атауулладыла.

Замбораны жашы Гонайды. Гонайны жашлары – Баба бла Забо, эки жашыны ортасында беш къыз. Къызла – Башийлада, Гелялада, Уяналада, Къазакълада, Итийлада. Баба – юйюр тамата, Забо – юйюр кичиси.

Баба Мухолда тукъум тамата болгъанлай жашай турады. Тукъумну тоханаларыны оноучусу да ол болады. Бирде аны эсине башха зат тюшюп, жангылычлыкъ этеди. Кюнлени биринде Баба, тукъум къарындашларына зат да билдирмей, болушлукъгъа тёрт-беш жаш алып, юйюрю-баууру бла, ырысхысы-малы бла Усхургъа кёчюп барады. Усхурчула, алайлыгъын кёргенлей, сейирге къаладыла. «Сени бери ким чакъырды? Бизге билдирмей нек кёчюп келдинг? Тукъум тоханабызны кимге къойдунг?..» дегенча, алай-алай кёп соруула бергенден сора, быланы артлары туююшге къалады. Усхурда болгъан бир-бир тукъум къартла Мухолда тукъум тохананы иесиз къоюп келген Бабагъа болмагъанча чамланадыла, айтмагъанлары бла этмегенлери къалмайды. Тёзюмлери тауусулуп, Бабагъа къол кётюргенле, ургъанла окъуна чыгъадыла. Баба, Усхургъа нек келгенин айттып, ангылатыргъа кюрешсе да, жууашмадыла. Аны да бар эди айтыр заты, сёзю уа былай болады:

– Битеу тукъумну ахшылары, игилери мында болгъанлары ючюн, мен да, алагъа жанлап, аланы кёре-кёре, къалгъан жашаууму мында ашырайым деп, андан келген эдим да, мен сунганлай болмады. Мени бир адам да ангыламады, – деп, Баба да ичиндегисин айтады.

Алай, не десе да, аны эшитген, анга жазыкъсынган чыкъмайды. Усхурда жашагъан тукъум адамлары къайтышып, Бабаны къууандырмайдыла. Аны бла къоймай, Нальчикге барып, Бабаны тукъумдан чыгъарып, кеси атын тукъум этип, ол къагъытны къолуна тутдурадыла. Ма андан бери тёртюнчю ёмюрге кирип барады, Бабалары жангы тукъум болуп, Атабийладан айырылгъанлы. Ала артыгъыракъ да бизни атауулну жууукъ къарындашлары эдиле.

Мени аппам Хажида. Аны атасы Забоду. Забону тамата къарындашы уа Бабады. Забону тёрт жашы бла юч къызы болгъанды: жашлары – Бора, Гиргъокъ, Хажи, Баттай.

Баттай юйюр кичиси эди. Юйдегиси да – Баллиланы къызы. Аланы эки жашлары бла бир къызлары бар эди: жашла – Аки бла Мухажир, къызы – Налмас. Была 1990 жылда Тюркге кёчюп кетедиле.

Кундух улу, Базза, Теку, Солтан, Занбора, Гонай, Забо, Хажы, Маткерий, мен Магомет – он ата болабыз, мен билип.

Энтта да, керти болгъан болумларын тюрлендирмей, эки тукъум бутакъны ача кетейим. Солтанны жашы Зарахматны Жанибек атлы жашы болгъанды. Аны юй адамы кимни къызы болгъанын тукъумлары иги биле болурла, ол Бийтуу деп бир тишириуну алады. Аны бла жашай, жашлары, къызлары да болады. Жашай бара, Жанибек ёледи. Ол ёлгенден сора, ырысхы, мал, жер бермез ючюн, Бийтууну тукъумдан чыгъарып, тукъумларына Биттиу атап, башха этедиле. Ала бюгюн да керти тукъумларына тюзелалмай жашайдыла.

Дагъыда эки-юч ёмюр алда, кеси да, төрт нёгери да ёлюп тургъанлай, тукъумубуздан бир жашны дорбунда табадыла. Аланы биргелерине уа бизни жашны 5-6-жыллыкъ къызчыгъы болады. Ол да – эси аугъанлай. Ёлгенлени асырайдыла, къызчыкъны уа, элге келтирип, дары-дарманла этип, сау этедиле. Аны аты Маша болады. Ол тукъум арасында ёседи, жетген къыз болады. Артдаракълада къызны къарыны болгъаны билинеди. Къатыракъ соргъанларында, тукъумну жашларындан бир хайырысыз Машаны жюклю этгени ачыкъланады. Маша заманында жаш табып, аны ёсдюреди.

Машаны жашы уллу болгъандан сора, алагъа Мишалары деп атап, ырысхы, мал да берип, айырадыла. Мишалары деген тукъум алай бла къуралады.

Октябрь революция хорлагъандан сора, тюзлюк жерин табады. Атабийланы бир-бир бутакъларына да тукъумлары къайтады. Биттиуланы да аслам юйюрлери ол тукъум бла жашайдыла. Бирлери уа керти тукъумлары Атабийлагъа эки ёмюр тенгли заман алда къайтхандыла.

Ма Атабийланы тукъум тарыхлары мында айтылгъанчады. Усхурчуланы уа мен айталыр тюрлениулерин билмейме. Аны бла мен, билгеними туурагъа чыгъарып, тукъум тарыхны баянын къысха айтдым.

*Басмагъа
АНАЛАНЫ Хулима
жарашдыргъанды.*

Къарачай-малкъар халкъны махтаулу къызы, багъалы Дина!

Мен сени туугъан кюнюнг бла таза жюрекден алгъышлай-ма. Сенича уллу фахмусу, билими, адамлыгъы болгъан, сёзю, иши да халкъны къууандыргъан, халкъгъа жарагъан шайыр бизни халкъбызда болгъанына мен бек къууанганлай, ёхтемленгенлей турама. Сени хар айтхан сёзюнг ёлюмсюз сунама. Жыйылыулада сен сёлешип башласанг, адамла тыллыу тыйып, кими ташадан къууана, кими сукълана, кими зарлана тынгылагъанларына хар заманда сейирсингенлей турама. Мен а сен дуняда болгъаннга къууанган, сен сёлешгенде къарургъан, сукъланган адамладан бириме.

Дина, жаным, сени бу сейир фахмунг, билиминг, сёзюнгю кючю таркъаймай, ариу сыфатынг, къарыуунг, саулугъунг сени атмай, энтта да халкъынгы къууандыра, халкъынга жарай, огъурлу ишле эте, кёп жылланы жаша!

Сени поэзиянгы да, кесинги да керти суйген эгечинг Танзиля!

Зумакъулланы Танзиля
РФСР-ни М. Горький атлы
къырал саугъасыны лауреаты, КЪМР-ни (эки кере),
Чуваш Республиканы къырал саугъаларыны лауреаты,
КЪЧР-ни бла КЪМР-ни халкъ поэти

МИЛЛЕТИНЕ СЮЙМЕКЛИК – ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫН УЧУНДУРГЪАН КЮЧ

Мамчуланы Таризэлни кызы Дина 1953 жыл Кыбыла Кызахстан областны Ильичевка элинде тууганды. 1970 жыл ол, Огъары Марада орта школну тауусхандан сора, Кырачай-Черкес кырал педагогика институтну филология бълумюне кирип, аны 1976 жыл бошап чыкыганды.

Урунуу жолун Огъары Мараны орта школунда башлаганды. 1979 жыл «Ленинни байрагы» республикалы газетге ишлерге жарашханды. 2003 жыл анда социал эм да жаш тёлю бълумге башчылыкъ этип турганлай, ол Кырачай-Черкес Республиканы маданиятыны министрине къллукыгъа салынады. 2003 жылдан 2005 жылгъа дери ол КыЧР-ни Маданиятыны министри болуп ишлегенди. 2005–2008 жылгъа дери КыЧР-ни Президентини кенгешчиси болуп турганды. Бюгюнлюкде республикалы «Кырачай» газетде жангылыкъла бълумге башчылыкъ этеди.

Дина биринчи назмусун 5-чи классда окъугъан сагъатында жазганды. Бюгюнлюкде ол жети назму китапны эм да кырачайча, орусча да жазылгъан талай драма чыгъарманы авторуду. Аны жюзден аслам назмусуна макъам салыннганды. Ол кеси макъам да жазады. «Кёгюрчюн» деген белгили жырны макъамын, сёзлерин да кеси жазганды.

Дина Россей Федерацияны Жазычуларыны эм да Журналистлерини союзларыны члениди. 1994 жыл анга Кырачай-Черкес эм да Кыбарты-Малкъар республикаланы «Сыйлы журналисти» деген ат аталганды. Ол жыл окъуна Россейни Маданиятыны министрствосуну эм да Россей Федерацияны Жазычуларыны союзуна стипендиаты болады. 2001 жыл анга «Кырачай-Черкес Республиканы халкъ поэти» деген ат аталады.

1991 жыл Дина «Кырачай» деген поэмасы ючюн биринчи халкъла аралы Кырачай-Малкъар «Эрирей» атлы культура этнография фестивалыны лауреаты болады.

2008 жыл анга КыЧР-ни Президентини литература бла искусстводан ёчо бериледи. Ол жамауат ыразылыкъны белгилеген Россей Академияны «Нефертити» майдалы бла да саугъаланнганды, аны кибик М. Ю. Лермонтовну туугъаныны 190-жыллыгына, Жырчы Исмайлыны 120-жыллыгына, Кыулийланы Кыайсынны 100-жыллыгына аталгъан майдаллагъа эм кёп тюрлю жамауат саугъагъа тийишли болганды.

2017 жыл Дина Кыбырымшаухалланы Исламбийни майдалы бла саугъаланнганды. Аны юсюнден былай жазылганды: «Награждает-

ся в номинации «Литература» за завершённую в 2017 году трилогию пьес, знаменующих авторский приоритет в становлении этноисторической тематики карачаевской драматической современности».

Дина 2003 жыл Москвада журналистлени VII съездинде, 2004 жыл Москвада, Василевский спуска, терроризмге кьаршчы митингде сёлешгенди. Андан сора кьырал телевиденияда «лица кавказской национальности» деген сёзлени айтыу тохтагьанды.

Дина 2003 жыл Парижде драматургланы фестивалына кьатышханды. Аны «Мурат бла Зумрат» деген драма поэмасы француз тилде да чыкьгьанды. Динаны назмулары Кавказны эм да Россейни кёп миллетлерини тиллерине кёчюрюлгендиле. Дина сонет халда жазылгьан 20-дан аслам поэманы авторуду.

Мамчуланы Динаны «Поэмаланы китабы» деген жыйымдыгына 17 поэма киргенди. Аны Кьарачай-Черкес Республиканы Окьуу бла илму министерствосу 5-чи – 11-чи классланы сохталарына жоралап чыгьаргьанды. Бу суратлау китапны, окьуу китапныча, школланы библиотекаларына ашыргьандыла. Китапны ал бетинде былай жазылгьанды: «Мамчуланы Динаны бу китапха кирген чыгьармаларын 5–11 класслада ана тилни дерслеринде хайырландырыргьа Кьарачай-Черкес Республиканы Окьуу бла илму министерствосу тежегенди. Поэмала сабийлени тин-ниет хауаларын байыкьдырыргьа, кьарачай-малкьар тилни терен ангыларгьа себеп боллукьдула».

Мамчуланы Динаны чыгьармачылыгыны юсюнден филология илмуланы кандидатлары Джанибекланы Сюзанна, Тотуркьулланы Кьазий-Магомет, Хабичланы Зинхара; жазыучула Хубийланы Осман, Байрамукьланы Халимат, Сюйюнчланы Азамат, Кьагьыйланы Назифа, Гочияланы Софья, Батчаланы Башир, Геннадий Чуркин, Ёзденланы Альберт; журналстле Светлана Зайцева, Кьоркьмазланы Салима, Катчиланы Алла, Джанкёзланы Медина, Халкёчланы Зумрад, Осадчая Людмила, Джаубаланы Аминат, Тамара Дышекова, Владимир Абитов, Нартоков Султан, Ёзденланы Якуб, Гочияланы Лейла, Кечерукьланы Зульфа; жамауат-культура кьуллаукьчула Катчиланы Ахмат, Тулпарланы Зухра, Голаланы Медина, Гербекланы Нюрлю, Элкьанланы Умар эм башхала газетледе, китаплада жазгьандыла. Динаны юсюнден «Знаменитые женщины Кавказа», «Северный Кавказ. Карачаево-Черкесия» деген китаплада очеркле чыкьгьандыла. «Совет кезиуде кьарачай-малкьар адабият» деп Анкарада 2005 жыл чыкьгьан Адилхан Адилоглуу китабында да Мамчуланы Динаны юсюнден жазылгьанды.

Филология илмуланы кандидаты Джанибекланы Сюзанна, Динаны чыгьармачылыкь ишине уллу багьа берип, былай жазады: «Динаны юсюнден айтхан заманда аны сонетлени устасы болгьанын, табийгьатны чемер суратлай билгенин, сюймеклик лирикасы жүреклени терен кьозгьагьанын айтыргьа тийишлиди. Ол поэт-

философду. Магъаналы уллу эпика чыгъармаланы авторуну назик лирикасы, назмучулукъда энчи жолу, дунияны аулагъан сезимлери, эсингде къалырча суратлау образлары бла поэзияны кенг жолунда айырма жер алгъанды. Аны чыгъармаларыны тематика эм да магъана жаны бла диапозону теренди, кенгди. Миллетине, журтуна таза суймеклиги – аны чыгъармачылыкъын учундургъан кючдю. Дина къарачай-малкъар халкъны ёмюрлени теренинден келген бай тинниет хазнасындан уллу хапарлыды. Аны кёп жанрлы лирикасында ол зат ариу эсленеди. Авторну поэмаларында аны жашауыа философия кёзден къарагъаны, айтыргъа суйген оюмун суратлау сёзюню кючю бла тынч ангылалатгъаны, тарыхха эс бёлгени, ётген заман бла келир заманны бир бири бла жалгъай билгени, сёзюню чемерлиги, сезимини ётгюрлюгю ачыкъ эсленедиле. Динаны лиро-эпика поэмаларында башхаланы эниклемеген кючлю суратлау образла, терен магъаналы, алай а тынч ангылашынган суратлау амалла адамлыкъ шартлагъа махтау салдырадыла, адам улуну игиликге, ашхылыкъгъа алландырадыла.

Динаны чыгъармачылыкъы адабиятыбызны эм жарыкъ бетлеринден бириди, аны поэзия ауазын жангылмай таныргъа боллукъду. Ол адабиятыбызны кёп жангы зат бла байыкъдыргъанды. Аны поэзиясыны жанр къурулушунда верлибр, лирика, сонет уллу даражагъа чыкъгъандыла.

Таймаздан чыгъармаларында жангы сокъмакъны излеу аны поэзиясын ёсюмню кенг жолуна салгъанды. Назмулары жырча окъуладыла, жангы энчи жорукъла бла жаратылгъан тизгинлери, рифмалары аны чыгъармачылыкъ жолда энчи ыз къойгъанына шагъатлыкъдыла, терен фахмусуна ашау берген жерни юсюнде адамлыкъ бла суймеклик болгъанларына кюзгюдюле. Дина адамны ич дуниясыны байлыкъын суратлай эм да инсан жүрекни къозгъай билген поэтди, жашауну магъанасы журтунг бла, миллетинг бла, битеу адам улу бла, ёмюрлюк затла бла байламлы болгъанын сездиралгъан назмучуду».

Къарачай-Черкес Республиканы халкъ жазыучусу, филология илмуланы кандидаты Къагъыйланы Назифа «Поэмаланы китабы» деген статьясында былай жазады («Къарачай» газет, 2001 ж. 23-чю май): «Динагъа поэмаланы устасы дерге боллукъду. Аны хар жангы чыкъгъан поэмасы назму бла жазылгъан романны орунун тутады деп келеди кёллюбюзге. Бу жанрда Динаны жылтырай-жана тургъан фахмусу не жаны бла да ачыкъланады. Кесин уллу поэтча, тарыхчыча, акъылманча кёргюзтеди. Окъуучуну тин ёсюмюне Динаны поэмалары тийишли юлюш къоша, дунияда бек кёп затха кёзюн ачадыла. Аланы суйюп окъугъан адам, ангылай билген адам ёмюрде адамлыкъны жолундан таярыкъ туююлду, ёмюрде бир асылсыз ишни этерик туююлду деп ийнанаса.

Поэмаланы хар бири бийик поэзия халда халкыбызны тарых жолун суратлайды. Поэт-акъылман, поэт-алим, поэт-жырчы сыйлы ишин алай деменгили эте билгени халкыга белгиледи.

Китапны башындан аягына дери окъуп чыкъсанг, Дина биз устазлагъа санап тургъан бек уллу поэтлеге тенглик эте билгенин ангылап, китапны жангыдан окъуругъунг келеди.

Китап «Къарачай» деген поэма бла башланады. Бу поэма 1991 жыл Нальчикде Къарачай-Малкъар халкъла аралы фестивалда биринчи ёчню алгъан эди. Белгилисича, ол заманда поэма газетде басмаланган эди. Эсимдеди, Динаны ол поэмасы басмаланган газетни эки жюз бла жарым экземплярнын Бийчесыннга алып баргъанымда, окъуучула къууанч той этген эдиле.

«Къарачай» деген поэма, халкъны тарыхын, психологиясын, дунияны ангыламакълыгын ачыкълай, кёлюнго кётюре, ахшы жора этдире биледи окъусанг».

Къарачай-Черкес Республиканы сыйлы журналисти Къоркъмазланы Салима былай жазады: «Дина поэмаларында миллетибизге сүймеклигин, тарыхыбызны, тин байлыгыбызны терен билгенин, тилибизни байлыгын кёргюзеди.

*Минги тау бла бирге туугъан Къарачай,
Кён даучуну кёре келген Къарачай, –*

деп жазады Дина «Къарачай» деген поэмасында. Нарт эпосну да таукел хайырландыра, миллетибиз мингле бла жылланы узагына Ата журтунда жашагъанын кёргюзтеди, беш минг жылны мындан алгъа тарыхын суратлайды.

*... О, деу бала, ауузлукъну бошладынг,
Шумерими тилкем эте башладынг,
Жюреклеге рахатлыкъны таилатдынг,
Биригиуню безгилерин ашлатдынг.*

Динаны поэмаларын башха тилге кёчюрген бек къыйынды. Не кючлю поэт да бу идиомаланы къалай кёчюрюрге боллукъду?

*Кёзлерими Шош тенгизи – Къарачай,
Жюрегими кюн турушу – Къарачай.*

Халкъны ауузунда жашагъан сёзлени: «Жолда тюбеп къалсам, къалай этерме, жюжек болуп, балагъынг бла ётерме...», «Барды, барды бир кёгюрчюн жюрегимде», «Балий татлы сууун ичиргенди Гошаяхны сют бетли ууртуна...» деген тизгинлени дагъыда башхаланы окъуй, Динаны поэзиясында образланы кючлююклерине сейирсинесе, тилибизни мелхумлугъуна къууанаса».

Поэт, Къарачай-Черкес Республиканы сыйлы журналисти Ёзденланы Якъуб «Барды халкъына айтыр сёзю» деген статьясында былай жазады («Къарачай» газет, 2013 ж. 3-чю сентябрь): «КъЧР-ни халкъ поэти Мамчуланы Динаны «Ичги сёзюм» деген жангы китабы басмадан чыкъды. Китапны аты да поэмаларыны бирини аты бла аталгъанды. Къуру ол поэма туююл, битеу китабы да жашауну, бюгюнню заманны халыны, туугъан халкъыны жазыуну юслеринден философия сагъышладыла. Бюгюнню болумда бизнича адам саны аз болгъан гитче миллетле кеслерин къалай сакъларгъа боллукъдула? Биз къайры барабыз? Осал къылыкълардан, чирик адетледен къутулмасакъ, ахырыбыз не боллукъду? Быллай соруула, сора алагъа жууап излеу чыгъармаларыны битеу ичи бла ётген оюмну ёзегидиле. Ма къарагъыз:

*Адам жюрек сангырау да тюл, сокъур да тюл,
Уллу сууну жагъасында къоркъуу уллу!
Гитче миллет сакъланырмы жер юсюнде,
Заран салгъан адетлени болса къулу?*

Мен оюм этгенге кёре, поэзия – ол жангылыкъды. Магъанасы, суратлау образлары да бринчи кере айтылыргъа керекдиле. Динаны «Адамны суюдом» деген назмусундан бир строфаны келтирирге излейме.

*Сюймеклик болгъан жюреке жанар
Нюр жанкъылычны жети бояуу,
Сюймеклик бла багъылыр жангыз,
Инсанны угъай, жерни къыяуу.*

Жангы китапда жюреке ёмюрлюкге туюрелирча быллай тизгинле кёп болгъанлары къууандырады. Тилибизни кючюн, къууатын кёргюзюу – ол авторну бир нюзюрюдю. Мени сартын, ол нюзюрюн толтургъанды Дина. Бир да ишексиз, «Ана тилим бла ушакъ» деген назмусунда миллетибиз ётген къыйын айланч жолланы тилибизни юсю бла кёргюзеди. Халкъ бла тил – ол бир загды деп белгилейди. Эки адам бир бири бла сёлеше эсе, тил жашайды. Тил къуругъан кюн а – халкъ дуниядан тас болады. Поэт, жылтырай, жашнай келип, дуниядан тас болуп кетген халкъла аз туююлдуле, Уллу Аллах бизни ол къыйынлыкълардан къорусун дейди. Алай а ахырат азапны дунияда чегип къайтхан жигит халкъыбыз, бюгюннге дери кесин сакълап келгенича, мындан ары да жашар, айныр деген ышанмакълыкъ назмуладан нюр тёге къарайды.

*Ой, ана тилим, ой, тулпар тилим,
Сыртынгдан киши салалмад жерге.*

*Хансны чалгъанча, чалсала сени,
Алысын болуп сен чыкъдынг ёрге.*

*Ой, ана тилим, къыркъ жаны болгъан,
Тайчыкъса депми, жойдула жаула,
Тору ажирлей кишинединг алай –
Титиредиле азият таула.*

Аны кибик автор поэтика жанрланы уста хайырланады. Къуру бу китапда окъуна аланы талай тюрлюсюн кёрюрге боллукъду. Тепленнген жолла бла барып турмай, жангы формала, жангы лагъымла излегени танылып турады. Сёз ючюн, китапха салыннган поэмаланы алып къарайыкъ. «Ичги сёзюм» деген поэма классика сонет форма бла жазылгъанды. «Сюймекликни поэмасы» бла «Сени сюер ючюн» деген поэмалары уа сонетни кесича бир тюрлю жангы формасы бла къуралыпдыла. «Эски журтда» бла «Къара жиннге хорлатмайыкъ» деген поэмалары тюз назму строфа халда барадыла. Айтып къояркъа, бу жанргъа Дина эрттеден эс бёлюпдю – сонет форма бла жазылгъан аны бир-эки деп жыйырма поэмасы барды. Сонет форма поэзияда эм къыйынланы бирине саналады. Поэма жанр назму чыгъармачылыкъда эм къыйынланы бириди. Бу эки къыйын затны боюнуна алып, Дина тынч окъулгъан эм да иги ангылашынган ненча поэманы саугъа этгенин башында чертгенме. Адабиятыбызда быллай юлгю болгъаны, тилибизни, поэзиябызны да желден, борандан да къоркъмай, тохтаусуз ёсюм жолда баргъанларына мисалды. Поэтни «Сени сюер ючюн» деген поэмасындан бир юзюкню тежейме, ол авторну энчи назму формасыды:

*Жан дармандан эсе багъалы Журтум,
Сени сюер ючюн, дунягъа туудум.*

*Мажаргъан жумушум болур тин азыкъ,
Жан кюнню ашырып тангына базып,
Магъана боллукъду, уралсанг къазыкъ.*

*Акъылны ёнчелер базман жокъ, медет,
Сёзюнг бла ишинг белгилер аны,
Бир аман затынг айтылгъанлай туруп,
Игиликден тебен болса да саны.*

*Ётген заманымы къарс тауушундан,
Бюгюн жолуму бийик ауушундан,
Тууар кюнюмю жылы бауурундан
Тансыгъымы ала, олтурсам атха,
Бюсюреу этерме адамлыкъ шартха.*

«Акъбилек – Аланны ахыр жулдузу» деген трагедияны окъусанг, кёлюнг кётюрюледе, жүрегинг да сынады. Нек? Беш жүз жылны мындан алгъа, Акъсакъ Тимур чапхынчы, бизни уллу маданиятыбыз, ангыбыз, жашау хурметибыз болгъаны, бизни кертиси бла да, онглу тамырларыбызгъа шагъатлыкъды.

Ай медет, бирлешалмагъаныбыз, уллу кёллюлюгюбюз, кьоркьууну даражасын толу ангылаялмай, кьуш тьогюнлей чачылгъаныбыз жүрекке ауур тиедиле. Автор поэмаларыны биринде эки-тизгин бла ёзегибизни теренлигин ачыкълайды.

*Унутугъуз жыйымдыкъбыз деген сёзю,
Къаратмагъыз бир тиллиге кёзюгюзюню.*

Мамчуланы Динаны «Къарачай» поэмасын белгили поэт Анатолий Трилисов орус тилге кёчюргенди. Аны окъуп, Россейни Жазычуларыны союзуну члени, У. Шекспирни сонетлерин орус тилге кёчюрген, Пятигорскда кьырал лингвист университетни профессору Вячеслав Брус (Шкарупин) былай жазгъанды: «"Къарачай" поэманы авторну миллетинден хапар айтханы, халкьына сьоймеклигин билдиргени бла Майковну "Емшан" эм да Роберт Льюис Стивенсонну "Вересковый мёд" деген чыгъармалары бла тенглешдирирге боллукъду. Былайда бир затха айырып, эс бёлюрге тийишлиди. Поэма шекспирчи сонет халда жазылгъанды. Мен билип, сонет халда алыкъа поэма жазылмагъанды. Быллай затха биринчи кере тюрт-олеме».

Динаны назмулары ногъай, абаза, черкес тиллеге кёчюрюлюп, ол миллетлени газетлеринде чыкългъандыла. Аны назмулары «Ставрополье» альманахта, «Литературная газетада», пьесасы «Экспресс-почта» газетде чыгъармалары жыйым китаптада чыкългъандыла.

Республикалы Къарачай драма театр аны къарачай тилде «Мурат бла Зумрат», «Акъбийче бла Рамазан», «Аланны батханы» деген драма чыгъармаларын, орус тилде «Волшебный напиток Карачая» деген пьесасын салгъанды. Ала халкьыбызны тарыхы бла байламлы болгъанлары себебли, жамаутны жүрегине жол тапхандыла.

Мамчуланы Дина «Къарачай – алан халкь» деген жамаут организацияны Ара советини президиумуну члениди. «Мара» ассоциацияны советини члениди.

ДЖАЗАЛАНЫ *Лидия*
Къ ЧР-ни сыйлы журналисти

МАМЧУЛАНЫ Дина

КОВИД-19-ну ЭКИ СЫРГЪАСЫ

1

Кишиге да керек болмайды алдау,
Бериледи жаннга бир кере жашау.
Аны ючюн багъалыды ол бизге,
Ёзге ол зат кеч келеди эсибизге.

Ауруу, ёлюм болмагъанча дуняда,
Жюрютебиз кесибизни жашлыкъда.
Ёхтем жүрек сыйынмайды низамгъа,
Кёп зат керек болады да адамгъа.

Сагъышлары булутлагъа тирелип,
Эшиклери төрт жанына керилип
Жашайды жан, къарыу ала жашлыкъдан,
Сюйгенине кюе-бише тансыкъдан.

Тынчыракъды бойсунургъа ийманнга,
Къадарындан юлюш алгъан адамгъа.

2

Ийман бизни кёп ыфчыкъдан ётдюрюр,
Терсге-тюзге эсибизни бёлдюрюр,
Жазыууна къажан тургъан – дюргенлик,
Алданыу бла ётюрюкге – суймеклик.

Тиймей бууну ким буралыр мюйюзюн,
Баргъан сууну ким тыялыр жүрюшюн?!
Жазыууна оноу этерге излеп,
Ненча тенгим кетди, жерден ёнгелеп.

Бюрулмагъанны тартып алсанг да,
Аны сыйлап баш тапкагъа салсанг да,
Тыпырынга жугъалмаз берекети,
Аллай насыпны бармыды кереги?!

Мияла табакъ тюшген кибик ууалып,
Кёзбау насып кетер, сени уялтып.

3

Жашау жолда жиберибиз кёп халат,
Харам, халал айырмагъаннга – налат,
Жетер жерин кёре билген – аз адам,
Жут инсаннга бурулуп да къарамам.

Хапар келди Чын къыралны тёрюнден,
Сагъыш этсенг, къан агъарча кёзюнгден,
Ковид ауруу, женгил аякълы болуп,
Уясындан учханды, ауур солуп.

Жетген жерин этеди къара халек,
Айырмайды не ибилис, не мёлек,
Бютюн да бек къатылады къартлагъа,
Таягъын да жетдиреди жашлагъа.

Жер жюзюне бошланганды эмина,
Кёп ёхтемни да жыйгъанды къабына.

4

Къулакъ иймей адамланы кёбюсю,
Ондан къуру ийнанады тёртюсю.
Къартланы да тохтатып ишлеринден,
Этгендиле чыкъмазча юйлеринден.

Чын къыралдан Ковид бизге жетгинчи,
Адамлагъа керти къоркъуу киргинчи,
Бир тюш кёрдюм кечелени биринде,
Ёмюрлюкге къалыр кибик эсимде.

Танымагъан бир жерде сюелеме,
Къатымда адамлагъа бёлюнеме,
Кийинипбиз барыбыз да къараууз,
Шыбырдайды шимал желчик къарыусуз.

Барыбыз да шимал таба къарайбыз,
Заман бизни, биз да аны марайбыз.

5

Сол жанымдан сууукъ ургъанча болуп,
Жюрегим да тынгысызлыкъдан толуп,
Мен акъырын сол жаныма бурулдум,
Бурулдум да, бир да бир бек бузулдум.

Башдан-аякъ тамам мутхуз кийинип,
Кеси жангыз жангызлыкъгъа суююнуп,

Бир тиширыу къарт да, жаш да болмагъан,
Къарамына огъур ышан къонмагъан.

Чачы, бети, кийими да – бирчаракъ,
Этди сора жүрюшюн ол чабаракъ.
Тиширыугъа битгендиле кёзлерим,
Тамагъыма тыгъылдыла сёзлерим.

Келеди ол мени таба гузаба,
Симсиредим, къатылгъанча тузлама.

6

Эки кёзюн менден алмай ол къатын,
Излегенча жукъдурургъа бир затын,
Аллын буруп меннге кенгден окъуна,
Къарамайды солуна, не онгуна.

Ангыладым, бир затны мен да толугъа:
Тиширыуну сынгар меннгеди жолу.
Ол сагъышла башымы толтурургъа,
Экибизге тюшгенди жолугъургъа.

Къысха келип тохтады сол жанымдан,
Тамам къоркъдум мен аны бет къанындан,
Ауузун ачды меннге бир зат айтыргъа,
Башым къалды энтта жангы къайгъыгъа.

Ол айтырын айтхынчы тауусулдум,
Мадар болмай, мен да анга бурулдум.

7

Экибиз да дыфсыз болуп чыдадыкъ,
Арабыздан шош желчикни къыстадыкъ,
Бир такъыйкъа сау жыл кибик кёрюндю,
Рахатлыкъ да къопхан суугъа кёмюлдю.

Айтды меннге: «Жер юсюне жайыллыкъ,
Жетерикди бусагъатдан къыйынлыкъ,
Ёлчесизди, пелиуанды къарыуу,
Депортацияча бирди аны жарсыуу».

– Ах, нек айтдынг бу сёзлени? – дедим мен, –
Къалай этдинг жүрегими жер бла тенг,
Къара къатын, аман хапар келтирдинг,
Билдирмезлик затынгы нек билдирдинг?

Жукъ да айтмай, жанлап кетди теркирек,
Мени этергеми изледи эспирек.

8

Ой, уяндым къара терге тюшюп мен,
Андан сора тынчлыкъ кетди менден кенг,
Ырысладым, алгъа салдым тѣзюмню,
Бир адамгъа айталмадым тюшюмю.

Кемиреди ол тюш мени таймаздан,
Айланады сюрюп мени къоймаздан,
Такъыйкъагъа да кетмейди эсимден,
Тап къачарча да болама кесимден.

Адамлагъа, сакъ болугъуз, дейме мен,
Ковидге уа ийнанмайды жууукъ-тенг,
– Ауруу жокъду. Ётюрюкдю бары да, –
Деди къоншум, – жол ачыкъды къайры да.

Аман тюшню буралмайма игиге,
Миннгенчама тапсыз кийик тюеге.

9

Ковид кенгдеди, ёзге бизге жетерин,
Жетгени бла кѣп аманлыкъ этерин,
Ангылайма, алай а жокъду къарыуум,
Жарлы поэт кимге айтсын жарсыуун?!

Интернетди бюгюн халкъны патчахы,
Кюркесиди ол кѣп тюрлю палахны,
Анга къарап, терсейдиле адамла,
Инсан женгил ийнанады жаманнга.

Той, оюн да барадыла тохтаусуз,
Ресторанла ишлейдиле солуусуз,
Маулутлагъа жорюйдюле тыйылмай,
Къоркъуу салгъан тар жорукъгъа сыйынмай.

Биз Ковидге къарасакъ да къууушдан,
Кѣп да турмай энерикди ауушдан.

10

Сау бир жылны юйден чыкъмай жашадым,
Башха болмай тюз тутмакъгъа ушадым,
Айтылгъаннга бойсунургъа кюрешдим,
Жангызлыкъны фатарыма юлешдим.

Келедиле хапарла ала-чола,
Эшитеме бардыла меничала,
Барыбызгъа мухур салгъанды заман,
Азатлыкъны кюсетгенди ол тамам.

Тёрт дуняны аулай келип сагъышым,
Эсгерилип битеу тенгим-танышым,
Келе-келип сюеледи мюйюшде,
Хорлатханча кесин уллу тюйюшде.

Хо, жазыуду жерге жыкыгъан эмеген,
Чыдамынгы хыршы алып билеген.

11

Къоян тери да чыдайды бир жылгъа,
Ёзге кючдю сау жыл тургъан бир ызгъа,
Кесибизде сынадыкъ биз ол затны,
Айырмача юйрендик ашны-хантны.

Жетедиле тюрлю-тюрлю хапарла,
Бир кезиуде туз сепгенча жарагъа,
Айтадыла хылы-мылы затланы,
Къурутурча ийнанмакълыкъ шартланы.

– Самолёт бла къуядыла аурууну,
Башыбыздан себедиле талауну,
Къыяманы бу аллыды, – дейдиле,
Кёллерине келгенни силдейдиле.

Сууукъ аяз урады Интернетден,
Чыгъыучуду хата аман ниетден.

12

Башыбызгъа эркин болдукъ бир жылдан,
Дарман-дары тапдырылып къыралдан,
Вакцинаны чыкыгъанды кёп тюрлюсю,
Арсардыла адамланы кёбюсю.

Билмейдиле этдирирге, къалыргъа,
Къулакъларын Интернетге салыргъа,
Юйреннгенле ийнанадыла анга –
Иги затны айтмайды ол инсаннга.

Вакцинаны жау этип кюрешгенле,
Терсни-тюзню айырмай сёлешгенле,

Гюнях-сууап этгенлерин билмезле,
Тамбла багъа бичеригин сезмезле.

Заман атад төрт жанына ташларын,
Бек эспиле сакълайдыла башларын.

13

Тау журтубуз тартды мудах эжиуню,
Ол сынаиды энтта къыйын кезиуню,
Келди бизге Ковид атлы эмина,
Кёкюрегин ким тиреялыр анга?!

Больницала госпитальла болдула,
Ауруу басхан адамладан толдула.
Ёлет сормай киргенди жерибизге,
Башлагъанды ушатмай кесибизге.

Ийнанган-ийнанмагъан да тутулду,
Эминаны тамагъына жутулду,
Кими, хорлап, чыкъды бери тышына,
Кими кетди ахыратны «къышына».

Жылайдыла, сарнайдыла ахлула,
Къара сакъал ийгендиле таулула.

14

– Жыйырма бла биринчи ёмюрде,
Инсанланы тёзюмлерин кемире,
Бу ит ауруу къалай чыкъды дунягъа? –
Деген соруу тынчлыкъ бермейди адамгъа.

Сынам болуп келген эсе Аллахдан,
Къутулургъа мадар болур азапдан,
Адам улу къурагъан эсе кеси,
Бу аурууну олду керти иеси.

Миллет кёпдю сыйынмайды бу жерге,
Дегенлени эшитгенбиз кёп кере,
Гюнях алып, Аллах этип кеслерин,
Ма аллайла сатхандыла бетлерин.

Бийик кёкге тирейдиле кёкюрек,
Кёк къурутсун аллайланы тюбелек.

15

Ковид келди толкъунлагъа бѐлюнюп,
Хар толкъуну жилимукъгъа кѐмюлюп,
Хар биринде – бирер тюрлю къыйынлыкъ,
Жамауатха жетдиреди сыныкълыкъ.

Талай адам кетеди юйдегиден,
Къайры букъгъун къадарны бергенинден,
Ауруу бютюн хатерсизди къартлагъа,
Чалдыуун да салыучуду жашлагъа.

Сыйлы къартла аз болдула, айтыргъа,
Эр кишиле къабырладан къайтыргъа,
Аман хапар эшителле жангыдан,
Жаназыгъа баралла жаназыдан.

Ёседиле шахарлача къабырла,
Сууудула жашнай тургъан тыпырла.

16

Пелиуанла кибик жигит уланла,
Халкъгъа къуллукъ этер ючюн туугъанла,
Ковид жугъуп, тас болдула дуниядан,
Марал сюрюу къуюлгъанча къаядан.

Ой, не медет, мадар жокъду ажалгъа,
Ажашдырмай келеди ол адамгъа,
Болжал жетмей, кете болмаз киши да,
Жарты жолда къала тутхан иши да.

Урушдача алай кючлюдю кюреш,
Адам улу, айры болма да бирлеш.
Бу Ковидден къайры къачып къутулгъун,
Уллу кёллю болдунг эсе – тутулдунг.

Бой бермейди алкъын адам улугъа,
Унамайды жер юсюнден къурургъа.

17

Бир жыл ётдю, кѐп адамдан айырды,
Жюрекледен рахатлыкъны сыйырды,
Миллет бирден ийнаннганды ауруугъа,
Шош болгъанды урулгъанча буруугъа.

Маска, къол къап киерге да юйрендик,
Кенгтин салам берирге да тюзелдик.
Баралмайбыз бир бири къатыбызгъа,
Эминадан къоркъабыз жаныбызгъа.

Жууукъланы бир биринден къачыргъан,
Таугъа ёрлеп, ёлююз деп къычыргъан,
Жукъгъан ауруу алгъанды онгубузну,
Тул-туман бла жапханды жолубузну.

Телефон бла бериледи къайгъы сёз,
Къатышханбыз, тийген кирик аман кёз.

18

Эки жылгъа төрт толкъунну кёрдюк биз,
Сынам, ангы жаны бла да ёсдюк биз,
Жыйылыула аз болдула бир кесек,
Тойгъа-башха жүрюмейди эспирек.

Жашау тохтап къалмагъанды. Шукурла,
Бек батырла тёзмей ёрге турурла,
Келин алып, къыз берип да ойнарла,
Арбазлада эт къазанла къайнарла.

Сабийле да тууадыла акъырын,
Къоркъуу ташха байлагъанды сабырын,
Жашау кеси юйретеди атларгъа,
Жигит жашла жер салалла атлагъа.

Ёзге ол зат туудурады палахны,
Межгитледе тартдырады салахны.

19

Бир оноу бла, бир жорукъ бла жашаргъа,
Бирча тишлеп, бирча гыржын ашаргъа,
Буюрулгъан болмаз адам улугъа,
Сыйынмайды бирде гитче уллугъа.

Жаратады кеси акъылын хар инсан,
Жашау жолунда атлайды тегаран,
Эсгертсенг да, ушатмайдыла бирле,
– Сёз къошмагъыз, – деп къоядыла, – бизге.

Заман кеси багъа берип хар затха,
Сынгар заран болмайыкъ аманатха,
Терсле тамбла тюз болуп да къалырла,
Кюннге чыгъып, силкинирле такъырла.

Акъыллыма деп урма кёкюрекни,
Ёхтемликден толтурма сен жүрекни.

20

Адамланы мен айтмайым атларын,
Бир-бирлени жаратмайма хатларын:
Инсанланы кзурута мыйыларын,
Жаядыла эшитген хапарларын.

Интернетден чыгъармайла башларын,
Анга къарай ашайдыла ашларын,
Терсни-тюзню айырмайла арасын,
Айтылгъанны эслемейле къарасын.

Жайгъанла уа хапарланы чоласын,
Билмейдиле ётюрюкню багъасын:
Жанлатханын адамны тюз жолундан –
Не этейик, келеди ол бурундан.

Тынгыласакъ башындан айтылгъаннга,
Жетмез эдик туура былай аманнга.

21

Хо, «Къарачай» газетде ишлегенле,
Кёбю кълмай ауругъандыла дерге
Боллукъма мен – кёргенди аны кёзюм –
Ковид энтта алгъанды жангы тюрсюн.

Аяусузлукъ этгени бла сыналгъан,
«Дельта» толкъун тёртюнчюге саналгъан,
Къонакъ болуп тюшгенди босагъадан,
Кёп адамны айыргъанды арбазындан.

Бир бёлекге кълтылады кетемен,
Чапыракъла тюшген кибик терекден,
Кёплени да кёзлеринден кълан агъад.
Мамыр жашауну кюсейди жамауат.

Тюшде кибик киргенбиз кължур халгъа,
Эсибизни бергенча болуп жалгъа.

22

Газетчиле кюрешибиз биригип,
Ишибизге тамам толу берилип,
Сау турады ауругъанны орунуна,
Хар жумушну таукел алып кълуна.

Аз болсакъ да, чыгъарабыз газетни,
Биз аны бла басыучубуз жүрекни,

Халкъ алады къолуна «Къарачайны»,
Ёмюр жолу юзюлмез Къарачайны.

Тилегибиз аулайды кёкню-жерни,
Айырмайбыз бир деп биз бир миллетни,
Барысына тежейбиз саулукъ, насып,
Жюреклени төрт дуниягъа кенг ачып.

Эмина бла этебиз биз къазауат,
Тангнга тюбер насыплы сау-саламат.

23

Буйрукъдан а бармыды кетер мадар?
Кёп кёргенни жашау сынамы жарар.
Къала ишлеп кирмегенме ичине,
Керти болдум Аллах берген ишиме.

Сукъланыргъа, къалыргъа да кишиге,
Ийнаныгъыз, келмегенди эсиме,
Жашагъанма амалыма кёре мен,
Тутаргъа да кюрешгенме жууукъ-тенг.

Къууаннганма, кёрсем иги инсанны,
Къыйналгъанма, билсем терс атлагъанны,
Жолукъсам да мен кёп тюрлю осалгъа,
Тюбегенме бек кёп ашхы адамгъа.

Базмагъаным да этгенди игилик,
Ышаннганым да болгъанды эмилик.

24

Бир затны да сезгенме тамам ачыкъ,
Аны билмей къалгъан а – керти жазыкъ,
Къайтып келеди этген игилигинг,
– Ол неди деп? – сагъаяды жюрегинг.

Аманлыгъы да жокълайды харамны,
Тапсыз кюнюнде марайды адамны,
Ышанды ол ангыларгъа суйгеннге,
Мал болмагъан бой саллыкъды жюгеннге.

Билим деген – учсуз-къыйырсыз хазна,
Аны талпып излеген да – бир хазна,
Жахилликден Аллах Кеси сакъласын,
Эсли этип, кече-кюн да жакъласын.

Танг атханча, жарысын акъылыбыз,
Терк тенгизча, терен болсун ангыбыз.

25

Тюшюп къалдым мен къоркъгъан къоркъуума,
Эминаны тёртюнчю толкъунуна
Билмегенлей, ырхы сууча, къатышдым,
«Дельта» атлы хадаус бла танышдым.

Эминаны бу ачы татыууна,
Ол залимни эм мудах тартыууна,
Жесир болуп олтургъанма тылпыусуз,
Бир зат эмип этгенчады къарыусуз.

Отда кибик жанады битеу саным,
Уюгъанча болуп къалгъанды къаным,
Кюйген кибик кёрюнеди тап жаным,
Жютю ташдан этилгенчад тапчаным.

«Коронаны» мен да салдым башыма,
Бурулуп да къарамайма ашыма.

26

Тынч къояргъа кереклисин унутхан
Ауруудан да бек сагъышды жунчутхан,
Келеди ол, кеч-эртте деп къарамай,
Тилегенинг, жалбаргъанынг жарамай.

Аты-хаты аман болгъан ауруугъа,
Къайда кючюм мени къажан турургъа,
Дюнлю-дуния тюшгенди къапханына,
Аямайды ким турса да аллына.

Аудургъанды къаялача жашланы,
Тас этгенди жигер, субай къызланы.
Мен а кимме – бир къарыусуз, госук жан,
Адамлагъа, тюз сабийча, ийнанган.

Ёлгенле да келедиле тюшюмде,
Ковидни уа кёрдюм бир кюн тюнюмде.

27

Сарыуекден желмауузгъа ушагъан,
Жер жюзюню жаннган отун ашагъан –
Аны ючюн от чыгъады ауузундан,
Аны кёрген тюнгуледди жашаудан.

Ол эршиден къан къусады, айтыргъа,
Унамайды юлюш алмай къайтыргъа,
Кёлеккесин¹ тийире тегерекге,
Бир силкинсе, жетеди жер этекге,

Барды аны эки салпы къулагъы,
Хар кимге да бирди аны жууабы:
– Адамланы мен излейме бюгерге,
Юйренигиз энди мени сюерге.

Бир биринги сюе билмей эсегиз,
Кетер сизден насып, рысхы, туюгиз...

28

Къулагъында барды къара сыргъасы –
Табийгъатдан келген кийик саугъасы.
Кесинден да эрширекди ол аны,
Сыргъасы бла бирди Ковидни жаны.

Бир къулагъы бошду, жокъду сыргъасы,
Болмаса да, неди анга башхасы,
Юйреннгенди инсанланы ашаргъа,
Жер юсюнде сыйгенича жашаргъа:

– Юйреннгенме адамланы чеплерге,
Ууланганма адамлыкъны теплерге,
Тыйгъыч жокъду меннге тюзде не тауда,
Жюземе тынч сууда эм да хауада.

Бийлик сезим къыздырады къанымы,
Зорлукъ эт деп жортдурады ангымы.

29

Ишленмегенди сыргъасы темирден,
Этилмегенди сыргъасы кёмюрден,
Этилгенди кечени къарасындан,
Алыннганды жерни тюз арасындан.

Къужур ауруу санланы ауур этген,
Ёпкелеге кёп халеклик жетдирген,
Эсни, кёзню къарыуларын кетерген,
Ашны-сууну татыуларын кюсетген.

---

¹ Кёлекке – ауана.

Къара терге кийиргенди жанымы,
Сууутханды жашаугъа къарамымы,
Къондургъанды сансызлыкъ желпегине,
Хазыр болурум келгенди ёлюмге.

Ёлмезлик жан жокъду жерни юсюнде,
Кеч-эртте да боллукъбуз кёр тёрюнде.

30

Не магъана ёлеме деп къоркъгъандан,
Жюрегинге аман къууум тартхандан,
Файда азды жазыугъа жалбаргъандан,
Кетер мадар жокъду буюрулгъандан.

Къачхы аяз сылайды тереземи,
Ол биледи мени не сезгеними.
Хапарымы эшитди жашлыкъ тенгим,
Мамаланы Фатима – керти алим.

Ёрге турду ал бермезге Ковидге,
Тапсыз боллугъун эсгердим харипге.
Харипге деп айтама мен ауруугъа,
Адам улуну бёлеген жарсыугъа.

Докторлагъа сездирди хыйсабымы,
Тенгим тыйды мутхуз сагъышларымы.

31

Этген ишин биледи кесгин ачыкъ,
Аппакъланы Амина – доктор къызчыкъ,
Эсин бёлюп къарайды саулугъума,
Ышандырады иги боллугъума.

Ахырында КТ-гъа да ийгенди,
Ингир ала болумну билдиргенди:
– Разы эсенг, госпитальгъа салайыкъ,
Не жаны бла да ажимсыз болайыкъ.

Юйден чыкъмай къалыргъа бек изледим,
Госпитальны эшитгенлей терледим,
Терк болушлукъ женгил жетди арбазгъа,
Сагъайгъанды къоншу-таныш хапаргъа.

Сансызлыкъны ниетимден атдым кенг,
Юйюмден да тилек этип чыкъдым мен.

32

Больницаны эшигинден киргенлей,
Халатлыла мени къарап кёргенлей,
«Келди, келди» дегенлерин эшитдим,
Фатиманы къайгъыргъанын эсгердим.

Къобаргъанды Фатима бек кёплени,
Айтама мен бюгюн кёзюм кёргенни,
Палатаны тежедиле игисин,
Кесим жангыз жатама анда эркин.

Къочхарланы Жашарбек – миллет башчы,
Къушжетерланы Спартак – район башчы,
Фатимадан изин келгенден сора,
Алгъандыла мычымай ишни кългъа.

Адамлыкъгъа бютюн разы болдум мен,
Быллай кюнде сыналады жууукъ-тенг.

33

Госпитальда ишлеген адамланы,
Къызгъанмай билимлерин, заманларын,
Кюрешгенлерин кёргенимде, дерс алдым,
Бу дуняда жашарыма ийнандым.

Алмашдырып киреди бири бирин,
Кёрлюк тюлсе хар келгенни чийсилин,
Тангнга дери кёз кысмайдыла ала,
Меннге ала сюегенчалла къала.

Кёрюнелле алай, тюзюн айтыргъа,
Ашыкъмайла ызларына къайтыргъа.
Сюелелле жууап бере къатында,
Рахатлыкъны тежедиле жанынга.

Докторлары, фельдшери, санитары,
Саусузлагъа тюбейдиле бек жарыкъ.

34

Черкесск шахар больницада орналгъан
Бу госпиталь кёп инсаннга жарагъан,
Тийишлиди бюсюреуге, махтаугъа,
Сёз табарыкъ айтырыкъды сылтаугъа.

Дарман-дары бередиле тохтаусуз,
Аякъ юсюне турады къарыусуз,

Ёнге Ковид бурады да чархынгы,
Тюз аман бла атдырады тангынгы.

Бир кесекге къояды сени ол тынч,
Сора чабар алып сеннге ол къылыч,
Кетеде деп, кеталмай бир жанына,
Жюрек жара барады баймагына.

Сылыт этип атханды мени тамам,
Бир тиллини аярыкъ тюлдю жаман.

35

Палатама салгъандыла адамны,
Кубинадан ауруп келген Маяны,
Аны чоту такъылыракъды менден,
Ийлешгенме анга таза жюрекден.

Гочияланы Тамара – былайыны
Докторуду, багъады саусузланы,
Этдиргенди меннге КТ жангыдан,
Хапар айтыргъа киргенди халымдан.

– Женгил этерге керекбиз дарманны,
Жокъду бизде, «Илсирады» аты аны.
Бусагъатлай этилликди, табалсанг,
Иги эди бюгечеден къалмасанг, –

Деди меннге Тамара, тюзюн черте,
Мен да турдум жатхан жеримден ёрге.

36

Экинди бла ашхамны арасында,
Ышаныуну сыйдам къол аязында,
Киргенме мен сагъышны тенгизине,
Амал табаргъа тюшгенме кесиме.

Таукел болуп тохтадым бир адамда,
Телефон да тынгылайды къолумда,
Билеме ол бир мадар этеригин,
Болушлукъгъа созмай терк жетеригин.

Танытханды адамлыгъын бир кере,
Къыйын кюнде чыгъаргъанды тик ёрге,
Башха болмай кёрюнеди ол меннге
Уллу сууда жюзген ариу кемеге.

Телефонну ачып ауаз эшитдим,
Темрезланы Светланага сөлешдим.

37

«Илсира» деп жазып алды дарманны,
Байлаганча болду жүрек жарамы,
Къара терге тюшюп аудум сыртыма,
Бир сагъатдан сюелдиле алпыма:

Бизни бакъган бёлюмню таматасы
Инна Яшева – сау элни багъасы,
Биргесине Тамара бла медсестра
Киргендиле иги хапар айтырга.

– Темрезлагъа биз бюсюреу этейик,
Болушлукъга жетгенлерин чертейик, –
Деди Инна, къууанч төге кёзлери,
Жыргъа ушаш эшитиле сёзлери.

«Илсираны» меннге укол этдиле,
Барысы да разы болуп кетдиле.

38

Кийик эчки болуп тауну башына
Чыкъган Ковид тез къайтмайды ызына,
Таш макъача тепчилдейди орнунда –
Барыбызны да къойганды оюннга.

«Кет» деп аны кыжыраса да заман,
Бетжан болуп сюелсе да анга дарман,
Тюлкю кибик толуду хыйлалыкъдан,
Ёллюк тюлдю, ахырсы, халаллыкъдан.

«Актемраны» керекди этдирирге,
Олду атарыкъ ахыр окъну Ковидге
Деген оюмда тохтадыла врачла –
Эрттеди алкъын къарс уругъа къууанчча.

Ковид кесин жүрютеди бек эркин,
Ангыларга унамайды терслигин.

39

Чагъарланы Бэла – халал жүрекли,
Доктор болуп былайда ишлегенли
Жараганды, болушханды кёплеге,
Сайлап аллыкды адам сёз негерге.

Тюз сёзю бла болады ол багъана,
Кёл береди ышандыра адамгъа,
«Актемраны» этерге кереклисин,
Иги этди кечикмей билдиргенин.

Блимгъотланы Тахмина эгешчигим,
Ол дарманны меннге сен терк жетдирдинг,
Акъылынга, болумунга да сёз жокъ,
Ариулугъунг а этеди кёзню токъ.

Тюрсюнюнг бла сен аласа сууаплыкъ,
Сууаплыкъды жерни башын къутхарлыкъ.

40

Копсергенова Маяды биргеме,
Келишиулю, тап жарашхан жерине,
Артха келип, менден алгъа тирилди,
«Бар юйюнге» деп, эркинлик берилди.

Бек къууандым аны сау болгъанына,
Деу Ковидни къашына салгъанына,
Айтхан сёзюм жарар кибик жанына,
Алгъыш этдим, аны жолгъа ашыра:

– Аллах сеннге саулукъ, насып да берсин,
Суйген асыл къулларына тенг этсин,
Юйдегингден, юйюнгден къууандырсын,
Ауруу-талау жокъламагъанлай къалсын.

Жазыу бизни палатада тубетди,
Бир бирибизни тутаргъа жюк этди.

41

Палатада кесим къалдым олтуруп,
Ковид салгъан боюнсхагъа бойсунуп.
«Актемраны» этгендиле акъырын,
Биз сакълайбыз аны аякъ алышын.

Врач Тамара келип мени къатыма,
Къарап-тинтип, багъа бере халыма:
– Иги боллукъса мындан ары юч кюнден, –
Деди ачыкъ жылыу ура сёзюнден.

Ючюнчю кюн ПЦР-тест алдыла,
Барысы да арсар болуп къалдыла –

Излемейди Ковид менден кетерге,
Хазыр тюлдю менсиз жашау этерге.

Хауа кюсей къарайма тереземден,
Чанчанды да, тутханма жүрегимден.

42

Ючюнчю кюн энтта бердим тестни мен,
Хапарым да жайылгъанды, тюзю, кенг,
Бек кёп адам сорады саулугъуму,
Эмина бла эшитип жаулугъуму.

Барына да жууап берип баралмай,
Хар бирини кёлюне да жеталмай,
Къыйналама болумсуз болгъаныма,
Белгисизлик чегинде тургъаныма.

Эки кюнден тюз кюнорта заманда,
Жүрегимде жарсыу эди тамата.
Дохтор, келип, тестинг игиди деди,
Башыма бош болгъанымы билдирди.

Тюзюн айтсам, ийнанмагъанча болдум,
Бир кесекни сёз чыгъармай да турдум.

43

– Сау бол, – дедим, Тамарагъа силкинип, –
Къарагъансыз, барыгъыз да биригип,
Жашарыкъсыз жүрегими тёрюнде,
Унутурукъ тюлме сизни ёмюрде.

Талай къагъыт бергендиле къолума,
Боллукъ тюлдю тап юйде да солургъа,
Керекме мен дарман-дары ичерге,
Саулугъума ариу жазыу бичерге.

Эгешчигим Къоркъмазланы Залихат,
Тапдырыучу эрттен сайын меннге хант,
Чыгъаргъанды госпитальдан юйюме,
Келтиреди кереклими ол меннге.

Излейдиле, табылмайды бир дарман,
Аякъ тирер ючюн, керекди заман.

44

Дураланы Роза хажи – оғурлу,
– Не кереклинг барды? – деп, хапар сорду.
– «Вобэнзимни» табалмайма мен, – дедим,
Болгъаныча хыйсабымы билдирдим.

– Къыйналма сен, табарбыз аны, – деди,
Болушлукъну къанатларын кенг керди,
Бизни журтда айланмайды бу дарман,
Башха жерде излериқди ол амал.

Кёп жерлеге сёлешгенди, къайда да
Бусагъатда къуругъанды мындача,
Роза Тюркге айтдыргъанды дарманны,
Энди андан сакъларыкъбыз хапарны.

Айып тюлдю, ыйлыкъ тюлдю, мен билген,
Китап эм да дарман-дары тилеген.

45

Тюркден Роза «Вобэнзимни» келтиртди,
Алгъаны бла аны меннге жетдиртди.
Айтылгъанны барын да тындырайым.
Урушну да аягына чыгъайым.

Бизге дери да мингендиле таугъа,
Букъмай, къачмай тюбегендиле жаугъа,
Жашау жолну кёп болады къынгыры,
Ёмюрледен да алайды къылыгъы.

Кирсиз жүрекде турмайды харамлыкъ,
Хажи тенгим танытханды халаллыкъ.
Адамынгдан къууаннганды баш насып,
Асыллыкъны алаллыкъ тюлсе сатып.

Тапхандыла юч дарманны ючюсю,
Ма ол болур адамлыкъны юлгюсю.

46

Фатимадан башланнганды тирилик,
Тириликден туугъанды бирикмеклик,
Бирикмеклик чериу аскер къурады,
Эминаны губу ауун туурады.

Ковид тюшдю аскерни къуршоууна,
Биз къарайбыз энди аны бушуууна.

– Ол къаллай бир инжитгенди миллетни,
Окъ бла, топ бла къурутайыкъ Ковидни, –

Дегендиле аскерчиле – жигитле,
Шагъат болуп алагъа тау житиле.
Аскер башчы сюелди да арагъа,
Бу сёзлени айтды битеу къыралгъа:

– Окъдан-топдан бир жанына турайыкъ,
Биз Ковидни адамлыкъ бла урайыкъ.

47

Дурус тюлдю эки къулакъгъа бир сыргъа,
Биз Ковидге берейик иги саугъа,
Къулагъына сыргъабызны тагъайыкъ,
Тюз ниетни сау дунягъа жаяйыкъ.

Таза ниет, кюн таякъча, къаматад,
Бу оноугъа хош болгъанды жамауат.
Ковид халкъгъа онг къулагъын бургъанды,
Кирсиз суу бла бетин-къолун жуугъанды.

Къара бушуу тюшдю жерге ууалып,
Эки чыммакъ ариу къолчукъ узалып,
Дууаныча Ковидни къулагъына
Такъды сыргъа – ол да хош болду анга.

Багъалыды саугъа накъут-налмаздан,
Этилгенди бу сыргъа танг аладан.

48

Мухур уруп къозгъагъан къаугъасына,
Ковид кетди кесини дунясына.
Бу ауруу бла уруш этип ёлгенле,
Тиймшлиди сизге шийитле дерге.

Ёле тургъан адамланы къутхарып,
Кюрешгенле солуу алмай, жан атып,
Махтау сизге, Адамны туудукълары,
Сизсиз Жерни керти тутурукълары.

Адамлагъа болушургъа ашыгъып,
Жулдузлача Жерни юсюн жарытып,
Жашагъанла, сизге уллу бюсюреу,
Ётюрюксюз, болгъансыз Жерге тиреу.

Ыспас сизге, сууаплыкъ иш этгенле,
Къыйын кюнде сормай-ормай жетгенле.

49

Билмейбиз биз неге жетер къолубуз,
Жууукъмуду-узакъмыды жолубуз,
Келир кюннге къоймайыкъ ишибизни,
Жюрютейик адамча кесибизни.

Ахыр кюнню кетермеген эсинден,
Харам хакъны кери тутхан кесинден,
Ёксюзлеге къабынын юлюш этген
Инсанлагъа жокъду дунияда жетген.

Кесин инжитип, биреуню кетюрген,
Кесин унутуп, жарлыгъа аш берген,
Баш иеме мен сизни аллыгъызда,
Эл жууунур сизни жарыгъыгъызда.

Сёзню, ишни аууруна чыдагъан,
Аллах Бирди, Олду Жерни сакълагъан.

50

Уллу кёллюлюк жаууду Аллахны,
Бир адам да бошламасын тамакъны.
Жер жюзюнде эм къарыусуз ким эсе,
Билемисе жаннетге кирлик эсе?!

Адам бала, кебин бичме кесинге,
Терслик этме жууугъунга-тенгинге,
Оноун да бардырлыкъды Аждагъан,
Сени, мени, дунияланы Къурагъан.

Разыма мен журтума, къыралыма,
Салгъандыла бир затны акъылыма:
Эки миллет – игиле бла аманла,
Андан башха танымайма мен халкъла.

Ёлгенлени, сауланы да эсгере,
Адам улу, сайла Кюнню нёгерге.

09.01.2022 ж. – 11.02.2022 ж.

МИЛЛЕТИНЕ КЕРТИЧИЛЕЙ КЪАЛГЪАН

(1938–2008)

Саид Чахкиев – ингушлу жазыгучу, сценарист, драматург, Чечен-Ингуш Республиканы халкъ жазыгучусу, ЧИАССР-ни Ленинчи комсомолуну премиясыны лауреаты. Н. Островский атлы Битеусоюз адабият конкурсуну дипломаты. Россейни Жазыгучуларныны бла Журналистлерини союзларын члени – 1938 жылда 22 январьда ЧИАССР-ни Назран районуну Насыр-Корт деген элинде туугъанды.

Саид отуздан артыкъ китапны авторуду. 1945 жылда Къазах ССР-ни Алма-Ата районунда Мичуринскде орта школгъа окъургъа барады. 1955 жылда 10 классны бошاپ, ол Балхаида тау металлург техникумну ючюнчю курсуна киреди, анда жарым жыл окъуйду. Ызы бла Алма-Атада тюрлю-тюрлю къурулушлада, Текели деген рудникде да ишленди. Саид Чахкиев Грозныйге келип, «Сердало» деген газетде эки жыл корректор болгъанды.

Саид 1959 жылда А.М. Горький атлы Адабият институтда алгъа заочно, ызы бла уа очно окъуйду. 1963 жылда ЧИАССР-ни Жазыгучуларыны союзуну правленини члени болады.

Саид Чахкиев жазып школ заманында баилагъанды. 1957 жылда аны «Социалистический труд» деген газетни бетинде биринчи назмулары чыгъадыла. Саидни чыгъармалары орус тилде да басмалангандыла. Алай бла, 1963 жылда сабийлеге деп «Идиг, Мадиг и маленькая девочка» деген хапарлары, 1966 жылда уа «Энвер» деген повести чыгъадыла.

Саидни назмулары, поэмалары, хапарлары республикалы газетледе, «Дружба народов», «Дон», «Наши современник», «Нева», «Волга», «Минги-Тау», «Нюр» деген журналлада, «Утро гор» эм «Аргун» альманахлада басмаланадыла.

Жазыучуну чыгъармачылыгында энчи жерни кѣчюрмечилик ши алады. Ол ингуш тилде М. Ю. Лермонтовну, А. С. Пушкинни, Расул Гамзатовну, Къулийланы Къайсынны, Алим Кешоковну, Сергей Михалковну, Мустай Каримни, Зумакулланы Танзиляны эм баихаланы чыгъармаларын кѣчюргенди, дагыда дунягъа белгили чыгъармаланы – «Слово о полку Игоревени», А. С. Пушкинни «Моцарт и Сальери» драмасын, Н. В. Гогольну «Ревизор» пьесасын, М. А. Шолоховну «Продкомиссар» эм «Шибалково племя» хапарларын, Гарсия Лорканы «Кровавая свадьба» эм Э. Ростананы «Сирано де Бержерак», Ю. Грушасны «Джаз, любовь и чѣрт».

Саид кесин драматургча да кѣргюзтгенди. Чечен-Ингуш миллет театрда «Когда гибнут сыновья» деген пьесасына суйюп къарайдыла. Ол аны жаш драматург Геннадий Русаков бла бирге жазгъанды. Аны сабийлеге деп жазылгъан пьесалары да белгилидиде, сѣз ючюн «Пип» деген пьесасы. Саидни назмуларына ингушлу композиторла макъам жазып, жырчыла жыр айтхандыла.

Саид Чахкиевни «Золотые столбы» деген биринчи чыкъгъан белгили романы 1944–1956 жылланы суратлайды, кеси да ингуш тилде биринчи кере «Утро гор» («Лоаман Гуйре») альманахда 1965–1966 жыллада басмаланганды. Бу романда жазыучу халкъы кѣчюнчюлюкде сынагъан кыйынлыкъланы ачыкълайды.

«Волчыи ночи» деген романда уа ингушлуланы Инсан уруида 1919–1920 жыллада Ингушетияда, сора Терк областьда этген жигитликлерин суратлайды. Тарых шартлагъа таяна жазылгъан роман хрестоматия чыгъарма болгъанды.

Саид ЧАХКИЕВ

БИЗНИ АППА

Мен Мадоккама. Аппам манга алыкъа гитчечиксе дегенликге, мен уллума. Манга алты жыл болады.

Анам а манга адам айтханны этмеген къызчыкъса, этме деген затны этесе дейди.

Бир кере анам кесине кийимге деп акъ дарий алады. Мен а аны алып, гинжиме жыйрыкъ тикдим: ариу жыйрыкъ, хур-жунчукълары бла, бел баучугъу бла.

Мен гинжини жыйрыгъын анама кёргюзтгенде, ол ачыуланып, манга урушуп тебиреди. Бу жолдан сора алай эте турма деди.

Мен аллай бир тыйгъысыз да туйюлме. Гинжини киер заты болмай тикгенме жыйрыкъны да. Гинжи жалан болуп жюрюялмайды. Мен анга кесими жыйрыгъымы да берлик эдим, алай ол анга уллу боллукъду.

Кёп болмай анам бла тауукъ орунга жумуртхала алыргъа бардыкъ. Мен бир жылы жумуртханы тутуп къоркъдум.

– Анам! – деп къычырдым. – Къарачы, жумуртхачыкъ тапханма, ол а бишген жумуртхады!

Анам а, кюлюп:

– Эшитдингми, – деди атама, – бизни къаллай акъыллы къызчыгъыбыз барды.

Атам да кюлдо.

Мен а нек кюлгенлерин ангыламайма. Жумуртхачыкъ неден жылыды да, ол бишип туйюл эсе?

Мени эки къарындашым барды – Идиг бла Мадиг. Идиг кюз артында биринчи классха барлыкъды. Атам анга ариу суратлары бла харфлыкъ алгъанды. Мен анга бир да ёпкелемедим: келир жыл мен да барлыкъма школгъа. Мадиг а алыкъа барлыкъ туйюлдо, ол менден да гитчеди. Анга жалан да беш жыл толгъанды.

Мадиг кёнчекчигин кие тебиресе, жиляп башлайды. Эр кишиге жиляргъа айыпды дейди атам.

Мадиг а эр кишимиди да? Ол алыкъа сабийди. Бу уллула хар заманда да бир затла къуарла да!

Идигни къара ключюкчюгю барды. Аны аты Топчукъду. Аны гитче аякъчыкълары барды, кеси да тёп-төгерекеди, ол иничке ауазчыгъы бла юреди. Итчикни бурунчугъу уа теричикден этилгеннге ушайды.

Топчукъ къайда да бизден артха къалмайды, хар заманда да бизни блады. Биз аны бек сюебиз, аны бла ойнагъан да этебиз. Бир-бирде ол мени гинжими къабычуду. Ол алай этсе, мен ачыуланып тебирейме, нек дегенде гинжими анса да бир къолу къалгъанды.

Аппагъа барсакъ, төртюбюз да бирден барабыз: Идиг, Мадиг, мен бла Топчукъ.

Сиз бизни аппаны таныймысыз? Аны хар ким да биледи. Ол бизни къатда жашайды.

Аппачыгъыбыз бек къартды. Анга алтмыш не да жюз жыл боллукъду. Не да жетмиш. Аппабыз кюнде олтурургъа сюеди. Ол кесини санларын жылытады дейди анам. Аппамы сакъалы акъды, кеси да бек узунду. Асыры акъдан анамы ал ботасы кибикди. Аппам уллу мухар бёрк киеди, аны дагъыда кенг къара жамычысы барды.

Бир кере биз ол бёркню алып, ары Топчукъну салдыкъ. Ол анда челек ичинде олтургъанча эди, жалан да къулакълары кёрюнюп. Биринчи ол жаратып туруп, артда уа мудах болуп, юрюп тебиреди. Ол заманда биз аны андан чыгъардыкъ.

Бир кере, биз аппада болгъанда, анабыз бизни юйге алыргъа келгенде, биз жамычы тюбюне букъгъан эдик.

– Мени сабийлерим къайдадыла? – деп сорду анам.

– Кёрмеймисе, мында жокъдула, – деди аппа.

Биз аппадан тилеген эдик, алай айт деп.

Биз а тынгылауну ийип турабыз. Мадиг мени къулагъыма солуй эди. Мен, тэзалмай, жамычыны къыйырын кётюрюп, къарадым.

– Ма Мадокка! – деп къууанды анам. – Идиг бла Мадиг а къайдадыла?

Мен терк окъуна артха букъдум. Анабыз Идигни кёрмегенине, Идигни бютюн да бек кюллюгю келди да, терк-терк солуп тебиреди. Барыбызны да кюллюгюбюз келди. Идиг тэзалмай, башын къаратды.

– Идиг мындады да! – деди анабыз. – Мадиг бла Мадокко уа къайры тас болдула?

Мадиг а, хауа жетмей, мени башха къулагъыма солуп тебиреди.

Идиг букъду да, Мадиг чыкъды. Анабыз, бизни бла не болгъанын ангыламай, ышарды.

– Мадигди да бу? – дейди ол. – Идиг бла Мадокка уа къайда?

Артда барыбыз да кёп кюлдюк. Юйге келгенлей а, атабызгъа айтдыкъ. Атабыз да кюлдю. Атабыз анда болса, биз кесибиз чыкъмасакъ, ол да табаллыкъ туююл эди бизни.

Бизни аппабыз бек халалды. Барыбыз да аны бек сюебиз. Къалай ариу хапар айтады кеси да!

– Айтчы бир зат, – деп, биз ашпадан тилейбиз.
Ол угъай демейди, алай сорады:
– Жомакъмы огъесе эрттеги заманны юсюндеми?
– Эрттеги заманны юсюнден! – деп, биз бирден кычырабыз.
– Алай эсе, тынгылагъыз, – дейди аппа, узун акъ сакъалын сылай.

АППАМЫ БИРИНЧИ ХАПАРЫ

– Ол эртте-эртте болгъанды, – деп башлайды хапарын аппам шош ауазы бла. – Мен ол заманда гитче эдим.
– Сакъалынг а бармы эди? – деп сорады Мадиг.
– Угъай, – дейди аппа. – Жокъ эди сакъалым.
Идиг, Мадигни жанындан къатылып:
– Айтмагъа къойчу! – дейди.

Аппам а атасы бла анасы къалай ёлгенлерин, къалай ёксюз къалгъанын айттып башлады. «Жарлы Мурад!» – деп, адамла жан аурута эдиле. Ол элде ким не берсе, аны ашагъанды. Анга тогъуз жыл толгъанлай а, Илез бай аны, къойларын кютер ючюн, кесини сюрюучюсю этди.

Илез, чирик бай болгъанлыкъгъа, бек кыызгъанч эди. Ол къарыулу бла огъурсуз болгъаны ючюн, адамла андан бек къоркъа эдиле. Илез гитче Мурадны таулагъа элтип, анда аны жангыз кесин сангырау къарт киши бла къой кютерге къоюп, юйюне кетеди. Илез алагъа таулагъа анда-мында келе эди. Таулада сёз нёгери болмагъаны себепли, Мурад бек эриге эди. Къарт киши сангырауду, зат эшитмейди, къойла уа сёлеше билмейдиле.

Бир кере къарт ауруп, эки къой тас болду. Ашаргъа да зат жокъ. Сангырау къарт а тёшегинден къопмай эди. Ол заманда Мурад элге Илезге барыргъа оноу этди. Элге жетгинчи, таула бла сау кюн барып, бек арыды. Алай, не болса да, келди.

Илезни арбазында бир уллу ит ары-бери айлана эди. Ол Мурадны босагъагъа къоймай эди.

Илез, ит юрген тауушну эшитип, тышына чыкъды.

– Кимди ол? – деп сорду.

– Менме, сени сюрюучюнг, – деп жууаплады Мурад.

Ол заман Илез, итни чакъырып, жашчыкъны юйге кийирди. Мурад айтды ишни болушун: сангырау сюрюучюню ауругъанын, эки къойну да тас болгъанын, сюрюуге жангыз кесине къараргъа кыйын болгъанын да. Аны эшитгенлей, Илез къаты ачуланды. Ол жашчыкъны жерге аудуруп, туюноп башлады. Мурадны болгъаны асыры ачыгъандан, къаты кычырып жияды. Ол заманда Илез аны, желкесинден тутуп, тышына атды.

Ит, жашчыкъны кѳрѳп, анга чапды. Алай ол аны кѳапмады, жалан да жан аурутуп, бетин жалады. Мурад, кѳууанып, итни сылады. Артда ол итни жатхан жерине сюркелип кирип, аны кѳатына жатды. Итни буруну да Топчукъну бурунуча, теричикге ушай эди, ит кеси уа – бир жылычыкъ.

Мурад уянганда, эрттенлик болуп тура эди. Ол бек ач болгъан эди. Ит орунну аллында гыржын бурхуну кѳргенде, акъыртын бир бурхусун алды. Ит анга кѳарады, алай зат этмеди. Ол да ашай тура эди. Мурад дагъыда гыржынны бир бурхусун алып, аны да ашап, алай кетди. Ол бир жары да ашыкъмай эди, нек дегенде аны ашыгъыр жери жокъ эди.

Эл ичинде Мурад сау кюн айланды. Ингирге, биягъы кѳайтып, итге келди. Ол, биягъыча, итни юйюне кирип жатды.

Алай этип, Мурад ингир сайын Борзгъа келе эди. Илезни итини аты алай эди. Ингирде Мурад кеч кѳалса, Борз, арбазда ары-бери айланып, улуй эди. Илез да итине уруша эди, алай нек улугъанын а ангылаялмай эди.

Бир кюн эрттенликде кеч кѳопду. Кюн иги да кѳтюрюлюп эди. Мурад, Илезни арбазда айланнганын билмей, ит орундан чыкъды.

Тюз жашчыкъны кѳргенлей, Илез:

– Борз, тут! Хайда, аны тут! – деп кѳычырды.

Борз а Илезни айтханын этмеди. Ол Мурадны кѳапмады. Нек дегенде энди ала шуѳхла эдиле.

Илез, жашчыкъны тутуп, аны кѳамичи бла тѳйюп тебиреди. Борз да аны кѳатында жатып эди. Илез кѳамичини кѳтюрсе, Борз – ѳрге, кѳамичини энишге ийсе, жилий тургъан Мурадха кѳарай эди.

Билмей тургъанлай Борз, секирип, кѳамичини сабын тишлери бла кѳабып, аны чайнады. Илез, кѳоркѳуп, итге да кѳычыра, артха туракълады. Мурад а, секирип кѳобуп, кѳачып кетди.

Андан сора Мурад, Борзгъа тансыкъ болса да, элге келирге кѳоркѳа эди. Адамла Мурадха жан аурута эдиле. Аны жатар жери да жокъ эди!

Бир кере Мурад эл кѳыйырында гебен ичине кирди. Кече сууукъ болгъаны себепли, Мурад юшюдю. Жылыныр ючюн, ол бичен ичинден чыгъып, секирип тебиреди. Алай эте тургъанлай, Илезни юйюню башында от жаннган кѳрѳю.

Мурад элге чапды. Жолда бир атлыгъа да тѳубеди. Ол атлы асыры кѳаты баргъандан Мурадны басаргъа аз кѳойду. Мурад кѳарады да, Илезни таныды. Ызындан а – ити чаба.

– Борз! Борз! – деп чакъырды Мурад.

Ит тохтады да, Мурадны танып, бек кѳууанды: ол, секирип, аны кѳолларын жалай эди.

– Борз! Борз! – деп, узакъдан Илез къычырды.

Ит, сынсып, Мурадны кьолларындан ычхынып, иесини ызындан чапды.

– Борз! Борз! – деп, дагъыда чакъырды Мурад. Ит жангыдан тохтады.

Илез ашыгъып эди, атын да чапдырып. Ол ызымдан жетерле деп кьоркъа эди. Бай киши жарлы адамла бла кюйсюз эди. Илез иги жерлени кесине алып, жарлыланы малларын сыйыргъанда да, анга ол аз эди. Жарлыла уа, ачыуланып, бу кече аны юйюне от салгъан эдиле. Илез кючден кьутулгъанды. Алалгъаны жалан да эки машок болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ала багъалы затла эдиле.

Ат асыры кьаты чапхандан, Илезге машокланы тутаргъа къыйын эди. Машокла бирде ёрге секире эдиле, бирде – бир жанына. Алай эте, бир машок Илезни кьолундан ычхынып, жерге тюшдю. Бай киши, жарлыла аны жетип кьоярла деп, бек кьоркъа эди, алай жутлугъу хорлады. Илез, атын кючден тыйып, машокга кьайтайым дегенлей, итни кьаты юрген тауушу келди.

– Къыс ауузунгу! Къыс ауузунгу, ёлюп кьаллыкъ! – деп, Илез итине къычырды да, инбашындан ушкогун алды.

Борз а, жауну кёрген кибик, кьабаргъа хазыр болду.

«Гъаф! Гъаф» – деп юре эди Борз: «Берлик тюйюлме! Берлик тюйюлме!..» дегенча.

– Къыс ауузунгу! – деп, дагъыда бир къычырды Илез.

Борз а юргенин тохтатмайды. Ол кезиуде бай киши итине атдырды. Борз, сынсып, машок кьатында созулду.

Ол сагъатда кьарангыда ашыгъышлы атламла эшитилдиле. Ма, чабып келген адам кёрюндю!

Илез кьоркъду: ол, ызындан кьуууп келген сунуп, машокну да кьуюп, кьачып кетди.

Ол а Мурад эди. Мурад итни ызындан кьуууп, бек арыды. Итни ёлгенин кёрюп, Мурад, аны кьучакълап, кьаты жиляды.

– Ма битеу хапар, – деди да аппа, акъ сакъалын сылады.

Мен аппама кьарай эдим, кёзлеримден а кеси алларына жиямукъларым чыгъа эдиле. Ол аман адам итни нек ёлтюрдю?

Юйге кьайтып келе, мен Топчукъну сылап, анга гинжими кьабаргъа да кьойдум. Бу гинжини, ол анга алай бек керек эсе, мен Топчукъгъа берип кьоярыкъма. Итлеге ойнаргъа деп алыкъа киши гинжи чыгъармагъанды.

Ойнаргъа уа ала да суюдиле да!

КЪЫЗЫЛ ЖУЛДУЗЧУКЪ

Идиг энди школгъа жюриюдю. Бир ай, эки ай окъуна бола болур, ол окъугъанлы. Ыйых кюн, ол ойнар ючюн, аны юйде къоядыла. Анамы уа къоймайдыла. Аны да къоярыкъ эдиле, ол ишге жюриюмей, Идигча школгъа жюриюсе. Анамы баш кюн къоядыла юйде. Идиг а ол кюн окъугъан этеди.

Идиг юйге къайтса, мен бла Мадиг анга тубейбиз. Ала бла Топчукъ да ойнайды. Ол хар заманда да аллыбызда чабады. Ол биз айланган жолланы иги биледи, школгъа элтген жолну да.

Идиг къызгъанч туююдю. Ол кесини харфлыгъын манга берди, кесине уа ол школда бергенлерин къойгъанды.

Идигни манга харфлыгъын бергенин кёрюп, Мадиг жиляйды. «Манга да беригиз харфлыкъ!» – деп тилейди ол. Анга харфлыкъ керекмейди, нек дегенде ол алыкъа гитчеди.

Идиг анга къызыл карандаш бла дефтер бергенди. Къызыл карандаш манга керек эди, нек дегенде мен уллума да андан. Алай Идиг аны Мадигге берди. Мен... мен уллу къычырып жилядым. Анамдан соругъуз, ийнанмай эсегиз. Атам бирси отоудан ким жиляйды деп соргъанында, анам:

– Мадокка жилямайды. Ол эки жилямукъчукъ аны кёзлеринден кеслери туюдюле, – деди.

Эки гитче кёз жашчыкъ туюшгенликге, мен жилямайма да. Мадиг жиляса уа, кёз жашлары бурчакъ-бурчакъ тегюледиле.

Мадигибиз кесин тапсыз жюрютюп башлады. Атабыз анга къарамайды, анабыз атабызны алай этгенин жаратмайды. Атагъыз бир деп бир юй ишге жарамайды, ол жалан да колхозда ишлерге жарайды дейди ол.

– Да не этейим да мен? – дейди атабыз. – Мени заманым бармыды да сабийле бла олтурургъа?

Атабызны кертиси бла да заманы жокъду. Ол колхозда бригадир болуп ишлейди, юйге да кеч келеди, биз жукълагъандан сора. Эрттенликде уянсакъ – атабыз а жокъ. Ол ишге эрттенликде эртте кетеди, Топчукъ да уянгынчы. Атабыз кюндюз юйге келсе уа, аны ызындан терк окъуна колхозну правленинден келедиле. Бизни атабыз колхозда андан сора адам болмагъанча ишлейди дейди анабыз. Атабыз юйде кёбюрек турса, мен да бек сюерик эдим. Иши кёп болса, не этерикме, тёзерге керекди...

Идиг школдан келирге, анам да юйге чапханлай келеди. Ол бизни апатып, жангыдан ишине къайтады, биз а аппагъа кетебиз. Аппа бизге босагъада тубейди.

– А-а, мени шүёхларым келдиле! – дейди ол къууанчлы.

Биз аны чабып къучакълайбыз. Бизни аппабыз бек игиди.

– Ол сизсиз не этерик болур эди! – дейди анам.

Мен билмейме, биз болмасакъ, ол не этеригин. Баям, ол бек тансыкъ болгъан болур эди. Аппа бизге хар нени да береде, не тилесек да, аны: конфетле, къозла. Алай кесини къызыл жулдузчугъуна уа бек сакъды.

Къайдан алгъанса бу жулдузчукъну? – деп соргъанда, ол:
– Олтуругъуз, бусагъат айтайым... – деп, хапарын башлады.

АППАМЫ ЭКИНЧИ ХАПАРЫ

– Эртте-эртте бир жашчыкъ жашап болгъанды, – деп башлады хапарын аппам.

– Аты Мурад эди.

– Ол сенми эдинг? – деп сорду Мадиг.

Аппа, ышарып, башын булгъады.

– Ох, къалай ангылап къойдунг! – деди ол. – Чынтты жигитсе!

Мадиг, биз анга сукъланырча, бизге къарады.

Идиг а ашпагъа жалан да:

– Хайда, башла!.. – деди.

– Мурад кеси жашай эди: атасыз, анасыз, аппасыз. Ити да жокъ эди аны. Бай Илез аны шуёхун – Борзну – ёлтюрдю. Жарлы адамла Мурадха жан аурутуп, аны ашатып-ичирип, кийиндирип, кече къалыргъа къоя эдиле. Байла уа аны суймей эдиле. Ол не бек ач болса да, байла анга аш бермей эдиле. Андан бир гыржын бурхуну да къыызгъана эдиле. Ала Мурадны, итлерин къогъузтуп, къыстай эдиле.

Бир кюн, бир къызыу жай кюн, Мурад эл къыйырында суу боюнунда олтуруп эди. Ол да алай тургъанлай, жолда арбасы бла адам кёрюндю. Ол Шамсуддин эди, байны жашы. Шамсуддин арбаны адамла багуш¹ къуйгъан жерде тохтатып, жерге тайчыкъны атды.

Мурад тайчыкъны ёлген сунду, алай тайчыкъ аякъларын къымылдатды да, Мурат ангылады аны сау болгъанын. Тайчыкъ, жеринден кётюрюлалмай, атхан жерлеринде жата эди. Ол ауруп эди.

Шамсуддин, ушкокну алып, тайчыкъны илишаннга алды. Тайчыкъ а ол кезиуде: «Ёлтюрме мени!» – дегенча, башын ёрге кётюре эди.

– Ёлтюрме аны! Ёлтюрме! – деп, Мурад къычырды да, жиляп тебиреди.

Ауругъан гитче тайчыкъны ёлтюре туруп къалай тёзгюн? Тайчыкъ селеше билсе эди, ёлтюрме деп тилер эди.

– Сен не къычыраса? – деп, ол Мурадха хахай этди. – Кет былайдан ары, кёзюмден къуру!

¹ Багуш – халтир.

Мурад жеринден тепмеди. Шамсуддин тайчыкъны ёлтюреме деп тургъанлай, къайры кетгин?

– Ёлтюрме аны! Ёлтюрме тайчыкъны! – деп, Мурад тиледи да, жияды.

– Итден туугъан, сен кетмеймисе? – деп кычырды Шамсуддин. – Тут аны! – деп, ол Мурадха уллу итин къозутду.

Ит жашчыкъны аудурду. Мурад, болгъан кючюн да салып, аякълары бла итден кесин къоруулай эди. Шамсуддин а сюелип кюле эди.

Ол заманда адам чыкъмаса эди, ит аны чайнап бошарыкъ эди. Анга болушлукъгъа келген а жарлы Назир болду.

Назир Шамсуддинге зат да айтмады. Ол, итни бир жанына кыыстап, Мурадны къолундан тутуп, биргесине элтирге суйдю.

– Тайчыкъ! Тайчыкъ а?! – деп кычырды Мурад, кесин артха тартдырып.

– Не тай? – деп сорду Назир.

– Ма, жатып турады! Шамсуддин аны ёлтюрген этерикди! – дей эди Мурад, къолу бла кёргюзте.

Назир, артха айланып, боюнун да созуп, жерде жатып тургъан тайчыкъны кёрдю. Шамсуддин а биягъы аны илишаннга алды.

Назирни тайчыкъгъа жаны ауруду.

– Шамсуддин, – деди ол, – ёлтюрме. Малгъа жанынг ауругъа керекди.

– Бер манга тайчыкъны, – деп тиледи Назир. – Мен аны сау этерме.

– Берирме, – деди Шамсуддин, – сен манга аны ючюн эки арба бичен келтирсенг.

Бичен а узакъда таулада эди. Не болса да, Назир ол айтханнга бой салды. Алай этип, Мурад бла Назир тайчыкъны юйге келтирдиле.

Назир жарлы жашай эди, къарт анасындан башха, аны адамы жокъ эди. Назир бек иги, халал адам болгъаны себепли, Мурадны кеси юйюнде къойду.

– Мени бла жашарыкъса, – деди ол. – Тайчыкъгъа да бирге къарарбыз.

Мурад къууанды, нек дегенде аны барыр жери жокъ эди.

Танг эрттен Назир Шамсуддинге бичен алыргъа таугъа кетди. Мурад а юйде тайчыкъгъа къараргъа къалды. Сау кюн аны тегерегинде айланды. Биринчи аны тазалады, тюбюне да салам салып, къуюдан суу келтирди да, тайчыкъ аны къаннгынчыгъа дери ичди.

Ингирде Назир, юйге келгенлей, анасындан сорду:

– Мурад а къайдады? – деп.

– Ол тай бла баудады, – деп жууаплады анасы.

– Жигит жаш боллукъду, ишчи бла халал! – деп, Назир Мурадны махтады.

– Тайчыкъгъа жарсыма, – деди Мурад, – анга мен къарарыкъма.

Тайчыкъгъа Къарылгъач деп атадыла. Кертиси бла да, ол къарылгъач кибик эди: къап-къара, ал аякълары уа – тобукъдан ёрге акъ сапогла кийген кибик.

Бир кесек заман ётгенлей, тайчыкъгъа да къан кире башлады. Назир бла Мурад анга бек къууандыла. Дагъыда бир айдан а тайчыкъ ахыр да сау болду. Энди ол арбазда чаба эди, иничке кишнеп, кёзлери да – жылтырап.

Къыш келди. Сууукъ болду. Тайчыкъ юшюмез ючюн, Назир бла Мурад бауну салам бла тышлап, жылы болурча этдиле. Къышха тайчыкъ къарыу алды, жаз башы келгенлей а, ол хайт деген атчыкъ болду.

Ол Мурадны не да Назирни келгенин кёрсе, къууана эди: туякълары бла жерни туююп, акъырын кишней эди.

Алай эте, эки жыл ётдю. Ол жылланы Мурад Назирде жашады, анга юй жумушланы этерге, тайчыкъны багъаргъа да болуша.

Элде төре бар эди, жолла къургъакъсыгъанлай, эришиуле бардырыргъа. Эришиулеге атлары болгъанла бары да къатыша эдиле. Байланы атлары иги болгъанлары себепли, хар заманда да ала хорлай эдиле. Бу жаз башында эришиулеге Назир да къатышыргъа оноу этди. Ол Къарылгъачны юйретип тебиреди, кюн сайын аны бла узакъгъа ёзеннге кетип, киши болмагъан жерге, анда атны хазырлай эди. Назир жалан да ингирде къайта эди.

Чаришле бардырылгъан кюн жетди. Эл къыйырында кёп адам жыйылды. Бек алгъа байланы жашлары келдиле. Ала атларында ары-бери айлана эдиле, кюлюп, ушкокларындан атдыра эдиле. Ала бла Шамсуддин да келди. Аны иги аты болгъаны себепли, хар ким да ол къытарыкъды дей эдиле. Аллай жоргъа аты бар эди аны.

Назир Мурадны чариш болгъан жерге ийди, кеси да аны ызындан келирге сёз берди.

Атлыла чаришге хазырлана эдиле, ёчеше эдиле, кимни аты биринчи келликди деп. Хорлагъаннга къартла саугъа берирге айтадыла: кюмюш суу ичирилген оюулу къама, иги иери бла жамычы.

Ма Назир да келди. Жарлыла Назирге къууандыла. Ала, Назирни тегерегин алып, анга оноу эте эдиле, хар ким да ариу сёз айтыргъа сую эди.

– Санга быллай ариу ат къайдан чыкъгъанды? – деп сорду Шамсуддин.

– Сатып алгъанма, – деп жууаплады Назир.

Ол айтмады бу ат Шамсуддин ёлтюрюрге суйген тайчыкъ болгъанын. Мурад да зат айтмады. Неге керекди аны юсюнден айтыргъа? Шамсуддин, баям, ол тайчыкъны эртте унутхан болур.

Шамсуддин Назирни айтханына ийнанмагъанча болду. Ол, атха да эслеп къарап, бир жанына кетди.

Атлыланы бир тизгинге сюеп, ызы бла чабаргъа деп буйрукъ бердиле да, атла кёзден ташайдыла.

Адамла дауур эте эдиле, хапар айта эдиле, алай болгъанлыкъгъа, кеслери уа атла келлик жолгъа къарай эдиле. Барысындан да алгъа Назир келди. Шамсуддинден да алгъа. Мурад бек къууанды. Ол Къарылыгъачны къатына барып, аны жухун бла сыртын сылады.

Назирни шуёхлары да къууандыла. Алай байла ыразы болмай, Назирге къынгыр къарай эдиле. Бек ыразы болмагъан а Шамсуддин эди. Ол Назирни ызындан жетип, андан Къарылыгъачны сатарыгъын тиледи. Алай Назир атны сатаргъа унамады.

Ол кюнден сора байла Назирге тынчылыкъ бермей башладыла. Ала, хар кюнден Назирни юйюне келип, атны сатарча онгсуз эте эдиле. Кёп ахча берирге айта эдиле. Назир Къарылыгъачдан айырылмазлыгъын айтханда, байла: «Сени ёхтемлигинг игиликке келтирмез! Биз сени угъай дегенинги кёргозтюрюз!» – деп къоркъутдула. Ала бир ненча кере аны бугъуп сакъладыла, ёлтюрёбиз деп атдыргъан да этдиле.

– Бер былагъа бу атны. Байла огъурсуздула, сени ёлтюрлюкдюле, – деп тилей эди Назирни анасы.

Алай ол, не деселе да, бой салмады.

Бир эрттенликде арбазда Назир атны иерлей болады.

– Мени да биргенге алчы, – деп тиледи Мурад. Ол билмей эди Назирни къайры баргъанын.

– Угъай, – деди Назир. – Бусагъатда мен бек узакъгъа барама, таула артына. Мен биргеме адамланы келтирип, байланы кыыстарыкъма. Ол заманда биз къоркъур адам боллукъ туююдю. Сен а, мен болмагъанда, мени анама билеклик эт, юйге да къара.

Алай айтып, Назир ат бла кетди.

Эки жыл озду, ызы бла – юч жыл, Назир а жокъ. Мурад бек тансыкъ болгъан эди анга.

Адамла айта эдиле, байланы бла жарлыланы араларында уруш барады деп, жангы власть боллугъун да айтдыла – адыл власть.

Алай бла элге кызылла келдиле.

Ала кёп эдиле: ариу санлы эм къарыулу атлыла, бёркле-ринде да – кызыл жулдузчукълары бла. Барысындан да ал-

гъа командирлери келе эди. Ол ариу атда эди, ал аякъларыны тобукъларындан ёргеси – акъла, анга акъ сапогла кийдирген кирик. Мурад терк окъуна атны таныды. Ол Къарылгъач эди.

Жашчыкъ, къууанып, командирге чапды. Къарылгъач тюз да Мурадны кёргенлей, акъырын кишнеди: ол да Мурадны таныды.

– Къарылгъач! Бизни Къарылгъач! – дей эди жашчыкъ, атны сылай.

– Сен къайдан таныйса бу атны? – деп сорду командир.

– Бу бизни атды, мени бла Назирни... Назир а къайдады? Ол бу ат бла узакъгъа таула артына кетген эди, энди ол къайдады? – деп сорду Мурад.

Командир атдан тюздю.

– Сен а кимсе? – деп сорду ол.

– Мен Мурадма.

– А-а! – деп къууанды командир. – Манга Назир сени юсюнден айтханды. Биз аны бла бирге акъла бла уруш этгенбиз. Ол сермешде мен аны жанын сакълагъанма. Алай бла Назир бла къарындашла болдукъ, сора биз, ёмюрлюк шуёхлугъубузну черте, атларыбызны алышдыкъ. Ол менден сени табарыгъымы тилеп, бу къызыл жулдузчукъну санга беририми тиледи.

Командир кесини бёркюнден жулдузчукъну алып, жашчыкъгъа берди. Мурад аны къолуна сакъ алды. Къызыл жулдузчукъ отча жана эди.

– Назир а... Назир къайдады? – деп сорду Мурад.

– Ол бусагъатда узакъдады, – деди командир... Сабийле мамыр да, къууанчлы да жашар ючюн, ол байла бла уруш этеди!

– А... Ол а къайтырыкъмыды?

– Къайтырыкъды, – деди командир.

Мурад Къарылгъачны дагъыда бир сылап, кете туруп анга былай айтды:

– Терк бар, байланы хорларгъа къызыллагъа болуш!

Атлыла Мурадха жулдузчукъну къоюп кетдиле...

Андан бери кёп заман ётдю, алай ол жулдузчукъ бюгюн да аппада турады.

Биз тилесек, аппа ол жулдузчукъну бизге кёрюзтеди. Ол аны бизге тутаргъа окъуна береди. Жулдузчукъ жылтырагъанча алайды.

– Назир а, – деп бошады хапарын аппа, – элге бир жылдан сора бир ариу къула атда къайтды. Ол аскер кийимледе эди, аны фуражкасында къызыл жулдузчукъ жана эди, тюз Мурадны жулдузчугъуча.

Басмагъа
ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
жарашдыргъанды.

АРЫЙ-ТАЛА БИЛМЕГЕН ЭНВЕР

Къоншу миллетлени жазыучуларыны юслеринден айта, газет окъуучуларыбызны аланы чыгъармалары бла шагъырей эте турабыз. Арада байламлыкъ жюрютюрге, башха халкъланы маданиятлары, адет-тёрелери, тарыхлары, бюгюннгю жашаулары бла шагъырей болургъа ол уллу себепликди. Бюгюннгю къонагъыбыз Шимал Осетияны лирикалы поэтлеринден бири, къара сёзню устасы, публицист, кёчюрмечи Энвер Хохоевди.

Энвер Хохоев кёп малкъарлы жазыучуларыны чыгъармаларын дюгер тилге кёчюрюп, кеслеринде «Ираф» журналда басмалап турады. Дагъыда кёп жылла мындан алда къарт атасы Малкъардан ол жанына кёчгенди. «Мени таулу къаным барды. Мен аны бир заманда да унутмайма. Аны ючюн малкъар халкъны бек сюеме», – дейди Энвер хар заманда да.

Бизни жаныбыздан да Мусукаланы Сакинат, Рахайланы Диана, Байтуугъанланы Исмайыл Энверни кёп назмусун кёчюргендиле. Ала «Минги-Тау» журналда, «Заман» газетде да басмалангандыла.

Жазыучуну юсунден къысха айтханда, ол 1956 жылда Сурх-Дигора элде туугъанды. Республиканы къырал университети филология бёлюмюн тауусханды. Андан сора мектепде устаз болуп къауум жыл ишлегенди. Ич ишлени органларында да он алты жыл уруннганды.

Ол кезиуде да аны назмулары, хапарлары кеслеринде газетлеринде, журналларында басмалана тургъандыла, китابلары чыккыгъандыла. Энвер жыйырмадан артыккы китапны авторуду. Халккыны уллу сыйына уа «Хорламны жигитлери» деген китабы бла тийишли болгъанды. Ол анда миллетини Уллу Ата журт уруиха къатышхан айтхылыккы батырларын ёлломсюз этеди. Аны къайсы китабын окъусанг да, ары дери эс бурмай тургъан кёп затха – тенгизге, гюлге, кюннге, айгъа – баиша тюрлю къарап тебирейсе. Ала терен сагъыш этдиреди-ле, эсгерииу жолуна чыгъарадыла.

Энвер орус, дюгер тилледе жазады. Алада биз туугъан журтуна, табийгъатха, тиширугъа уллу таза сюймекликни кёребиз. Анасына сюймеклик энчи жерни алады. Анасына атагъан назмуларындан биринде былай айтады:

– Боламыды кёксюз чыгъып кюннюнг?
Элиясыз – лейсан, къуру – сабан?
Жашау манга анда болду юлгю,
Жаным анам болгъан жерде болса.

Анасына Энвер къауум назму жазгъанды. Дагъыда бир назмусунда былай айтады:

«Бёлляу-бёлляу, бёлляуум», –
Деп жырлай эди анам.
Аны эшитип жарыккы ай,
Терезе кёзден къарай.

Бешигиме къапланып,
Ол сылай эди мени.
Гюлле ийисин алып,
Ийнаккылай эди мени.

Соза эдим кёлуму,
Тартылгъанча чёп кюннге.
Отоу ай жарыккы болуп,
«Балам» дей эди кюле.

Бёлляу-бёлляу, бёлляуум,
Жашчыгъым ариу ёсер.
Сен къуш болуп ётейим
Боранны хорлап ётер.

«Бёлляу-бёлляу, бёлляуум...» –
Деп эшитеме тюшюмде.

*Къая къызы къайтарып,
Тюшюреди эсима.*

Назмуланы Мусукаланы Сакинат кёчюргенди. Мен а Энвер бла кёп жылла мындан алда шагъырей болгъан эдим. Андан бери къарындаш шуёхлукъ жюрютебиз. Буруннгу жыл экибизни да «Ассалам алейкум! Юйююзге да – игилик!» деген китабыбыз орус, малкъар, дюгер тилде чыкъгъан эди. Анда назмула, хапарла да бардыла. Владикавказны ара библиотекасында, бизде Долинскде Мемориалда да презентациясы болгъан эди.

Андан бери да Энверни эки китабы чыкъгъанды. Кёп болмай «Радужный круг» деген китабы басмаланганды. Ол да Энверни жангы назмуларындан къуралганды. Окъуучула да анга бийик багъа бичгендиле.

Энвер бюгюнлюкде Шимал Осетияны Жазыучуларыны союзуну поэзия бёлюмюне таматалыкъ этеди. Ол халктын сьоген адамды. Политика репрессияланы сынагъанланы ассоциацияларыны Шимал Осетиядагъы «Номаран» атлы регион жамауат биригиуюню таматасыны экинчисиди.

Республикаларыны маданиятын, адабиятын айнытыргъа къыйын салгъаны ючюн, кёп сыйлы саугъагъа тийишли болгъанды. Энди аланы барын да санай турмайыкъ. Алай бир саугъасыны юсюнден а айта кетейик. Шимал Осетия бла Къабарты-Малкъарны арасында шуёхлукъну кючлеуге себеплик этгени ючюн, Осетияда биринчи болуп Къайсынны майдалына тийишли болгъанды.

Дюгерли жазыучу Энвер Хохоевни юсюнден не къадар кёп айтсанг да, артыкъ боллукъ тьуйюлдю. Бу жол а муну бла чекленейик. Ахырында уа аны эки къысха хапары бла да шагъырей этейик. Аланы кесим кёчюргенме.

Энвер ХОХОЕВ

ЭСКИ ЖАНГЫ ЖЫЛ ИНГИРИНДЕ

Эски Жангы жыл... Адамла анга уллу къууанч бла тубейдиле. Юйде – берекет кёп. Мен а бюгюн нек эсе да мудахма. Нек?

Башил айны он ючюнчю кюнню ингиринде къабакъ эшикле къагъылдыла.

Аны эшитген анабыз Анфиса Текъоон: «Жашы, бир чыкъ, къара, кимледиле ашхамдан сора келген къонакъла», – дейди.

Жарсыугъа, ол заманда атабыз жокъ эди. Алгъаракълада дуниясын алышханды, жаннет ахлусу болсун.

Мен терк окъуна уллу къабакъ эшиклени къатына барама. Мен да алайгъа жанлагъанлай, къабакъланы ары жанындан къобуз таууш чыкъды, ызы бла уа – жыр:

Эй, адамла, адамла!
Биз – байрамны келчилери.
Къызыгъызгъа жаш туусун.
Дагъыда бир къыз туусун.
Агъачха уугъа баргъан
Жугъутур алып келсин,
Биз къонакъгъа келликбиз.
Сиз а бир къой союгъуз,
Суймесегиз – келмезбиз.

Келгенлени бетлеринде – маскалары, юслеринде – жомакъланы жигитлерини кийимлери. Аланы кёргенлеринде, битеу юйюрюбюз алларына чыкъдыла. Къабакъ эшик ачылгъанда, барысы да арбазгъа кирдиле. Туудукъладан бири, аладан къоркъуп, къачып аммасына къысылып: «Мен быладан къоркъама. Была кимледиле, бу эриши затла?» – дейди.

Ол а, туудукъчугъун ёрге алып, кесине къысып: «Мени кёз жарыгъым, къоркъма быладан, иги адамладыла. Таныялмадыңмы? Бизни къоншуларыбызны къызлары бла жашларыдыла. Башха тюрюлю кийимле кийгендиле ансы, байрам кюн алай этиучюле. Алай болгъанлыкъгъа, сабийчик жиялап тебирейди. Ол кезиуде къонакъладан бири бетинде эриши маскасын тешеди. Ол а Дзерасса кёре эдим. Бизни къоншубуз Элкъан Хосроевни къызы. Гитче Рахсолана да аны танып, жиягъанын тохтатды.

Сора келгенле юйге кирдиле. Анабыз аланы сыйлады. Алларына конфет-къалач, олсагъатда бишген бёрекледен салды.

Андан сора ал ботасыны хуржунундан юч жюз сом чыгъарып, алагъа юлешди.

Къонакъла уа, ашап-ичип, ахча къоллу да болуп, къобуз согъа, жырлай, юйден чыгъып кетдиле.

Мен а алача жарыкъ болалмадым, атам эсиме тюшдю.

Къонакъла да, къобуз таууш эте, узакъ кетдиле, кече къарангысыны шошлугъун буза. Анга ит тауушла да къошулдула.

Чексизди сабийни къууанчы. Сакъ жауундан сора келген уллу суугъа ушайды.

Сора турмай, кесини акъ атына минип, эски Жангы жыл да жетди. Бирлеге ол уллу байрамды, къууанчды. Мени уа кълюм такъырды. Неге къууанайым. Энтта да бир жыл озду, жашауумдан бир жыл кетди депми?

ЁКСЮЗЛЕ

Билек кючу аз болса да, Лезинка урчукъну тири бурады. Тиширыуну къолунда урчукъ хойнухча бурулады: бирде жерге жетеди, бирде уа ёрге секиреди. Урчукъну юсюнде халы юзюлсе, иеси аны бирге къошуп, жангыдан бурады.

– Разенка, жашау дегенинг сейир затды. Алай туююлмюдю? Нарт батыргъа ушатама мен аны. Аны жашырынлыгъын ангылагъан бек къыйынды. Хар адам дуниягъа бир тюрлю къадар бла жаратылады.

– Саккаон, ёлген атам бла ант этейим, сен керти айтаса.

– Ма, Гудзини акъылбалыкъ болмагъан къызчыгъы бла жашчыгъы. Тауукъ балачыкъла кибики. Харипчикле. Къалай эрттеден алагъа къыйынлыкъ сынаргъа тюшдю. Эх, къадаркъадар, кюйсюз къадар.

– Разенка, сен ол юйюрню менича иги танымайса.

– Эй, хей-хей. Гадзини анасы Азаухан бал тилли адам эди. Аны баш иеси Лалау да акъыллы киши эди. Бизни орамда ол къатышмай, хазна адам юй ишлемегенди. Экиси да – халал жүреккли, келген къонакъгъа бет жарыкълы тубей билген адамла. Кишиге хаталары жетмей, тюз жолну баргъан адамла. Ала дуниядан кетгенде, келген халкъ арбазларына, орамларына окъуна сыйынмай эди.

– Энди мен аланы артыкъ сейирлик билмей эдим. Мен ол заманда жаш келин эдим, – дейди кёк жаулукълу Разенка, терек тубюнде шинтикге олтуруп. Къызыу кюн терек ауана чакъырады кесине.

– Сабийле хар заманда да, ата-ана суйгенча, насыплыла болмайдыла.

– Харип Гадзи. Айтыугъа кёре, тракторну тележкасына биченни жюклеп, кеси да аны юсюнде келе болады. Биченни да базыкъ аркъан бла къаты къысдыргъан эди. Тракторчу да сынаулу адам эди. Была тик жол бла энишге тюшюп келе боладыла. Жол осал эди: чунгуру, бузулгъан жери да – кёп. Аны айланч жеринде, жолгъа сыйынмай, тёшден энишге кетеди.

Хар зат алай терк болуп къалды. Гадзи ауузундан сёз окъуна чыгъаралмады.

Къанлы жауунг да сынамасын аллай ишни.

Тиширыула да хапар айта, ашхам да жууукълаша тебиреди. Кюнню ахыр таякълары кёкню кюнбатыш жанына сары-къызыл бояу сала, къызарта башлагъанды.

Адамла да малгъа къарагъан заман жетди. Юйлеринден узакъда, кенгде жайлыкъгъа барып, ариу кёк гелеу кырдыкдан къарынларын толтуруп, ийнекле къайтып келедиле. Кюн да къыздырмай, къатели чибин да чырмамай, бюгюн иги отлагъандыла, кёп сют берликдиле.

Юйге жете тебирегенде, алгъадан окъуна ёкюрюп башлайдыла. Бирси жанындан а бузоуланы тауушлары чыгъады. Ийнекле сютден эркин болургъа ыразыдыла. Алай сауулгъан заманда бузоуларына сютлерин жашырып кюрешедиле.

Башы салам бла жабылгъан халжаргъа абадан тиширыу келди. Сора, тегерек-башха къарап: «Аланбек, къайдаса? Къайры кетгенсе? – деп къычырды.

Аны тауушуна арыкъсуу жашчыкъ чыкъды. Тиширыугъа: «Лезинка, сиз келип турасыз да», – деди.

– Хау, кенг жауурунларым бла тауланы аудуруп айланама.

– Нек айтаса алай? Сен бизни аммабызса. Анабызны орунуна сен къарайса бизге. Кесинг билесе, атабыз ажымлы ёлдю. Анабыз а, аны жылы болгъунчу окъуна, бизни да къоюп, башха эрге кетип къалгъанды.

Тиширыу жашчыкъны къатына келип, аны кесине къысып, зыбыр къоллары бла башын сылады.

– Амманы кёз жарыгъы, кесинги къыйнап турма. Жер башына жаратылгъан адам ёлген да этеди. Эртте ёксюзлей къалдыгъыз, харипчикле, – дегенни айтып, амма ийнекни сауаргъа тебиреди. Ёксюз жашчыкъны сёзлери тиширыуну жүрегине жетдиле. Ийнекни да сауа, жилимукълары да тегюле эдиле аны.

Лезинка ийнекни саууп бошагъанлай, Аланбек акъ къолан бузоучукъну анасына жиберди. Ийнек бла бузоуну бир бирлерини тюбешиулереине къарап, жашчыкъ мудах сагъышлы болду. Маллагъа къарай жашчыкъ, Лезинка аны чакъыргъанын эшитмедиле.

Аны акъылы узакъда эди. «Ана дегенинг къалай татлыды, зауукълуду. Алай хар ана да бирча туююдю. Ма, бизни анабыз, атабыз ёлгенлей, бизни къойду да кетди. Ол анамыды», – деп, кеси аллына жаншап тебиреди.

Амма уа эки агъач аякъгъа сютно сюзюп, бирин жашчыкъгъа, экинчисин а аны эгешчигине берди. Къалгъанына уа уютху къуйду да, къызчыкъгъа: «Зарета, муну иги басдыр. Бир сатгъатдан ол хазыр боллукъду. Сора бишлагъын сыгъарса, мен а юйге барайым. Аадий бешикде бёленнгенлей къалгъанды. Менсиз уянса, къоркъур, жиляр», – деди.

– Ахшы, тюз сен айтханлай этерме, бизни алтын аммабыз, – деди къызчыкъ да.

Жай, жылы кече. Эрттен жулдуз, кече къарангысы бла танг аласын бирге байлагъан къыйырсыз-чексиз кёк бийигинде жылтырайды. Зарета къарындашчыгъына – ундурукъда, кесине да тапчанда жер этип, тынчайдыла.

Хар зат шош болду. Анда-мында бир ит тауушла чыгъадыла ансы. Зарета бла Аланбек, ариу тюшле кёре, терен жукъудадыла.

Жанындагъы отоудан къабыргъагъа тагъылгъан мор бояулу кюйюзню юсюнде уллу суратдан аммалары Азаухан бла аппаралары Лалау сабийлеге къарайдыла. Аталары Тадзи бла аналары Изольданы суратлары – башха къарангы отоуда тагъылыпдыла. Ала бир бирге къарайдыла. Эр киши сорады байбийчесине: «Ай, аман кесинг а. Мен сени аллай бир сюеме деп айтычу эдинг. Мен ёлгенлей а, башха кишини сайлап, сабийлени окъуна къоюп кетдинг да...»

Сурат а тынгылайды. Бу жашауда хар кимни – кеси жолу.

*Басмагъа
ОСМАНЛАНЫ Хыйса
жарашдыргъанды.*

«КЪОНУШ ТАБАЛМАДЫМ...»

Мамаева Супиянат – белгили кѳумукѳлу поэт – 1958 жылда 13 февральда Дагѳыстанны Хасавюрт районуну Костек элинде тууганды. Супиянат, назмула жазгандан сора да, кѳчюрмечилик иш бла да кюрешеди, «Танг чолпан» журналны баш редакторуду, Дагѳыстан Республиканы маданиятыны сыйлы кѳуллукѳчусуду, РФ-ни Жазыучуларыны союзуну да члениди. Ол сегиз китапны авторуду. Супиянат кѳумукѳ тилге Чингиз Айтматовну «Пегий пес, бегущий по краю моря», А. Н. Островскийни «На всякого мудреца довольно простоты» эм да кѳп башха белгили жазыучулары чыгѳармаларын кѳчюрѳп басмалаганды. Аланы ичлеринде Кязим, Танзиля, Кѳайсын, Керим эм да башха малкѳар поэтле да бардыла.

Супиянат Мамаеваны китаплары кѳумукѳ, орус тилледе уллу тираж бла чыгѳадыла, кеси уа бизни кѳарачай-малкѳар тилде биринчи кере басмаланады. «Минги-Тау» журналны окѳуучулары Супиянатны таза, терен оюмлу назмуларына тийишли багѳа бичерле деп мурат этебиз.

МАМАЕВА Супиянат

САГЪЫНДЫМ СЕНИ...

Сагъындым сени,
Жандым, кюйдюм,
Талчыгъыуну жыйып санга
Айтырча сюйдюм,
Кёзлеринге къарадым
Онгуму билген
Къарамынга жолукъдум
Ол термилген, манга ёлген...
Сагъыш къушу уча кёкледен,
Кюнден кюзгю тутду кёзюме...
«Сени алай керти суйген –
Уллу насып», – дедим ёзюм ёзюме.

* * *

«Кёп жыл сенден суйюннгенме,
Энди менден суйюн», – деп.
Булутну кенг къучагъына
Сыйынды Ай: «Суйюп...» – деп.

* * *

Бу уллу сахарда,
Бу сууукъ сахарда –
Чечекле,
Санга деп жыймайма,
Жыймайма гюлле,
Чечеклей ачылып келген,
Суйюуню гюллери кибик,
Кёп тюрлю жырла жыяма.

* * *

Жаш къызлай къызарып,
Жиляй да кюле,
Келинлей – уялчакъ,
Ачылгъан гюллей,
Танг туады къайтып,
Танг келеди къатып,
Тау-тюзге тамдырып,
Жангы жыр айтып.

* * *

Ууучумдан учургъанма кѣп къушну
Жерде къонуш табалмады жюрегим,
Андан улуйма бѣрюча кѣклеге.

* * *

Чыгыр къушла уча сѣзсюз,
Тенгиз къара кийди сенсиз.
Сенсиз мен, менсиз сенлей,
Дуния айланыр эссиз...

* * *

Ит улуй...
Кѣзлеринде
Жулдузла
Къызыл
Жылтырай,
Къубула...
Жарыгъы къуюла...
Эсимде,
Айтханды анам:
Ит улуса, ёледи адам...
Ит улуй...
Хар чакъдан
Ит улуй...
Ёкюре алам...
Ит улуса, ёледи адам...
Анам!
Анам!
Балики, ёледи алам...
Сезимден сескенип,
Къол аязы бла
Ауузун жабып,
Къычырды анам:
– Сен не дейсе?!
Не дейсе балам... –
Тауушу тебирете терегин,
Тентирей,
Тентирей да чѣге,
Кѣзлеринден
Къызыл
Жулдузла тѣге.
Анам а, жалына:
– Ёлме, Алам!
Ёлме, Алам...

САЛА МЕНИ ЭСИМЕ...

Кече жукълай...
Жукълайды ол
Къучагъында аламны,
Сагъышларым
Бир къалкъыта,
Бир уята къаламны.
Кече жукълай...
Табийгъат да
Тынгылай кечени кесине,
Кечги шошлукъ
Сюйгеними
Сала мени эсеме.

ШОШЛУКЪНУ БЁЛЮП...

Кече. Шошлукъ.
Талгъан сахар.
Тынч жукълайды сахар.
Жукъламайбыз
Бир мен бла къалам.
Къарагъанлай,
Ай да къалкъый,
Жукъу билмей,
Бешик эхчей,
Айлана алам.

Талгъан сахар
Татлы жукълай...
Чарсха батхан
Чал башын
Ийди бёлекле...
Шош кечеге
Шошлукъ къошулуп,
Мудахлыгъын
Бёлүп тынган
Акъ тал терекле.

Шошлукъ жапхан
Элни юсюн.
Жулдузла да
Жумгъан кёзюн,
Халкъым жол ала.
Арый билмей,

Жанып тебирей,
Чархы чартлап
Кетген суна –
Къыйнала ана...

Ана къалкъый,
Талгъан ана.
Жашап сезе
Баласыны
Жылы тынышын.
Шош сахарны
Жайып къойду
Элни эрке
Уланыны
«Инга-а» тауушу.

* * *

Чырмама,
Чырмама мени
Жабыууна булутланы,
Къой юзмеге, алтын кибик,
умутланы,
Боран болуп,
Борап бирден,
Дамым,
Ташын бошатып,
Жюрегими
Къузгъун кирген
Къуш уягъа ушатып
Кетген эдинг.
Энди жангыдан...
Энди неге?
Келме...
Келме...

БИР СЁЗ ДЕ...

Ышарып къарайма бет жюзюнге,
Кёзлеринг ийнанмай ёзлеге...
Къыйнама, къыйнама ёзюнгю,
Тилейме, жол берме сёзлеге...
Ышарып къарагъан юзюмню
Жылыуу от чагъа къанынгда
Ышармазча мени этсенг да,
Ышарып турама жанынгда...

Къыйнама, суйгеним, ёзюнгю,
Тилейме, жол берме сёзлеге...
Бир сёз да,
Бир сёз керекмейди,
Кёзле сёлешсинле кёзлеге...

АЯКЪ ЫЗЛА

Къар юсюнде къалгъан аякъ
Ызларынг,
Эм ахыр атламларынг юйюме,
Къырда да – къыш...
Менде да – къыш...
Саугъаладыла
Ызларынг, къарайма

суйюне.

Ышарыуунгдан мен илхам алалгъан,
Эритеди эртте къышда къарны да,
Буз кесеклей къар тёбеге

ташланнган,

Къалды батып мени къабакъ

аллымда.

Ууучлаучу,

Жесир эте желлеге,

Боран сени элтди менден аманнга.

Къууанама мен а къарда

ызлагъа,

Берилсе да бу насып аз заманнга.

КИМ ЖОЛУКЪДУ?

Ким жолукъду жолунгда сени,

Абзыратып, алдатып,

Жюз минг жылны мени

Санга къаратып?!

Ким жолукъду жолунгда сени,

Хайран къаламны тап-такъыр этип?

Кимди мени

сени тюшюнг жетип?!

Ким узатды санга къолун,

кюйдюрюп?

Ким ёллюкдю жолунгда сени,

сени сойдюрюп?

Жюрегимде акъ улутуп,

Ким жолукъду жолунгда сени?

Дуниялада мени
унутуп,
Ким жолукъду, аяулум, жолунгда сени,
Ким жолукъду?

* * *

Умутларыма
байланып
Унутханларым,
айланып,
кетип бара...
Жашаууму сүйюнчюлерин,
Шайтан алдай,
чырмай туруп,
Биреу
бюгюн
кетип бара...
Бош орманнга
жырлай туруп.

*Басмагъа
ДОДУЛАНЫ Аскер
жарашдыргъанды.*

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ Борис

ШАХАР КЪЫЙЫРЫНДА

Шахар къыйырында оюла тургъан бу гитче юйчюкге ресторан деп айталлыкъ тюйюлсе, бир бек ётюрюкчю болмасанг. Гитче ресторан сахнада тиширыу – Крупскаядан аз-маз кичирек. Буденный бла биржыллыкъ. Юсюндеги жылтырауукъ жыйрыкъ ресторанны мутхуз чыракъларындан кючлю жана. Бетинде – чомарт къол бла жагъылгъан къызыл бла акъ бояуу. Кесин тамбла къачырыллыкъ къызчыкъгъа ушата, жырлайды: «О, Юра, Юра, къайдаса, Юра?» Ауазы бир безгиде адыргы кечиннген зыккыл эшикге ушай, жырлайды, эсирген кишилени жилията. Ай анасыны, Юра бусагъат жетмесе, жырчы ёллоукге ушайды, ол сау къалса да, Мурат шуёхум бла мен жүрек ауруусуз бу юйден ычхыналлыкъ тюйюлбюз. Бир насыбыбыз – Юра кирип къалса эди, эки къолундан эки жумдурукъ ишлеп, жумушакъ халал ауазы бла: «Мындама, жаным-таным, сенсиз манга да жашау жокъду!» – деп, тобукъланып, мангылайын кир полгъа уруп, чачаргъа кюрешип. Ким биледи, чачарыкъ да болур эди, алай сахнадан учуп келип, жырчы тиширыу, Юраны къаты къучакълап, ол палахдан къутхармаса эди. Ол мурат къабыл болса эди, бу юйге сёз табылмазча тынчлыкъ келлик эди. Айхай, жашау тынчлыкъ ючюн къуралгъан болмаз. Алай сахначыкъны къатында уллу фикус тубюнде олтургъан элчиле, эшта, Юрагъа къууанырыкъ болмаз эдиле. Кишиси-тишиси да узун аш къанганы толтуруп жырлай эдиле, къарс къагъа, къоллары къарсдан кюе. Жырлайдыла, жырчы къатыннга болуша: «О, Юра, Юра, къайдаса, Юра?». Жылтырауукъ къобуз, жырчы къатынны жыйрыгъы, жылтырауукъ даурбас «песнярланы» ачыкъ сылхыр этдиле. Аш къангаланы орталарында шош-шош удадыла гинжи бетли, буз кёзчюклери сансызлыкъдан толу шапала, барадыла кюйчу мырхыкла ичинде баргъанлай, мырхыклагъа эс бурмай, кюйчукъларына къарай.

Мурат, шапа къызыны чакъырып: «Бадыражанларыгъыз жокъмуду?» – деди. «Къыш ортасында къайдан табайым бадыражанла, хууан тилемегенинге да сау бол», – деп, шапа чыран сууугъу бла кюйдюрюп кетди. Помидорла... Къыш къыяма... Кеси кесине мурат эте турады Мурат. Жырчы къатын жырдан арып, терезе къатына олтурду. Бир шош, уялчакъ тиширыу болуп къалды. Аны орунуна къызыл бетли эр кишиле чыкъдыла. Аланы ичлеринде – акъбаш, арыкъ, таза киши,

башында – эски заманладан келе келген кьалпагъы, бурунгу кьара костюмчугъу, акъ кёлеги. Къарайды уллу сабий кёзлери бла кьайры эсе да узакъгъа – озгъан жыллагъа, алгъын коллежский ассессор болгъан заманына, гимназияда устаз болуп ишлеген заманына. Чехов анга: «Человек в футляре!» – деп, бу уллу, халал, сабий кёзлерин а унутуп кьойгъанды айтыргъа. Жашау а Чеховну терслигине тёзалмады, кьычырадыла уллу, сабий, халал кёзле ресторанны тар сахнасында: «Мен аллай тьююлме, гюняхлы боласыз мени юсюмде». Къызылбет жырчыла хахайлайдыла: «Гуси-гуси»... Акъбаш киши уа: «Га-га-га», – дейди. «Гуси-гуси, га-га-га»...

Таза кийимли, таза сабий кёзлю кьарт адам жырлагъанда «га-га-га» деп, ресторанда не зат эсе да тюрленди – хауа да, хал да. Олтурады жашауундан арыгъан жырчы тиширыу, терезеден орамгъа кьарап, зат кёрмей. «Песнярла» да шум болдула. Шапаланы кёзлери да бир кесек жылынганча кёрюндюле. Кьарт киши уа турады ресторанны сахнасында, футляргъа кирип, футляр а – хауадан. «Мурат, нек мудахса? Сюе эсенг, юйге кетейик». «Мудах кьалай болмайым: анам таулада жангыз, мен а... Аллах биледи. Ёмюрде бир тилеги бар эди, аны да толтуралмадым: «Тройкалагъа минип, эркин ёзенде учсам эди...» Аны жашауу да кетди, мени да онгум болмады. Кесим да кьарт болдум, ол кесек затны да эталмадым». «Ахчамы керекди – мен да бир кесек берейим?» – «Угъай, ахча барды. Арыгъанма мен не эсе да: манга ат да – бир, эшек да – бир. Олду палах, ансы ахча ишмиди, Ангылаймыса?» – «Хау, ангылайма», – дедим кесим кесиме. Бюгюн не эсе да ангылаулу кюндю. Ангылайма «га-га-га» деп жырлагъан кьарт кишини. Кёреме аны кьарт кьатынын: Блокну заманларындан келген кьалпакъчыгъы – башында, бети – гитче вуалетка бла жабылып, олтурады буруннгудан кьалгъан хапчукланы ортасында. Олтурады бу жашаудан кеслерини жашауларына кьайтырыкъ кьарт кишини сакълай. Кьайтыр ресторандан кьарт киши, бюгюнню жашаууну кьыйыры бла озуп, юйюне кирип – кесини заманына, жашауна кьайтыр. «Гуси-гуси... га-га-га»...

Ангылайма жашаулу жырчы тиширыуну: эри башха тиширыугъа кетип, кьызы уа – орам бла юй ортасында. Ингир ала – жаш болургъа кюрешип, бетине бояу жагъа, кече ишден келсе, – кьуру юйде жийлай, гыржынын ашай. Ангылайма «песнярланы», – сау жылны; жерге бауурланып ишлей, быллай бир кьууанч кюнлеринде кьууанадыла, жырлайдыла, кемирилген сюеклени аш кьангагъа ура. Ангылайма гинжи бетли, буз кёзлю шапаны, ангылайма да, жарсыйма анга: эрттенликде бахчасында чыкъ басхан кьызыл помидорну ашамагъанды, ансы быллай жашаусуз бети болмаз эди. «Гуси-гуси»... – дейдиле кьызылбет жырчыла. «Га-га-га»... – дейди мёлек бетли, мёлек ниетли кьарт киши. Чехов бек гюняхлы болгъанды аны юсюнде. «Гуси, гуси. Га-га-га». Жыр, эшикден чыкъгъанлай, ресторанны босагъасында

юшюп кьалгъанча кёрюнеди. Ол женгил жай жырчыкыгъа ушайды, эшикде уа – кыш кыяма. Эшик – кыш, орамла – буз-мияла. Муратны ашырып барама юйге. Жол кюзгюча, сахар чыракъланы жарыгъы – жолда, сары бояуча, чачылып. Барама юйге, аякъларым учханлай, – бузданмы? Къалай эсе да бюгюнню кюн ауурландырып кьойду.

Тюнене къалай женгил эди: чурукъларым тешилгинчи учхан эдим бузлагъан жоллада, сора юйге келип, таныгъаныма-танымагъаныма да телефон бла: «Ах анасыны, къаллай кюн тюшдю бизге, къаллай женгил кюн», – деп кычыра эдим.

Бюгюн а ауурланганма, алай сюеклерим ауур болгъанлыкыгъа, орталыгъым кенг болду, ол орталыгъымда табылгъанды жер къарт кишиге, анагъа, «песнярлагъа», атлагъа – элтеме аланы ичимде, орталыгъымда. Ала да олтурадыла, бир бирлерине кысылып, жылына, мени да жылыта. Жарсыйма – бу ангылаулу кюн кёп женгил кьууанч жылларымы, эмеген кибик, жутуп кьойгъанына. Барама – жангы жашау таба, барама – биреуню жылыта, аны жылыуундан кесим да жылына. Барама кыш кыяманы ортасында учхалауукъ жолла бла.

1980

«МЕН КЕЛИРМЕ...»

Анам, къарындашым да сахарда жашайдыла. Ала алыкъа арымагъандыла. Анама арыгъа жарамайды, къарындашым а гитчечикди. Мен а тауда жашайма. Къууанама – манга киши келмейди, кьууанама – мен бир кишиге бармайма. Къууанама – топпа-толу автобусда адам аякъ малтамайма, биреуню жашауна кирмейме. Анда-мында къонакыгъа анам келеди, къарайды манга – «бу адам юйде нек турады» деп, мен да къарайма анга – «бу адам кыайры чаба болур» дегенча. Анам келирини аллында жууама полланы, табакъланы, къашыкъланы. Анам тазалыкыны сюеди, гаккы ичинде тюк излей жашайды. Мен а, тазалыкыны кёрсем, мудах болуп къалама, эркинлигим азыракъ болгъанча кёрюнеди, жаз терекни чыгъана темир бау бла байлагъанча. Кёнчегинг – ундурукъда, кёлегинг – терезе ауузунда, анда-мында атылгъан хапчуклагъа къарай, келеди эсима: «Тамбла мен сакъламагъан ишлеге тюберме, жангы сагъышлагъа сейирсинирме». Келирини аллында анам, кынгыр-мынгыр харфланы бир бирлерине кьошаргъа кюрешип, къагъытчыкъ иеди: «Мен келиме алай къачн келигими айтмам». Хар сёзюнде – эл бла бир халаты. Алай жазыуда халат жокъду – хар ким эшитгенича, суйгенича жазады.

«Мен келирме, къачан келигими уа айтмам»... Келеди анам, олтурабыз отоуда, сёз табалмай. «Суймейсе мени, – дейди анам, – алай кесинги да суймейсе да, аны ючюн жаным да кыйналмайды». «Анам, жолда кыйналгъан болурса. Аллай иги жашны ёсдюрген

адамны мен къалай суймейим?! «Мен келирме» десенг, жауунмуду, къармыды – келмей кълмайса. Жаяу келир магъанада айтаса. Машинала къарыусуздула, алагъа ышанырча туююлдо. Эсингдеди, атабыз бу дуниядан кетгенде, эки къарыусуз къарт къатынчыкъ жыйырма кычырымны жаяу, бауурланып, сюркелип, аны ашырыргъа келген эдиле. Эки жугъурбет эгизле, эки къарыусуз жаш тауукъчукъла боюнларына дери къаргъа батып келген эдиле. Ол эки уллу адам ышандыргъан эдиле «мен келирме» деген сёзге».

«Мен сени бир затха юйреталлыкъ туююлме дейсе. Къанынг бар эсе – адам болурса, жокъ эсе, жаша, тонгуз бала жашагъанлай. Аллах эталмагъан ишни мен эталлыкъ туююлме». Кюлюочю эдим сёзлеринге: «Бу жашауда бек кыйын ишледен бири – танымагъан адамланы жыйылыуларына заманында келип, ариу ашап, тап сёлешип, заманында кетген». Энди ышанама сёзлеринге. Ышанама сёзге: эркинлигим, кертилигим – сёзде. Иш – бошду. Аллахны ишинден уллу иш эталмазса, сёз а ишлени да, жерлени да, адамланы, жулдузланы да сыйындыргъан бир затды.

Ышанама, келликсе.

«Къалай тураса жангызлай, кыйнала болурса?» «Угъай, анам, жангызлыкъ кыйын туююлдо. Жашауда суйген-суймегинге къошуласа, жангызлыкъда уа жангыз да суйген адамларынга тюбейсе. Мен суйген адамларымы кьонакгъа чакъырама, ала уа мычымай келедиле. Келедиле: Гоголь, Шекспир, Сервантес, Достоевский, Пушкин, Лермонтов, Пастернак, Чехов, Къайсын, Айтматов, Шукшин, Поль Мариа оркестри бла, Жирардо, дагъыда кёпле. Шукшин ачууланган Есенинге ушайды, бюгюнню аманлыкъгъа къарап, узакъда игиликни кёрюп, аланы жерлери бла алышдыралмай, ачууланады. «Егорну ушкок бла атып, нек ёлтюрген эдигиз? Ол трактор бла сахарны ортасында чабып, кесини жашау магъанасын излей, къаны тауусулуп, ичи кюйюп ёлорге керек эди. Адамладан – жаныуарлагъа, ол къатышда адам излей, табалмай, андан ёлорге керек эди». «Мени да аллай умутум бар эди, – деди мудах Шукшин. Кёзлеринде – жилимукъла. – Уллу магъананы кеси кьолларым бла буууп кьойдум». «Ол кинода бандагъызны да иги жаратмадым». Ышарды Шукшин: «Да анда уа шуёхларым терс эдиле, аланы халал беллерин тюрлендиралмадым, аланы сабийлери барды, ма аны ючюн банда къураялмадым». Шукшин, эки магъанасыз сёзню алып, «печки-лавочки» дегенде, дуния магъанадан толду.

Келеди Айтматов жашчыгъы бла, жашауну терс оюнундан акъ кемеге минип, жашаудан кьутулургъа кюрешген, тюз жашауну аллына чабакъ болуп жюзерге кюрешген жашчыгъы бла. Келеди Жирардо Марианы оркестри бла, ол халал макъамны ичине жарыкълыгъын кьошуп. Ол жарыкълы кёзюм бла кёреме, жюрегим бла эшитеме. Ол

тиширыуну жан жылыуундан жылына, жангызлыгъым мудах макъам болуп кете эди жүрегимден, юйюмдсн.

Москвада къонакъ юйде, «Россияда», жазыучула, окъуучула жыйылдыла. Ушакъ этедиле, даулашадыла. Назмучу тиширыу халкъдан бир жанында сюеледи, терезеден орамгъа къарай. Жашауда не болмайды! Къатынны ич кёнчекчигин тутхан баучугъу юзюлюп, кёнчекчиги уа аякъ тюбюне тюшдю. Даулаш да, къычырыкъ да тохтады. Минг кез къарайды къатыннга, ол а турады, не этерге билмей, асыры уялгъандан, бети къызарып. Поэт ол адамны къатында ёсдю. «Веронька, бу уа ишмиди, урушдан да къутулгъанбыз, бу уа ишмиди?!» – деп, къатында сюелген бир тиширыуну башындан тийреуючюн алып, ол жазыкъны кёнчекгин ишлеп, юсюне кийдирди. Адамла да, къатын да жангыдан солуу алып къарай эдиле, ангылагъан эдиле адамла – адам не къыйынлыкъдан да къутулур, къатында поэт болса. Мен да кёрдюм Къайсынны аламат назмусун, къагъытсыз, къаламсыз – тюзюнлей жашауда жазып къойгъанын. Ол аллай ариулукъ бла кийдирген эди, мен а алай тиширыугъа гюл узаталлыкъ туююлме. Поэт – ол адамгъа тынчлыкъ, ырахатлыкъ келтирген Аллахны суйген чыпчыгъы.

«Бу дуняда эки суйген адамым барды, – деди Къайсын, – Пастернак бла сени ананг. Мени къыйын заманымда, бир-бир нёгерлерим менден къачып айлангандыла, Пастернакны эшиги ачыкъ эди манга, ол адам затдан къоркъмай эди. Ананг а, мен урушдан Азиягъа келгенimde, орамдан юйге дери кюйюзле жайгъан эди...» Сен Къайсынны сёзлерин эшитгенде – кюлдюнг: «Къайдан табарыкъ эдим кюйюзле, кюйюзлерибиз Кавказда кюйген эдиле, къоншу къатындан ёнкючге бир арыкъ тауукъну алгъан эдим, сора туз бла гыржын, кюйюзлерим а – ол». Къаллай бир тиширыугъа, къаллай бир эр кишиге айтхан болур Къайсын: «Сенден бек кишини суймейме», – деп. Ол адамланы саны жокъ. Орамда Къайсынны узакъдан окъуна кёрюп, кимни кёлю толмагъанды?!

Жаным ауруйду президентлеге, аланы тапсыз жашауларына ауруйду жаным. «Къайсы къыралны президенти болургъа сюесе, Къайсын?» – деп сорсала эди: «Мен Чегем ауузну президентиме!» – дерик эдим.

Заманла да, ёмюрле да кетерле, бир бирлерин алышдыра, сени къуулугъунг а турур, алышынмай, къурумай. Чегем ауузну президенти! Къаядан ташла оюлгъанча, чин шауданны зынгырдагъаныча, бал татыулу, Къайсынны жангы бичен ийисли ауазы, бети, кёзлери жашайдыла юйюмде, жашайдыла жүрегимде.

Жылла оздула. Ангыладым, анам, – барды сени Пастернакга ушагъан жеринг. Экигизни ортагъызда – бир магъана, адам улуну жашатхан бир уллу магъана, сен танымагъан харфла да тюбейдиле. Пастернак бийик магъаналы китапла жазгъанды. Бу жашауда бек магъаналы сёз тенг этди экигизни да – «Мен келирме!» Аны магъа-

насы – жашайды адам, жашайды, ышанып, ийнанып, манга да бир адам келир деп.

Жюреги, жаны болгъанны жокъду жангызлыгы, анга шагъат бу сёзле: «Мен келирме!».

«Мен келирме, къачан келлигиме уа айтмам!»

1979

СЁЛЕШИУЧУ МАМУКЪЧУКЪ

Т а у р у х

Къулийланы Гитчени жашы Ахматха

Эртте-эртте, эрттеги заманлада, тау элде эки шуёх жашагъандыла – Бекболат бла Аныуар. Бир бирлерин кёрмей бир кюнчюк да туралмагъандыла, алай эки эр кишини шуёхлугъу бир тиширыугъа тюбегинчи суууду. Экиси да Ариужанны суюдюле. Эртте заманлада суймеклик арыгъыракъ болур эди дейме – къалымны ичине сыйынып къалыучу эди. Ариужанны атасы да, заманнга кёре жашаргъа кюрешип, ол эки жашха былай айтды: «Экигиз да тенг акъыллысыз, тенг фахмулусуз. Бир жыл береме экигизге да. Жыл озгъандан сора, къайсыгъыз байыракъ болсагъыз, къызымы анга берликме».

Кетдиле шуёхла узакъ жерлеге. Экиси да къойчулукъдан сора башха ишге усталыкълары жокъ эди. Байлагъа жалгъа кирип, ишлеп башладыла. Байла не къыраллада да, не жерледе да бир бирлерине ушайдыла, ахчаларын къоранч этерге бири да суймейди, ала шуёхлагъа бирча аз хакъ төлеп болгъандыла. Аллах барыбызны да тенг суюди, алай эки адамны къадары бирча болмайды.

Бийни къызы, суу боюнунда гюлле жыя, ташха абынып, суугъа кетген эди. Насыбына, къатында – Бекболат. Ол къызны суудан чыгъаргъан эди. Бий Бекболатха ахча, багъалы саугъала да берген эди. Ма алай бла Ариужан Бекболат бла бир юйюрлю болуп жашап башладыла. Бекболат уугъа бара, къой кюте, Ариужан юйге къарай, сабийин ёсдоре жашайдыла. Кюн тийсе – къууана, жауун жауса – мудах бола.

Аныуар а турады жангызлай, суймеклигин унуталмай. Кюн жылтмайды аны, жауун жибитмейди. Къойла – баугъа, ол а юйге кирип турадыла. Ачыууна ачыу къошулуп, бушуу туудура, ичин элия оту кюйдоре турады, адамгъа къошулмай, жашаугъа къууанмай. Бекболатха тюбесе уа, къууанч бетли болургъа кюрешеди

Бир кюн экиси да уугъа кетдиле, айлана келип, тюшге дери зат ёлтюралмадыла. Арып, аз-маз солуюкъ деп, кырдыкга жатдыла. Жел шинжили гюллени мамукъчукъларын юзюп ойнайды. Гюлле уа, акъ бёрклерин тас этселе, чыгырбаш кишиге ушап къаладыла. Бекболат,

алагъа къарап: «Бу гюлле жайда тиширыуча ариудула, кюзде эр кишича жигитдиле», – деди.

Акъ мамукъчукъ Бекболатны кёз аллындан учуп кетди, аны орунуна ол ушкокну къара бурунун кёрдю. – «Ойнама, Аныуар!» – «Ойнамайма, Бекболат. Сени ючюн жарлы да болдум, жангыз да къалдым. Элден, жашаудан да айырылдым, унуталмайма Ариужанны, не – сен, не – мен, экибиз бу жерге сыйыналлыкъ туююлбюз». Бекболат, учхан мамукъчукълагъа къарап: «Жойма кесинги, эртте-кеч болса да, адамла билирле этген ишинги». – «Тели, тегерекде, адам угъай – жаныуар да жокъду, ким билликди?!». – «Ма бу мамукъчукъла айтырла». Тегерекни тынчлыгъын ушкок атылгъан таууш бузду. Заман озду. Аныуар негерине «бушуу» эте, аны къатынына ариу сёзле айта, алай эте, былай эте, Ариужан бла жашап къалды.

Арбазларында эки жашчыкъ ойнайдыла, гитчелери Аныуаргъа ушайды. Кюз. Ариужан бла Аныуар, арбазда олтуруп, кюн жылыууна тынгылайдыла.

«Аныуар, бюгюн не эсе да бир сейирлик ышараса?» Аныуар, букъу ичинде акъ мамукъчукълагъа къарап: «Бекболатны сёзлеринден тели сёз ёмюрюмде эшитмегенме, сен да эшитген болмазса. Къалай жашагъанса ол тели бла? Ол кюн уугъа баргъаныбызда, хапарынгы ма бу мамукъчукъла халкъгъа айтырла деген эди», – деди.

Ариужанны урчугъу къолундан жерге тюшдю...

1978

КЪАРТ КИШИ. КЕЧЕ. ЖАШЛЫКЪ

Элге биринчи кино келгенде, къарт киши клубха сейирсинип бара эди, эл баргъан жерге мен да барайым деп, артыгыракъ да – эрикгенден. Къыйыр элде ингирде къайры барлыкъса?..

Жашайдыла къарт киши бла къарт къатын эски юйчюкде. Юйню бир къабыргъасы – къаягъа тирелип, аллы уа – эки уллу чинар агъачха таянып. Къарт, мудах укулай, къарайды сары мутхуз кёзлери бла элге, элни жашаууна, жангы юйлеге, иги да ышанмай. «Ариу болгъанлыкъгъа, къарыусузуракъча кёрюнесиз», – дегенча. Жылла, Уруш, Жангызлыкъ юйню къарт этдиле, алай башында ёсген жашил, жумушакъ кырдыкчыкъ, акъ, кызыл, сары гюлле халаллыгъын да, ачыкълыгъын да, жашлыгъын да билдире эдиле. Танг алада сюреди къарт киши отлаугъа ийнегин, эки-юч къойчугъун. Кюндюз ала бла, ингирде къарт къатынны тарыгъыууна, жияууна тынгылай ма алай, кюнлерин, жашауун ётдюре. Ынчхай, къыйнала чыгъады къарт киши узун жабышмакъ кюнлеринден, кечелеринден сейир кино ингирлеге. Бир кинону оздурмай къарайды къарт киши, жашау сагъышларын

да бузмай: жазгъа биченим жетерми, отунчукъла къалай жарашды-райым... Къарыуу да, мадары да къуруй барады. Да азмыды къарт адамны сагъышлары. Аллаи кѣп ингирледен сора келди бир кюн, ангылады къарт киши, айтды кеси кесине: «Бюгюн а мен киногъа ишгеча барлыкъма, суйген ишимеча». Суймейди къарт киши арап-индус киноланы: алада, къууанч болса да, къычырыкъ-хахай жырла ичинде тас болуп къала эди: бушуу болса – бушууу къычырыкъда тас бола эди. Къарт киши орус киноланы сую эди, алада къычырыкъ, жилимукъ да кѣрюнмей эсе да, кесинги къычырлыгъынг, жилирыгъынг келеди. Элчиле сакълайдыла индус-арап кинону, кино десенг да – халкъ къууанч.

Элде алгъаракъдан окъуна билиучю эдиле къайсы кюн келлигин индус кино. Бир эки-юч сагъат кино башланьрдан алгъа жыйыла эдиле клуб аллына къарты-жашы да, бешикден кючден къутулгъанла да. Къалай сыйына эди ол къадар адам гитче клубчукъга, Аллах билсин. Битеу жерлени да алып, жер орталаны да толтуруп, къабыргъада бир илинир зат кѣрселе – ары къонуп, сахнаны уа – сабийле басып, гаугау эте. Ол кюн тюкюрюр жер тапмаз эдинг, олтургъанны, суюлгенни къой да къой. Эр кишиле, киногъа къарай, асыры жарсыгъандан, бир тютюнню башхасындан къабындыра. Тиширыула ачыкъ жилий эдиле, жилимукълары ууртларына тюшмей, тюзюнлей жыйрыкъларына агъа. Къагъанакъ сабийле тютюн букъудан бла къызылулукъдан солу-ялмай, алай жилигъан аналарын кѣрюп, ол къалгъан саулукъчукълары бла къычырыргъа кюреше эдиле. Аллаи кюнледе къарт къатынын киногъа ашырып, юйде кеси къалып олтурады от жагъада. Отха къарай, таякъчыгъы бла мыдыхны ары-бери ышыра. Магъаналы киногъа къараса, ингир къарангысында айланады къарт киши эл орам бла ары-бери, кѣргенин ангыларгъа кюрешип. Сора, юйге келип, къарт къатын бла от жагъада олтуруп, аны акъ башын сылай, киноу хапарын айтады. Къатын къарт кишини хапарын чырт да ангыламайды, алай, жанына тиймез ючюн, башын ары-бери силкиндире: «Ыхы, охо, къарачы начасха, ой харип, алаймы болуп къалды!..» Бир-бирде магъанага келишмеген сѣзню ыгъындырады къарт киши, къатынны ангыламагъанын сезип, жукъларгъа кетеди. Тѣшегинде къарт къатынны аман акъылына кюледи, аны ёлюмден къоркъгъанына кюледи. Ол кеси ёлюмден къоркъмайды, ким биледи, жашау бла кино ортасында бир жер болур – ол дуня бир иги киногъа ушай болур деп ийнанады къарт киши.

Къоншусу бир кюн алай айтды: «Андан бир адам къайтмагъанды, не письмо жазмагъанды». Къарт киши, аны аркъасына женгил уруп: «Анда асыры иги жашауданды ол, заманлары да жокъду, жерлери да азыракъ болур, ол иги жашауну хапарын эшитип, битеу адам улу ары кѣчюп къалсала, жарамаз, сыйнырыкъ да туююдюле». «Охо – деди Абдул, – сен жомакъла къура, мен а алагъа тынгылайым». Бюгюн

къарт киши афишада окъуду: «Вы не всё сказали, Ферран», тубюнде уа гитче харфчыкъла бла: «Франция». Киногъа дери эки сагъат барды, заман теркирек барырча не этсин адам? Къарт киши жугарны алып, къазылгъан терек тюплени къазды, базны тубюн ариулады, сенекни алып юйге кирди, сагъатха къарады, – заман тохтап къалгъанча кёрюндю. Не кино болур бюгюн? Не затны айтмай къойду Ферран? Къарт киши арбазда гитче шинтикчикге олтурду, сора, къобуп, бахчагъа кетди. Къарт киши киногъа ишгеча жюрюйдю, суйген ишинеча, ишлеген этеди анда, асыры кёп сагъышдан башы кёбюп, клубдан алай чыгъады. Аны кесини жерчиги барды, къыйырда, къабыргъа къатында, элчиле аны билип, бир киши жерине олтурмайды. Клубха битеуюнден да алгъа келип, боюнун ары-бери буруп, артында терезчикге къарайды. Къарт къатын тырмандан къырады: «Сени элде бу бош къаллыкъ кино ючюн, жартыракъгъа санайдыла, жангы ат атагъандыла – «документальныйды» дейдиле. Билирге сую эсенг, кинону эшитсенг, ол къалгъан акъылчыгъынгы да тас этип къояса».

Сейирлик кино кёрдю бюгюн къарт киши. Ферран, жашлыгъында банклары тонап, кесин иш бла къыйнамай жашагъанды, къартлыгъында, башха жерге кёчюп, уллу тюкен ачып, жаш тиширыу бла насыплы жашайды. Ол къатынын кесинден да, жашаудан да бек сюеди. Гитче шахарчыкъда халкъ ичинде намысы бек уллуду.

Бир кюн анга къонакъгъа эрттеги нёгерлеринден бири келип: «Бу шахарчыкъны банкын тонасакъ, гюнях туююлдю», – деди. Кёп дауур этмей, ала аны тонадыла. Ол ишни гангстерле билип, Ферранны къатынын урлайдыла. «Ахчаны бермесенг, къатынынгы ёлтюрөбиз», – деп. Ферран, бош къагъытла тёкгенлей, сызды ахчаны аякъ тюплерине, Ферранны тутмакъгъа жыйдыла. Быллай ангылашынмагъан кино бир кере да кёрмегенди къарт киши. Кёп айланды орамда, магъанасын ангылар ючюн. Сагъыш этгенде, Ферранны кесини ахчасы жете эди. Къызгъанч адам туююл. Ахча ючюн тонамагъанды ол банкны, сора не ючюн? Айланады къарт киши эл ичи бла ары-бери зат ангылаялмай, айланады къарт, башын къалын туман басып. Ол кёп айланады алай. Кеч болду. Элде бир чыракъ жарыкъчыкъ кёрюнмейди. Асыры сагъышдан бла жюрегинден арыды. Эл къыйырында бир юй къатында тохтады. Бахчада къара терекле аз-маз кёрюндюле. Къарт кишини жюреги нек эсе да ол терекле ичине тартдырды. Ол бийик хуна бла бахча ичине тюшюп башлады.

Ух-тух эте, хуна бла бахча ичине тюшдю. Къарангыда терек бутакъны бюгюп, чий эрик юздю, аны кючлюлюгю, ачылыгъы дыгъыл хар санына жайылды, башына чапды. Башы ол ачылыкъдан аязып къалды, сюеклери да женгил болдула. Къарт киши асыры сейирсингенден ингир чыкъ басхан мылы кырдыкга олтурду. Жашауунда жангыз да бир кере болгъан эди алай – къарт кишини къулакълары бителген эдиле. Эрттенликге хораз уятмады, аны къычырыгъы бла

эрттенликни ариулугъу, тазалагъы тас болду. Эки кюн айланды къарт киши, зат эшитмей, таза да амалсыз болгъанда, ол ёмюрюнде бармагъан жерине, больницагъа тебиреди. Жаш врач къызчыкъ къулакъларын ариулады, не аз таууш да эшитилди, асыры хычыуундан къарт кишини кёзлери уллу болуп, төгерекге сейирсинип къарадыла, башы тумандан бла зынгырдагъандан ариуланды, санлары женгил болдула. Ма бусагъатда да – тюз алай: башы аязгъанлай, къарт киши ангылады – Ферран банкны не ючюн тонагъанын, – аны чий эрикле ангылатдыла. Татыулары сабийлигин, жашлыгъын эсине тюшюрдюле.

Мылы жерде олтура, инчике терекге таянып, ол да суюклерин ачыта, башын андан да бек аяздырады. Жулдузлу кёкге къарай, къарт киши шыбырдайды: «Ангыладым, ангыладым». «Бахчанга нек тюшгеними ангыладым». Төгерек да, дуня да жарыкъланды, бу къарангы кече дуняны кирин жыйып, жерде уа жарыкъ къойгъанча кёрюндю къарт кишиге. Керти хапар болмаз – къартлыгъыбызда сабийлик, жашлыкъ, бизни жашау жолда къоюп кетедиле деген. Биз ёлгюнчю, ала бизден кетмейдиле, ала жүрегибиздедиле, алай, былай менича, бет бетге, кёз кёзге, ала бла тюбеген насыплы къартла кёп болмазла. Къарт киши бюгюннюгю кечесин битеу озгъан жашауна алышырыкъ туююлду. Эсине сабийлиги келди, эли, эл къууанчла: сабийми тууады, узакъ жерледен адаммы къайтады, узакъ жерлеге адамнымы ашырадыла, орденми береди – сау эл уллу орамгъа чыгъар эди. Уллу къазанлада сыра бишире, сабийле уа къазан артларына бугъуп ойнай эдиле. Бир бирлерине эрикле, алмала сыза. Аш къангаланы орамда тизип, не атлы, не арбачы ёталлыкъ туююл эди ол орам бла. Сабийле, къартла, жашла тангларына къууанч бла тюбей эдиле. Бусагъатда уа къайда къууанч, сыра къайда, – жангыз да адамсыз орамла. Кёп олтурду сагъыш эте, зынгырдауукъ жулдузлагъа къарай, Чегем суу тауушуна тынгылай, сора, къобуп, хунагъа ёрлеп тебиреди къарт, къалтырауукъ къоллары бла сууукъ ташланы тута. Орам кёрюнюп башлады, алай къарт адамны къарыуу да бек азды. Эл тынчайды. Кече, орамда бир жан-жанууар кёрюнмейди. Кёп жатды къарт киши къум ичинде, орам ортасында...

Кёзлерин ачса, – къатында адам жокъ. Ол къыйын солуйду: «Ма былай, ёлоп къалсам, къатында адам да болмай», – деп сагъыш этеди, алай быллай ариу кече ёлмезлигин биледи. Быллай ариу магъаналы кечеден Аллах адамгъа ёлюм бермейди. Къарт киши бауурланып жатады, бурунуна къум кире жатады, къымылдамайды, жашлыкъ, сабийлик къоюп кетер деп, къоркъуп. Амалсыз болгъанда, бурулду аркъасына: «Кетмедиле, кетмедиле», – деп, кеси кесине шыбырдай. Къарт киши биледи жашлыкъ, сабийлик сау кечени аны бла турлукъларын, эрттенликде да иерик туююлду аланы. Тёшекде жатып туруп, ашыкъмай, замандан бла жалындан къаралгъан уллу чардакъ хырыклагъа къарай жашарыкъды сабийлигинде, жашлыгъында.

Къарт къатын бек сейирсинирикди – хар заманда танг атхынчы къобуучу киши кюн чыккъынчы тѣшегинде аунап тургъанына. Къарт киши анга бир сѣз да айтырыкъ туююлдо, ангылатама десе къатыны: «Керти да, бу адам шашханды», – дерикди. Къарт кишини жарсыуу: бу хапарны къартлагъа айтмазлыгъы, айтса уа – кюлкюден сора зат эшитмезлиги. Жашла бла уа не хапар? Жашлыкъ – ала бла. Къарт киши юйюне барлыкъды, къарт къатын бла от жагъада олтуруп, озгъан жылланы эслерине тюшюрлюкдюле. Къатын ёлюмден къоркъуп жилярыкъды, къарт киши, аны башын сылап: «Къоркъма, къатын, чагъадыла анда да гюлле». Тамбла уа – кино. Бек ийнанады къарт киши – кинода аны ангыларыкъ адамгъа туберигине, къарт киши жюрегинде болгъан битеу къайгъыланы, сагъышланы анга айтырыкъды, ол адам а къарт кишиге халал бетин буруп, бир ариу ышарлыкъды экрандан.

Кѣп сагъыш этди къарт киши, элни къум орамында жатып. Кесине айып этди: къатыны ёлюмден къоркъгъанына кюлгени ючюн, бу кечеден сора къарт киши билликди бу жашауну багъасын. Аякълары къалтырай, къарт киши ёрге къопду. Барады юйю таба, сагъыш эте: «Менича къарт адамла, бир кюн жашлыкъларына, сабийликлерине тубеп къалсала эди, къалай иги боллукъ эди». Къарт киши, ышарышара, къарангыда юйю таба барады.

1978

ЫШАРАДЫ АЛЛАХ

Эфендилеге къарасам, бабаслагъа къарасам, сѣзлерине тынгыласам, Аллахны ышаргъанын кѣрмейме, аны кюлгенин эшитмейме. Бу дуняда уа жокъду ышаргъандан бла кюлгенден акъыллы адам. Аллах кеси да, жарыкъ сыфатлы болмаса эди, аллай адамланы жаратмаз эди, жаратса да, сюерик туююл эди. Излейме эски китаплада Аллахны ышаргъанын, кюлгенин. Табама Библияда «Ионаны Аллах Ненавич шахаргъа ийди: «Бар, анда адамланы диннге бур, мени сѣзюмю эшитмеселе, бу дуниядан къурутурма», – де. Иона Аллахны сѣзюн эшитдирди адамлагъа, ала Аллахха бет бурдула. Аллах да кечди алааны гюняхларын. Олтурады Иона шахар къатында, ачыуланып: «Нек кечди Аллах бу гюняхлы адамланы?» – деп. Олтурады Иона, тубюнден исси къум къыздыра, башын кюн кюйдюре. Тѣгерегинде кырдык, терек угъай да, чыгъана окъуна ёсмей. Бир кечени ичинде Аллах Ионаны къатында терек ёсдюрдю. Къууандынгмы, Иона?» – деп сорду Аллах. «Бек къууандым, Аллахым». Сора бир кечени ичинде Аллах ол терекни къурутуп къойду. «Жарсыдынгмы, Иона?» – деп сорду Аллах. «Бек жарсыдым, Аллахым, алай жарсыдым, жашарыгъым окъуна келмейди». «Сен жарсыйса бир кечеге ёсген, бир кечеге къуругъан

терекге, мен къалай жарсымайым жюз минг бла жыйырма адамгъа, сол къолларын онг къолларындан айыралмагъан адамлагъа». Алай, ойнай-кюле, Ионаны къатында терек ёсдюре, Ионаны къууандыра, ол терекни къурута да, Ионаны жарсыта, кюле-кюле, Аллах уллу магъананы ангылатды.

Чегем сууунда чабакъ тута, жарлы Иона эсиме келди. Бир гитче чабакъчыкъ тутдум да, айтдым Аллахха: «Ма бу гитче балачыкъны иеме суугъа, къайтарама Санга, къалай иги адamma, кёресе Кесинг. Сен а манга гитче чабакъчыкъны орунуна, уллурагъын, семизирегин бер». Бир-эки атлам атлагъанлай, аллай чабакъ къапмаймыды, аны кётюргенни къой да къой, уллу терекни къалын агъачдан чыгъаргъанча, ууаныкны терен урудан кётюргенча, ол Чегем сууну шорхаларындан сыйреп, сыртыма ауаргъа жетип, кючден-бутдан бир уллу чабакъны чыгъардым.

Къууандым, Аллахха шукур дедим. Ингирге дери айландым суу боюнунда, гитче чабакъны суугъа ие, уллусун суудан чыгъара, кюле-ойнай. Аллах бла сатыу-алыу эте. Аллах да, жети кёкню бийигинден манга къарай, ышара-кюле, хуржунуму, къолуму чабакъдан толтурады. Ашырдым Аллахны бир къууанчлы кюнюн. Ингирде бет-къол жууайым деп, чабакъладан толу уллу хуржунну тик ташха салып, суу таба бет бурдум, сыртым бла сууда тауушла эшитип бурулсам, чабакъларым тик ташдан учхалап, шуу-шуу деп суугъа кетдиле. Аланы тутама деп, кесим да суугъа жыгъылып, адамыча жибип, кючден-бутдан бир бешисин артха хуржуннга жыйдым. Иги да жибип, суу-укъсурап, женгил хуржунчугъуму сыртыма атып барама, тик тёшге ёрлей, юй таба. Ингир. Жангы ай ышарады, манга къарай. Аллах да кюледи, аузундан ингир булутла чыгъара, кюледи. «Ким бла сатыу-алыу этеригинги билирге керексе», – дегенча. Мен да кюлеме бийик дуппурда олтуруп, ачлыгъымы, жибигеними да унутуп, харх этип кюлеме кесим кесиме. Къаяла да кюлгеними къатлап-къатлап, артха къайтарадыла. Харх этип, Чегем сууу чабып барады, кюле-ойнай, Аллахны, адамны да къууанч кюнюн башха элlege, башха жерлеге теркирек жетдирейим деп.

1995

УРУЧУНУ ТИЛИ

Т а у р у х

Эрттенлик салкъында Сафар, кёзлерин ууа, баугъа кирди. Атын орунунда кёрмей: «Ай, ким эсе да кёзлерими ачмазча этди. Къанымы тохтатды, санларымы сууутду», – деп тура эди къарангы бауну ичинде. Эрттенлик сууукъну эслемей, акъылдан шашхан адамча, не

айтырыгъын, не этеригин билмей. Шашхан а этермисе – беш ийнек бла жыйырма къойгъа алышхан атынгы урласала! Энди къайсы жол бла чабайым, къайсы ауушланы къармайым, къайсы таугъа ёрлейим? Сафар, уянганлай, бек алгъа атына къараргъа барыучу эди, аны бла ушакъ этмей, аны жылы боюнундан къучакъламай, кюнюн башламаучу эди. Къаршы адамы тас болгъанча кёрюндю Сафаргъа.

Терк окъуна, чурукълагъа сыйынып, къапталын къаплап, шуёхуна кёншуда жашагъан Махмутха чапды. «Махмут сабыр акъыллы адамды, алай бу иште ол да болушалмаз», – деп келе эди Сафар. Юйге кирип, Махмутну уятды. «Тур, маржа, атымы урлагъандыла!» Махмут, кёзлерин ачханлай: «Менден сора адамгъа айтханмыса?» – деп сорду. «Кимге айтырыкъма, бет-къол жуумай, санга чабып келеме». «Ахшы, сора мен табарма атынгы, сен а ол табылгъынчы, юйюнгден чыкъмазгъа сёз бер». «Ай, тапхан эт ансы, ёлгюнчю окъуна турурма юйюмде уа».

Бет-къол жуууп, шуёхла ашаргъа олтурдула. «Ой, харип, Сафар, сен бла мен кёрген кыйынлыкъланы санасакъ эди, эртте окъуна тарс деп атылып къаллыкъ эдинг. Гитче заманчыгъымда атам мени кьошха жиберген эди. Кьош таматабыз Азрет, ма бу сен тургъанлай, кёз аллымда турады. Юч ёмюр жашасам да, унуталлыкъ тюйюлме ол адамны. Асыры узундан, бийик кьош эшикден ийилип кириучу эди. Болгъанын тюк басып, ол къара жабагъыны ичинден уллу бугъа кёзлери кызара, биз да кёзюне, ауузуна къарай: не айтады да, не этебиз дегенлей, кюнюбюз аны бла кете эди. Ол а: «Не олтурасыз, барыгъыз, башха кьошдан мал сюрюп келигиз», – дер эди. Бармай да бир кёр, жумдуругъу бугъа башыча болур эди, желкенге жетдирсе, насыбынг да бар эди – эшик таба тюзелсенг, жел таууш этип эшикге чартласанг, алай болмай, ол уютю кьош ташлагъа къабыргъанг бла тийсенг а – сау кёрейим. Ёлдюм дегенден башха сагъыш къалмай эди. Къойну саулай кеси ашай эди, анда-мында бизни таба бир сюек сызса – не билейим ансы. Сора кече-кюн да жатып жукълар эди, асыры хурулдагъандан, аны къатында угъай да, кьошда окъуна кечинир онг жокъ эди. Уянса уа, къолтукъ тюрюн кюзгъай келип, бир уллу битни тутуп, шарх деп урса, къауал окъ ташгъа тийгенча эшитиле эди.

Ма аллай адамла кёргенме жашауумда. Артда жардан кетип ёлген эди, харип. Бизге да, тийреге да бир тынчлыкъ келген эди, сёзге сыйынмагъан бир ырахатлыкъ. Алан, бир адам а кёп кере эдим, сен а атым, атым де да тур!» Сафар, бир кесекге бушууун да унутуп: «Да ушкогугъуз дамы жокъ эди, уруп ёлтюрсегиз эди уа муну, бир да болмай эсе да». «Аман жигит а тюрюл эдинг, бир окъ бла агъызалсанг!».

Махмут шинтикде олтуруп сагъыш этеди. Сафар отоуну ёнчелейди, ары-бери айланып, сагъыш этеди. «Бу къалай табарыкъ болур атымы, юйден чыкъмай, мынга адам ышанырча тюрюлдю».

Экинчи кюнню ортасында элчи Харун кирип келди. «Да, эшитгенме, Сафар, жарсыгъанма, ким биледи, табылыргъа да болур». Ызындан эшик жабылгъанлай, Махмут: «Айтхан эдим да, атынгы табарма деп, ма бу кетген къарт тюлкюню артха къайтар да, ол айтыр атынг къайда болгъанын, иги бла болмаса, аман бла айтыр» – «Къайдан билесе атны Харун урлагъанын?» – «Ол алай суннганды: биз, кесибизни тыялмай, ол хапарны битеу дуниягъа жайгъан суннганды, биз а бир адамгъа да билдирмегенбиз, сора бу къайдан билди, кимден эшитди бу хапарны?!» – «Урлагъан эсе, келмей къалса эди уа?» – «Сафар, хар ким да этген ишини ахырын кёрюрге суюеди». Сафар, жеринден терк къобуп, Харунну ызындан чапды.

1978

ГИТЧЕ ЧУНГУР, УЛЛУ ЧУНГУР, ЧУНГУРЛА

Къарт киши жылларын санамайды. Жашау – жылла къоша, жомакъ а – аланы къурута. Къарт киши кесин къарангы уругъа тюшген къызыл гюттюге ушатады, тышындан бир деменгили къарыу аны гюттю ичине жабышдырып, къарангы уругъа тюртгенча кёрюнеди, ол а аякъларын жерге къаты тиреп, къолларын кенг жайып, не затха илинейим деп, ол гюттю ичинден чыгъаргъа кюрешеди. Алай кимге, не затха илинсин? Жашлары, туудукълары болушаллыкъ туююлдуле. Хар кимни – кесини чунгуру, кесинг чыгъаргъа кюреш, ол иште бир киши да болушалмаз.

Айхай, ол уллу чунгурну ичинде да гитчерек чунгурла, алгъа аладан къутулуп, сора ол уллу чунгурдан да чыгъаргъа кюрешириксе. Насыбынг, арбанг болса, анга илинип, ол гитчерек чунгурладан: Харьков туюбюнде къуршоудан, концлагерьден, гулагдан, Орта Азиядан ёрлейсе, кюнню, жашауну излей ёрлейсе, тырнакъларынгы сындыра, жюрегинг тамагъынгдан чыкъмазча эринлеринги къаты къысып.

Ёрлейди, къарт атасы ишлеген уллу къызыл гоппандан, ашыкъмай, айран иче, анасы биширген ётмекден ашай, ёрлейди.

Акъ эчкини боюнуна къызыл минчакъла тагъа, къулакъларына къызыны сыргъларын илиндире, ол эчкини ариу, акъыллы тиширыугъа ушатдырып, анга къууана ёрлейди ёрге, кюн таба. Сора юзюлюп, къызыл гюттюлей, чунгурдан чунгургъа секирип, тюшеди уллу къарангы уруну ичине.

Жауады къар, ашыкъмай, талмай келеди уллу къар; арбазланы, орамланы, жерни толтура. Терезеден кёреме – кёк эшик къабакъла ачылгъанларын, къол арбаны топпа-толу къар бла жүклекп, орамгъа къызылбет къарт киши чыкъгъанын. Бу сыйлы, таза къар къарт кишиге жангы жаш къан къошханча кёрюнеди кёзюме. Келеди эсеме. Барадыла адамла, барады къар, барады къарт адам, арбасын аллына

тюрте. Къарайма кызыл бетли къарт адамгъа, къарайма къарт адамгъа, ичимде уа уянады орус жомакъ – Снегурочка уянады мени къабыргъаларымдан, сюегимден ишленнген гитче юйчюкден, башымы бла жүрегими ортасындан.

Биринчи сабий бушууум келеди эсеме – жазда къар да кетер. Снегурочка да эрир деп жарсый эдим. Къарайма къарт кишиге – бу адам къарсыз къалай жашарыкъды, кюн бетин агъартып, кесин къурутуп, ол да Снегурочкалай эрипми къалыр, ёмюрлени къонагъы болупму къалыр? Кюн да болур, адамла да болурла, къарт кишини орунуна уа къуру шинтик къалырмы юй аллында?

– Не тигесе, кызым?

– Къоянчыкъгъа кёнчек тигеме, аппа.

– Не эшесе, кызым?

– Гылычукгъа кёлек эшеме, аппа.

– Иги этесе, кызым, кёлек да эш, кёнчек да тик, къоян уллу болса уа, кичи къарындашына берирсе кийимлени, гылычукъ да къууаныр жылыда турса, аурумаз. Мен да бериучу эдим быстырымы кичи къарындашларыма, алай кийимле сакъляялмадыла аланы бу дунияда къояннга бла гылычукгъа уа болушурла, сен анга толу ийнан, кызым...

Къарт киши жомакъланы кёрюп болмайды, алай туудукъчугъуна къалай ангылатсын жашау жомакъ болуп къалгъанын, жашау аны, эсин аударуп, жомакъгъа атханын къалай ангылатсын? Жомакъ, аны тегерек бюгюп, тюттюню ичине жабышдырып, чунгурдан чунгургъа атып, кыздырып, къып-кызыл этип, ойнайды аны бла, сабий топ бла ойнагъанлай.

Бишди къарт киши Харьковну уруш отунда, андан чыгъарып, исси суугъа атдыла – концлагерьге тюшдю, анда уа къара кийимли адамла башха адамладан бёрюле ишлеп болгъандыла – ырахын къолан бёрюле.

Жомакъны американлыла тохтатдыла, буздула, ол сыныкъланы ичинде кёрдю къарт киши анасыны къолунда ётмекни.

Эшитди бурунгу ийисин, кёрдю акъ къаяланы терен тюшлерин, бийик макъамларын эшитди. Анасы арбазны сыйпайды. Атасы чалгъы чала, ашыкъмай, айран уртлай, аякъларын илипинчикде жууа, акъ терекни ауанасында къалкъый, – ол жомакъдан эшитиле эдиле сёзле: «Жашым, къалайса? Ачмыса? Жаланнгахчыса? Эрикме, сакъла, келирсе, кёрюрсе, жанынгы, жүрегинги тынчайтырса, айран да ичерсе, салкъын айран». Таула, анам, атам, кюн, кёк, жерим, туудум, къайтдым... Ол жомакъ эрите эди чыгъана темирни, бузлагъан ёзенни.

Чыкъды къарт киши къара чунгурдан, терен урудан, кызыл бла къара къатыш жомакъдан. Совет аскер жетип, жомакъны жангыдан къурап башлады. Къара кийимле жашил болдула. Бир адамла башха адамладан бёрюле ишлеп башладыла – ишлейдиле къара бёрюлени. Бёрюлени юйлери да – хазыр, терен, къарангы агъачда – къара чун-

гур. Къарт кишиге къара кёнчек бла кёлек бердиле, аягына къара чурукъла къаплатдыла, башына къара бёрк кийдирдиле, кёз тиймезча, шайтан сукъланмазча. Биягы тюшдю къара чунгурну ичине, терен уруну тубюне. Ол къарангылыкъда кёрдю Заманны. Заман учуруп бара эди жашил кийимли адамланы, къызылжух, адам къандан тоймагъан адамланы... Аланы сыртларында – ушкоклады, ёшюнлери «БГТО» значокладан толуп, сохан бла аракъы ийис эте, уча эдиле къарт кишини къаты бла, башлары бла жер теше, жер теренине ташая, жаханымге. Уча эдиле, магъанасыз сёзле айтыргъа кюрешип. Жаханымни къара босагъасында айта эдиле жюрек тилкъаула: «Манга буйрукъ этгендиле», «Мен этмесем, ким этерикди?»

– Не тигесе, къызым?

– Къоянчыкъгъа кёнчек тигеме, аппа.

– Не эшесе, къызым?

– Гылыучукъгъа кёлек эшеме, аппа.

Бир ай ишлейди къарт киши, чурукъ борчун тёлеялмай. Бир жыл ишлейди къарт киши, кёлек хакъын бералмай.

Эки жыл ишлейди къарт киши... Юч жыл ишлейди къарт киши... Тёртюнчю жыл, тёзалмагъанлай, гудукаланы таматаларыны тешик къатында: «Эркинликге – гюняхсыз чыгъайыкъ» деген плакатны тубюнде олтуруп тура эди, жерге-жерге ура чурукъларын: «Алтындан ишленмеген эсегиз, бир да билмейме», – деп. Гудука уа, шакъы бетли тишсиз ауузун ачып, ышара-ышара: «Алан, не къычыраса? Полну да нек бузаса? Мен жыртхан чарыкъланы адам угъай, машина да сана-яллыкъ туююдю. Тёшекден къопмай окъуна жыртханма. Ол угъай, юсюмде куююп да къалгъандыла. Мен къычырмайма да. Къызыл малгъунла ушкок бергенлеринде, аланы къырсанг эди, туруп эдик, немец сыра иче». Ичгенме немец сыраны да! Ёмюрледе немец ашха сукъланмазча болгъанма... Харьков тубюнде ыйыкъла бла гыржын кёрмей турдукъ... Атны, итни, киштикни ким айыра эди, бир къымылдагъан зат кёрсек – тут да аша. Шуёхум а, аллай жашауну жаратмай: «Ийсагъан, немецлиге жесирге тюшсек эди, иги жашаудан сыртыбызны тюк басар эди...» Да тюшдюк ол иги жашауну ортасына, тюз къазан ичине тюшгенлей, къашыкъ да керек туююл, узакъ да барып къыйналма – жала да аша.

Бир жол, шуёхум стройдан чыкъгъанда, немецли келе келип, ушкокну къазыкъча тутуп, иги да къарыу салып, сыртына жетдирди. «Тюк басдымы?» – деп соргъанда, ышарыргъа кюрешди, алай эринлери бир жанына кетип, къулакъ къатында юшюп къалдыла.

Къара шайтанны бла жашил шайтанны башхалыгъы болмаз. Юзюлдю жомакъ. Ачылдыла лагерни эшиклери.

– Не тигесе, къызым?

– Къоянчыкъгъа кёнчек.

– Не эшесе, къызым?

– Гылычукъгъа кёлек.

Барады къарт киши къумлу жол бла полуторканы кабинасында. Эки къолунда – биришер къара ётмек. Барады, бир жомакъдан къутулуп, башха жомакъгъа. Халкъы таулада жукълап, къумлада уянды. Бир жомакъ башхагъа къошула, ючюнчюсюн туудура – жокъ эди ол жомакъны не аллы, не ахыры. Барады къарт киши жашил ёзенни. Ёзен – къара адамладан топпа-толу. «Кимдиле бу адамла?!» – деп, шофёрден сорду. Шофёр а, кёкюрегинде хуржунундан салыннган гюлню сылап, бурмачач башын ол къара адамлагъа буруп: «Да таулуладыла, отлай айланадыла». «Да мен да таулума». Шофёр ышанмай къарады: «Таулуну къолунда ётмекни ким кёргенди?!» – дегенча. Ётюрюк айта болур кишичик не уа кюнде аз-маз кызгъан болур, не да бир бёлек жюз граммны аудургъан эсе да, ким биледи? Машинадан тюшюп, кёрдю къарт киши къара бетли тишсиз адамланы – ала кырдыкны ашай эдиле.

«Салам алейкум» дегенинде, ол адамла жилядыла. Къайсы тауланы, къайсы юйлени кёрген болур эдиле ол сёзледе? Адамла ичинде жукълай-жукълай айлана эдиле уллукъарын сабийле. Сабийчикни кюннге кётюргенде, къарт киши кёрдю иегиледен, суюкден ишленген къара юйчюкню ичинде къара жюрекчигин, бауурчугъун. Къаманы сермегенлей, гитче бичакъчыгъын чыгъарып, жиляй-жиляй, ууакъ юлюшле этип, эки ётмек бла халкъны тойдурду.

Бек тамата жомакъчы ёлдю. Халкъ къумлада жатып, таулада уянды.

– Не тигесе, кызым?

– Къоянчыкъгъа кёнчек тигеме, аппа.

– Не эшесе, кызым?

– Гылычукъгъа кёлек эшеме, аппа.

Эридиле къарла. Къарайма терезеге. Не этерик болур къарт киши, къалай жашаяллыкъды кышсыз, къарсыз? Манга ол бек магъаналы сорууду.

«Снегурочка» деген жомакъны ахырын бюгюн кёреме деп къарайма терезеге.

Къарт киши, арбасына мешхут жюклеп, эл къыйырына кетди, андан къара топуракъ жюклеп къайтды. Топуракъны тегеди къарт киши адам да, мал да жаратмагъан ташлы жерге – ол кесине бахчачыкъ ишлерге кюрешеди.

«Бу харип нек кюрешеди, андан эсе тёшегин жылытса уа», – дейдиле бир къауум адамла. «Не кызгъанч адамды бу, кюбюрлерин санап санаяла болмаз, чумаданланы къой да», – дейдиле башхала.

Къарт киши телевизор бла рикшаны кёргенлей ангылады: арбаны тюртген – уруну жабады, бош олтургъан – кесине уру къазады. Уллу Заманны ичинде эки гитче Заман сыйынып къаладыла. Кёзге эки адам бир жол бла баргъанча кёрюнеди, алай бири алгъа барады, башхасы

уа – артха. Юч жол бла юч заман бир гитче арбагъа сыйынып барадыла, гитче жолчукъ бла.

Къарт киши уа барады, арбачыгъындан къаты тутуп, барады къара топуракъны артында къызара. Ол биледи, уруну жабар ючюн, кѣп жер ташыргъа керек болгъанын, ансы ким эсе да анга бир жомакъ къурап, терен къара уругъа тюртюп къоярыкъды.

- Не тигесе, къызым?
- Къоянчыкъгъа кѣнчек бла кѣлек.
- Не эшесе, къызым?
- Гылычукъгъа кѣлек эшеме, аппа.

1992

ОЗРОК

Озрокну сабийликден таныйма – бир орамда ёсе келгенбиз. Мен аны иги билеме деп турама, алай Аллахдан бла жаншакъ къатынладан сора адамны багъасын бир киши да билмейди. Озрок жашауну бир женгил сабий оюннга санайды, алай айтыучуду: «Жашауну сызгъыра-кюле ётдюрюрге керекди. Адам улуну асламысы ол кесек затчыкъны ангылаялмайды, керексиз сагъышла башларын алып, кюнлерин амандан ётдюредиле. «Мени бир жашауум барды, аны кюле-кюле ашырлыкъма. Кѣпле, жангызлыкъдан къоркъуп, бир бирлерине къысылыргъа кюрешедиле, мен а къоркъмайма, жашаудан тюшерик сюекни кесим да кѣтюраллыкъма, бир да къоркъма, къолумдан ычхындырмам». Озрокдан керти сѣз эшитген бек къыйын эди.

Хайыр тюшер мурат бла алдамайды, бош, кюнюн ётдюрюр ючюн, жашауун сейирик этер ючюн. Ётюрюк айтмаса, жашау мутхуз, татыусуз кѣроне эди анга. Бир кюн нѣгер жашым бла Озрокга къонакъгъа келдик. Тюш болгъанлыкъгъа, ол кѣп болмай уянганды. Бет-къол жуугъунчу, отоуда сакълайбыз. Нѣгер жаш, эрикгенден, Озрокну сагъаты бла ойнай кетип, кеси да билмей, сагъатны хуржунуна сукъду. Экинчи кюн сагъатны алып келдик. Озрок, бизге аууз ачдырмай, кѣзлерин, бетин бир бек къоркъгъан адамгъа ушатып: «Жашла, тюнене мени орунумда болсагъыз эди, асыры къоркъгъандан, къырылып къалыр эдигиз. Кече тюз юй къатында ючеулен манга юч бичакъ тиреп, сагъатымы сыйырдыла, бермезге да бир болдум, алай жухларын иги жаратмадым да, берип къойдум». Биз, уяла-уяла, бир бирге къарадыкъ. Озрок башха отоугъа кетгенлей, нѣгерим сагъатны терезе ауузуна салды. Бизни заманда уа, къолда сагъатладан эсе, ёшюнледе орденле кѣп эдиле. Озрокдан чыгып, эшикте жилимукъларыбыз келгинчи кюлдюк.

Озрок бла кѣлде къайыкъгъа минип бара эдик. Къатыбызда, бетин кѣкге буруп, къайыкъ ичинде жатады мазаллы жаш. Аны эриши чечек

бети, кёкге бурулуп, иги сагъышладан толуга эди. Сыфатына кёре, быллай кюнле жашауунда кёп болмаз эдиле. «Ой, бодуркыу, не тапханса кёкде? Бизге да бир кесегин берсенг а!». Жаш ёрге кёпханда, андан да кыарыулу кёрюндю. Озрокга кыарап, алай келди эсине: «Не кыарыусузса, кюзде туугъан шайтан кибик. Алай кыарыусуз шайтан да аманлыкъ этерге не заманда да хазырды». Ол сагъышла жатдырдыла ол уллу адамны кыайыкъ ичине. Ол жашха жаным бек ауругъан эди. Озрок аманлыкъны быллай нек сюе болур. Бир кюн Озрок: «Кел, школга барайыкъ, сегиз классны бошагъаныбыз ючюн, тепсеу кибикле кыурайдыла». Сюелебиз школну уллу отоуунда. Озрокну класс таматасы кёрюп: «Нек бармайбыз тепсерге?» – деди. Озрок, анга кюйсюз кыарап: «Дагъыда соргъанмы этесе, уялмай, свидетелствома кесими журютгениме юч салып, дагъыда "тепсе" дейсе. Атам сен берген кыагъыт бла... этерге кюсемейди. Насыпха, ол кюн эсирип эди да: "Бардак, это хорошо", – деп кыойгъанды. Бу шайтан тепсеулеге мен кыошулалмам, кесинг тепсе».

Ачыуланса да, Озрок хыликкя этгенин кыоймайды, алай кюлкюсю кюйсюзлюк бла кыатышып, адамны жанын бек да кыыйнай эди. Кесинден сора, не кёк, не жер, не адам кёрмей эди. Мен элге кетип, бир бёлек заманны Озрокну кёрмей турдум. Шахаргъа кыайтып Озрокга тюбегенимде, чырт да таныялмадым. Кёзлери сагъыш бла мудах кыатыш болуп, дунягъа, адамлагъа сейирсинип кыарай эдиле. Мен да анга сейир этип кыарайма. «Не болгъан болур бу адамгъа?» Минг устаз аны баргъан жолундан бураллыкъ туююл эдиле. Ичгичи ичгини кыоюп, эс кыяргъа кюрешип, кюрегин, санын иги да кыыйнап, бир ариу эрттенликде юйден чыгып, дуняны игилигине, ырахатлыгъына сейирсинип кыалгъан адамгъа ушай эди Озрок. Аны ичинде жукълап тургъан иги ниетле шош-шош чыгъа башладыла тышына, кыатында адамланы жылыта, ол жылыудан манга да иги кесеги жетген эди.

– Бир кюнчюк ёлтюрюп кыойду мени, – деди Озрок. – Кыыз ючюн эбизе жашны халек туюдюм, не кыарыууму, не аягымы аямай. Сау болсун жаш, не милициягъа тарыкмады, бир адамгъа да ол хапарны айтмай, юйюне кетди. Манга уа Тбилисите эришулеге барыргъа тюшген эди. Жер кертда такыр кёре эдим, – тюбеп кыалмаймамы орамда ол адамгъа, ол мени кыучакълады, юйюне чакырып, адамча сыйлады, эрттенликде, ачха берип, жолгъа ашырды.

«Бар ахшы жолгъа, сен иги адамса, алай адамгъа игилигинги кёргозтюрге уяласа. Тышындан балчыкъ жабышса да, орталыгъынга ётмейди». Ол эбизе жаш ичими айыпдан толтургъан эди. Башха адам тюерик болур эди, андан кыатыракъ туююлгюнчю турур эди ол туююлгеним эсимде. Ол кюн эски жашаууму бузду, энди жангыдан башларгъа керекди. Тюнене такси бла келеме да, терезеден кыарасам, арбазда аякларынын кючден кётюре айланган кыазла юйледен бийик кётюрюлюп бара эдиле – кыычыра, кыуанчдан толуп, – бек

сейирсинген эдим алагъа. Шофёр а, бош затны юсюнден айтханча: «Къазла кюзде учаргъа кюрешедиле», – деди. Къаллай бир жашай-ма, къазланы кёкде биринчи кёреме. Уллу дуняны къатында ол а не – бош, кесек зат. Мен кёрмеген-билмеген, эшитмеген къаллай бир сейирлик зат болур. Жангыз бир кюнню къаллай бир уллу магъанасы болады. Не зат келтиреди манга келир кюн, не зат къойдум озгъан кюнде?

1980

ТЮШ

Ол, кече белинде уянып, чыракъны жандырды, жашы унутуп кетген Фолкнерни бла Маркесни китапларын окъургъа кюрешди. Жукълай да уяна, бир тюшге кире да башхасында чыгъа, тюшлери бир бирлерин алыша, къатыша, сууукъ суугъа сугъуп, исси суудан чыгъара эдиле аны.

Бодайбода техникумда окъугъан жыллары, акъ чана, кёк кёзлю акъ итле, къар, азатлыкъ, къырпакъдан туугъан тейри къылыч, аны ичи бла сууурулуп: итле, чана, кеси да, буз тюбюне суугъа кетгенча, ташайдыла къарангы уругъа.

Он юйню бир бирине тизгенча, – уллу тюкени, ол а – аны таматасы. Тюкен тегерегинде – шишлик этиучю жерле, сыра сатыучу тюкенчикле. Кабинетине жүзюп киредиле, уллу семиз чабакълача, тюкенчи къатынла, къызыл эринлеринде – къызыл тюменле. Киредиле-чыгъадыла уллу, семиз, женгилаякъ кишиле.

Фолкнер бла дуниядан кетген атасы, юслеринде – аскер кийимле, къысхабухчакъ кёчкелери, къапталлары.

Суу боюнунда – юйчюк, юй ичинде – кюзгю, къангала урулгъан кенг ундурукъ.

Пионер лагерь. Эрттенлик. Шаудан сууну ийиси, тиш жууучу порошокну ийиси, бир да болмагъан бир сейирлик кюн келиликди дейдиле. Эрттенликни малтап, кюн да келди. Сабийле юч кюннге таулагъа барадыла, кече уа, къалын агъачны ичинде, тюз да тау тёпшесинде от тегерегине жыйылып олтурадыла. Жибиген чатырны азатлыкъ, эркин ийиси, къол аязына чыпчыкъ къоннганча – жукъу, сабий къол бла ишленген къынгыр къара юйле – суратда. Сабий ушкокчукъну узакъ пашот ийиси – туманда. Какао, от. От къатында – эрттенлик къырпакъ, башха узакъ жулдузладан тюшген таза къызчыкъла.

Чана, къар, азатлыкъ, кёк кёзлю акъ итле буз тюбюне, сууукъ суу ичине ташаядыла, къара шиякыла ичине, къар къара къабыргъада кёк тамгъала.

Атасы ёлдю, дуняны ийислери да къурудула.

Терекден чапыракъ юзюлюп, жерге жумушакъ къонду – ким эсе да ёлдю. Ийисле келе эдиле кече тюшюнде ол къурагъан макъам бла

бирге, ол макъам тиш порошок бла шаудан зынгырдауукъ суу ийис эте эди, чаба эдиле акъ къарда кёк кёзлю акъ итле: тейри къылычны суууруп, кюн таба чаба эдиле. Кюндюз а тюкен, юй, машиналаны тюелеча тизип: «Москвагъа! Москвагъа» – деп, ашарыкъ, хапчук ызындан.

Атасы бла Фолкнер хаки бетли къысхабухчакъ кёнчекле кийип, къапталла къаплап турадыла шошлукъну, тынчлыкъны ичинде. Сёзле, тенгиз ичине ташла гюрюлдеп къуюлгъанча, къурудула. Ол тынчлыкъгъа да тынгылай, атасы, Фолкнерге да къарай, сездри бу жашауда тапсыз, насыпсыз жашагъанын, дагъыда келди эсине – хайт десем, башха тюрлю жюрютсем кесими, келе тургъан жылла, саугъагъа бергенча, берирле бу тынчлыкъны, ырахатлыкъны. Фолкнерге къарай, аны китабындан бир тизгини эсине келди: «Скотт Фицджеральдны Парижи, Хемингуэйни Парижи – экиси эки башха тюрлю шахарлады. Сен къайсын жаратаса?» – деп соду Фолкнерге. Ол а зат айтмай, къолларын кенгнге жайып ышарды, алай а къолла Фицджеральдны Парижин жаратабыз дедиле.

Атасы бла Фолкнер олтурдула сюрмеленмеген къангаладан ишленген кенг ундурукъда, олтурадыла сабыр акъыллы патчахлача, олтурадыла эки арыгъан ишчича, ма бусагъатда Парижни ишлеп бошагъан эки къууанчлы арыгъан ишчича... Тынчлыкъ – ичлеринде. Тынчлыкъ – тегереклеринде.

Ол а, тынгысыз чыпчыкъча, тегерегинде къанат къагъа: «Особняк» бла «Шум и ярость» дегенни бир адам жазгъанды деп ким айттыр? Фолкнер жууап къайтармады, ышара-ышара, къолларын кенгнге жайды, атасы да олтура эди, ышара. Фолкнер къолларын кенгнге жайса, аны ичинден китаплары учуп кетгеннге ушай эдиле, бир кишиге къуллукъ этмей, чыпчыкъла кюз арты кёк бла бизни ниетлирибиз термилген жерлеге уца эдиле, сёзге сыйынмагъан терен магъаналы кёкге элте.

Ол атасындан, Фолкнерден келген тынчлыкъгъа тынгыласа, узакъ жерлени кёклюгю кёрюне эди; ол кёклюк, чыпчыкъланы жүреклерин зынгырдата, кёчгюнчюлюк, тынгысызлыкъ къуя болур жүреклерине.

Тегерек, артылмагъан нарат агъачдан ишленген юйчюк, уллу агъач ундурукъ, эки къаршы, жууукъ адам, кёкча бийик, жерча терен магъананы келтире эдиле.

Агъач ичи бла баргъан суучукъ – къызчыкъ (хаки бетли къысхабухчакъ кёнчекчиги, къапталчыгъы) ойнайды, суймекликден толуп, агъач а, жаш сыбызгысы бла къолунда, суучукъгъа къарай, анга къууана, кёлю тола, жырлайды суймеклик макъам, кёк да кюледи, ауузун кенгнге ачып.

Атасы, юйден уллу акъ шешаны чыгъарып: «Мени уа акъ коньягым барды, анга бир ашарыкъчыкъ мажарсанг эди»... «Да, бир кёрейим», – деп, жашы агъач таба атланды.

Чабадыла акъ къарда кёк кёзлю акъ итле; кёкден, эрттеги тышлеринден. Эрттенликде шаудан сууну ийисича, тиш порошокну ийисича, тууады макъам.

Суу боюнунда – дуня бла бир адам, ала асыры кёпден жер да кёрюнмей эди, кийимсиз, жалан адамла...

Къызыл бояугъа боялып темирбаш кёпюр. Сууну башха жанында, хашил нарат ичинде – чыммакъ уллу юй. «Маркесни юйюне нечик ушайды», – деп келди эсине. Ол юй таба кёпюр бла тебиреди. Бир эки-юч атлагъанлай, автомат таууш эшитди. Ол атхан адамны да кёрдю, окъла, тюз къатында чанчыла, кёпюр къангаланы тышюре эдиле; кёпюр а – бек узун. «Артхамы къайтайым, алгъамы барайым»? – деп, арсар болуп, турады тюкенни таматасы. Артха къараса, – кийимсиз адамла жуууна-кюле. Ала мараучуну кёрмейдиле. Къатларында адам ёлсе да, кёрлюк туюндюле. Угъай, артха къайтыу жокъ. «Сууну ол жанына ётерге кюрешейим, не боллукъ эсе да», – деп, кёпюр туюбюне ташайды. Чириген къангала суугъа тыше эдиле, къара букъу болуп. Алай ол къангала кётюре эдиле тюкенчини ауурлугъун. Окъла уа кёпюрню темир башына тыше эдиле суугъа.

Автомат таууш тохтады, Тюкен таматасы, кёпюрге ёрлеп, акъ юй таба тебиреди. Аллындагъы мараучу, хар атламдан къаршыдан къаршы бола, ёсе келе эди. Къолунда автоматы жокъ, аны орунунда – бир уллу балтасы. «Бусагъат балтасын кётюрсе, бу акъ юй къызыл кёрюнюр... Къызыл агъач, къызыл суу, къызыл жууунуучула, къызыл хайнухча бурулурла, мени да жутарла», – деп, кёзлерин къысып, сын къатды. Кёзлерин ачханда, къууанды; бу уллу балта бла сюелген – аны танышы, базарда эт сатыучу. Эт сатыучу, балтасын агъач ичине сызып, къучакълады тюкен таматаны. «Къалай иги болду келгенинг, эрттеден бери адам бет кёрмегенме, адам сёз эшитмегенме, къаллай бир заман озду, къалай къууандырдынг сен мени. Аллах сени алай къууандырсын». Эт сатыучуну кёзлеринде – мудахлыкъ эрттеги соруу: «Сен жетмеген жер жокъду, сен кёрмеген адам жокъду, манга бир уллу сурат келтирсенг эди. Ол суратда адам болурча, сора китапла». «Охо, келтириме», – деди тюкен таматасы. Тюкен таматасы бла юй таба бара, эт сатыучу ауузун жабалмайды.

– Кимникиди бу ариу юй?

– Да не билейим. Мен мында къалауурма. Бери мараучула келедиле, аланы иш болур. Сен манга бир уллу сурат бла кёбюрёк китап келтирсенг, ахчам дуня бла бир, алай андан бу агъачда не файда. Бу юйге мараучула келип, кече-кюн да жаныуарланы къырадыла. Мыллыклары юй ичине жыядыла, юйню туюбю – къан жугъу, тюк бла къан ийис бир заманда бу юйден кетмейдиле.

Эт сатыучу, ундурукъ туюбюне узалып, уллу машокну чыгъарып, ахчаны къотарды.

– Китапла алырса, суратла алырса, ол суратлада кёп адам болсун. Мен зат кёрмегенме, зат окъумагъанма. Билмейме, кьалгъанмыдыла дуняда суратла, китапла? Келтирмей кьойма, ансы мында акъылдан шашып кьалырма деп кьоркьама.

– Мени уа нек марай эдинг?

– Биринчиден, мен сени мараучу суннган эдим, артда – жууунуучу, иги кьарасам а, сен – не мараучу тьойюл, не жууунуучу тьойюл. Сен кимсе?

– Мен а жашаучума.

– Ол жууунуучуланы бек уста таныйма, бир бирлерине ушай жууунадыла, кюнде кьыза. Зат эшитмейдиле, зат кёрмейдиле, аланы ёлтюрген эригиулю ишди: бирин ёлтюрсенг, кьалгъанлары не зат кёрлюк тьойюлдюле, не зат эшитирик тьойюлдюле. Суу санларын кюнде кьурутханча, магъананы да алай кьурутадыла. Мен китапла окъургъа сюеме. Мараучула уа: «Китапны юсюнден сёз эшитсек, тюз чычханныча агъызырыкьбыз», – дейдиле. Мени уа эсимдеди: дуняда китапла да бар эдиле, адамла да, суратла да жашай эдиле... Сен келтир аланы манга.

– Келтирме, – деди тюкен таматасы.

«Манга да сабийлерим мараучугъача кьарай болурла, аланы кёзлеринде мен ата тьойюлме, – мараучу болурма, эшта да».

– Бу ийис кьайданды? Бу кючлю нарат ийисни хорларча, неди бу?

– Ол а – отоулада жаныуар мыллыкла чирийдиле. Чириген ийис акъ юйден чыгып, нарат ийис бла кюн ийис кьатышып, мараучуланы башларына чабып, кьолларына сауут тутдурады. Учхан, секирген, сюркелген болсун – жан-жаныуар агъачда кьырылады. Сууну башха жанында уа жууунуучула, кюнде жылына, сууда жуууна, зат кёрмей, зат эшитмей, санларын кечиндиредиле.

– Бу адамла кьайда жашайдыла, не ашайдыла?

– Чабакъланы кьоллары бла тутадыла, узун кьынгыр тырнакълары бла жыртадыла. Жашагъан а – кырдык ичинде, суу боюнунда... Бир-бирлери уа, шиякыла кьазып, анда турадыла.

– Энди уа теркирек кет, мараучула келселе, сени да, мени ёлтюрмей кьоярыкь тьойюлдюле. Тышындан келгенни ала кёрюп болмайдыла.

– Алан, жангызлыкьдан кьоркьмаймыса?

– Жангызлыкьдан кьоркьмайма, – деди эт сатыуучу, – мен кьоркьгъан жалан да – мараучула бла жууунуучула. Да бар энди, ахшы жолгъа бар. Бек тилейме, китапланы, суратланы унутма.

Тюкен таматасы кьаты сагъыш басхан кьалын агъач ичи бла барады. Нарат терекни башында – чыгыр сюлесин, нарат тюбюнде – зыккыл-зыккыл бёрю териси... Барады агъач ичи бла тюкен таматасы. «Кертда, жангызлыкьдан кьыйын кьадар болмаз бу дуняда. Кьоркьуу неди десенг? – ырахын жаныуарла, мараучула бла жууунуучула».

Учадыла акъ къарда кёк кёзлю акъ итле, учадыла кюн таба, жер бла кёк къошулган бирликге. Чана, бетон бла басылган жерге ти-релип, сызды тюкен таматаны сыртындан.

Шайтан жерни эки тенг этди, ортасында чек – уллу уру, ол уруну не къыйыры, не теренлиги, не узунлугъу жокъ. Жерни бир бёлюмюнде – жангыз адам, башхасында – къалган адамла. Бетон бла басдырды шайтан жерни, кёкню, ол кёк бла ийди уллу ачыу кёзлю чыпчыкъланы. Атлайды адам, бетонну аягъы бла басып, учу-къыйыры, кенглиги болмаган бетонну, атлайды жалан аякъларын сыдыра...

Жерни башха бёлюмюнде адамла турадыла, бир бирлерине жабышып: кёзлери жерге къарасала, биреуню чуругъун кёре, кёзлерин кёкге бурсала, биреуню бурунун, сакъалын кёре, кёк бла жер бетоннга кийилгенлерин а эслемейдиле. Къууанадыла, ойнайдыла. Кёкде кюйсюз чыпчыкъланы тауушларын эшитселе: «Зурнукла барадыла», – дейдиле. Кюйсюз чыпчыкъла ашыкъмай барадыла бетон кёкде, къанатлары бла темир таууш эте, ызлары бла, ох-тух эте келе эди адам – жангыз адам, къыйналып.

Кюйсюз чыпчыкъла учуп тюкеннге киредиле, аны тюкенине ёшюнлери бла миялаланы къыра, терезеде къан жугъу ызла къоя, аякълары бла ётмекни, этни малтай, къан бушто эте.

Эшикден, терезеге къапланып, адам къарайды, гитче кёзлери уллу къызыл кёз орунларында жуууна, къарайды тюкенни ичине.

Жаратады ол адам кюйсюз чыпчыкъланы ишлерин, чыпчыкъланы да жаратады. Аны инбашында олтурады бир чыпчыкъ, къаргъадан бла къушдан туугъан бир зат.

Тюкен таматасы чабады тюкен ичинде, аякъларын аш батмакъдан кючден чыгъара, къычырады. Ол къычырыкъда сахар да, тюкен да бетоннга басдырылган кёк да, жер да тас боладыла.

Тау сиркиу суучукъну боюнунда кёреди тюкен таматасы, кёреди жашлыгъын, тегерек агъачдан ишленген юйчюкню. Атасын, Фолкнерни, ала уллу зынгырдауукъ кёк бла учадыла узакъ жерлеге, терен ёмюрлеге, биз аязган кюнлерибизде, халал тюшлерибизде термилген жерлеге. Учадыла, заманланы, дунияланы чеклерин бузуп, ичлери тынчлыкъдан, ырахатлыкъдан толуп, учадыла...

Учадыла акъ къарда кёк кёзлю акъ итле, сабий тюшледен, кёкден тюшеди макъам эрттенлик, шаудан бла тиш порошок ийис эте.

Жууурганни кесине тартып, къызы: «Атам, тур, анам ишге кеч къаласа», – дейди. Биринчи кере кёргенча, къарайды къызына тынчлыкъ бийлеп жанын, санларын да. Къызына къарай, ышарады, къолларын кенгнге жайып. Къатыны бла жашы киредиле, ол алагъа къарай, ышарады, къолларын кенгнге жаяды. Ала уа, сейирсинип, айтыр сёзлерин унутуп, эшикни шош этип, отоуларына кетдиле. Тюкен таматасы айланады, аякълары бла отоун ёнчелей. Шифоньерни ачып,

сейирсинеди ол кьадар хапчукга: лайка плащла, келекле, чурукъла, дагъыда кеп затла...

Ол ундурукъгъа олтуруп кьарайды терезеге. Эшикде уа жауун жангы машинасын жуады. Къызарады машина, мутхуз кюннге келишмей. Жауун уллу юйлени кьынгыр этди. Жукъусурап тургъан адамла жибийдиле, орамда автобусну сакълай. Жауун кьатышдырды юйлени, адамланы, заманны... Сагъатны ичи кьотарылды. Къуру акъ дингилде кёрюнедиле озгъан жылла, къуру акъ дингилде кёрюнедиле келлик жылла.

Анда-мында чёге-тура, айлана: сора аш кьангадан шеша аракъы бла стакан алып, терезе кьатына олтурду. Тюкен таматаны бир жары барлыгъы келмейди. Былай олтуруп, жаууннга, орамгъа, адамлагъа турлукъ эди кьарай. Онгу болса.

Жашауунда биринчи кере бир жары барлыгъы келмей эди.

Чана, чабыу, учуу, акъ кьар, кек кезлю акъ лайкала, шкафында – къара плащла.

1982

КЪЫЗЫЛ ГЮЛЧЮК

Федосеева Алягъа

Кюз. Къаяладан тигелеп барама тюзлеге. Барама агъач ичинде, чинар терек орталарында. Къайры кетдиле алгъын агъач ичинде жашагъан къалала, итле, малла, бурунну адамла? Кюз. Терекле да жүрюучю эдиле алгъын, ала биз барлыкъ жерледен келгендиле бизге, бусагъатда уа сюеледиле, узакъ жолдан арып, сюеледиле къалкъый-къалкъый, уянсала – тюнголедиле, бу мудах дуняны кёрселе. Кюз. Сары чапыракъла ичинде – эски чурукъларым. Агъач ортада – шаудан кёлчюк. Сары чапыракъла жүзе – суу башында. Киреме суугъа, исси сууукълукъгъа, кюн таягъы бла барама терекле келген жол бла. Суу башында – чапыракъла, суу боюнунда – таш, таш юсюнде – Алёнушка. Сары агъачдан узун къара жол туады, ол жол шахаргъа барады, барама мен да машина ичлери бла. Эт сатыучу уллу балта бла эт туурагъанлай, машинала, темир итле кибик, талайдыла кюзню, ашайдыла аны тынчлыгъын. Агъач уллу жолдан узакъ кетгени иги болду. Сыртына машина таууш урады, къара жолда – къара ыз. Шофёрну бармагъы мангылайына тирелип бурула, кеси кесин ёлтюрюр адамгъа ушамайды... Бу адамны мудах сабийлери болур, эшта да. Юйюбюзню кьатында олтурадыла кьарт кьатынла, бир бирлерине кычыра, туююшедиле. Кьоркъмагъыз, бу жашау да бошалыр, аз-маз тёзюгюз. Балконда – кюн, паркет; чибинле жукълайдыла юйню кьабыргъасын-

да, китапла да кьалкьыйдыла, бир бирлерине кьысылып. Юйде адам жокь. Аш кьангада мутхуз акь табакьда марако кьызарады.

Пастернак Лермонтовха ушайды – мангылай тьобюнден кьарагьаны. Агьама, кетеме озгьан жылларыма. Тотур ай бошала... Ол тотур айда тутмакьда кеп олтуруп келген сабийге ушайды. Тотур ай, жашау бла ёлюмню чегича, сьоймеклик бла урушну чегича. Анам, юйню сьюртюп, элге кетди. Юй тытыр ийис этеди, бир ёксюз ийис: полда – акь тамгьала, юй кьабыргьада – кьара табакь радио, аш кьангада – табакь, аны башында – газет, табакь ичинде – эки-юч картоф. Ашарыгьым келмейди. Кюз. Ышанмайма, эшигимден адам кирир деп, анам кьайтырыгьына ышанмайма. Кьаллай бир жыл учду, кьаллай бир ёмюр озду?

Чыгьама сахаргьа, барама уллу орам бла. Юйле тытыр бла сьюртюлгендиле. Жолоучулагьа ишленген гитче жолчукьда – тытыр тамгьала. Кьайры кетдиле адамла? Ышанмайма аланы кьайтырыкьларына. Барама бильярд ойнаргьа, акьсюек гьюттюле буруладыла, кеслерине жер табалмай. Ахча – бир кьолдан бир кьолгьа кече, адам тауушла уа жашаусуз, кьансыз болуп кьалгьандыла. Ол эрттеги тотур ай бу кюзге нек тьюшдю? Кюз кьурута барады сахарны гитче юйчюклерин, чагьыр сатхан гитче тьюкенчиклени. Жай ишлейди уллу юйле, уллу тьюкенле. Заман эрите барады гитче юйлю сахарымы, жаз сахарым чакьгьан тал бутакьчыкь бла эсгериулеримде кьайтады манга. Паркда – сурат алычула. Ёксюзлюк. Барыр жерим жокь. Тьюбер адамьым жокь. Заманны билирге сьойсем, сагьатха кьарамайма, сурат алычуну излейме. Парк аллында кьарт сурат алычу кёрсем, дуняда – мени заманым. Бюгюн жаш суратчыла басынып турадыла – кетди заманым. Сурат ишлеучю юйде уллу терезеден кьарайды. Мадонна – кюйсюз аслан кьар ичинден кьарагьанлай, узакьдан шош-шош шайтан келеди. Вайкуле бла Паулс тепсейдиле, кьучакьлашып, жангы заманланы келтире. Мени заманымда уа кьарай эди Кадочников уллу терезеден, ол да кетди, заманымды кеси бла алып кетди. Кюз – дуня кюзгюсюча болду.

Балтий тенгиз. Тенгиз боюнунда – кьызыл башлы акь юйчюк. Юй ичинде – акь печь, печь аллында – акь ал бота кийип, сьюдюмлю тиширыу. Тазалыкь. Бизде уа эрттенликде кофе ичедиле. Литвада бензин жокь. Таллинни юй башларында айланадыла адамла, ожакьланы ариулай, башларында – бийик кьара кьалпакьлары. Бизде уа – кюз. Эригеди стадион – жазны, адамланы сакьлай, тишсиз ауузун жабалмай, кез тийген адамгьа ушаш! Уллу стадион чыракьла кьыркьылып, бузулуп, мияла сыныкьла – жерде. Стадион шинтик орталарында айланады иесиз ит, буруну бла кьуру шешаны тьюрте, шешаны тауушу кьалтыратады дуняланы, ёмюрлени. Итни агасы да бек жазыкь зат болур эди. Депутатла, кюзге да кьарамай, излейдиле адам бетни – жумдурукьла бла излейдиле бир бирлерини бетлерин.

Съездле – тюшюмде. Зулмучула шайтанчыкъ бла къучакълашадыла. Депутатла халкъны жанындадыла. Халкъ а – «Осенний сад» деген чагъырны иче, сау ыйыкъны башлары кѳгет ийис эте. Адамсыз, къуру орамла, чабып, кеслерин акъ къаялагъа урадыла. Къаяла тепмейдиле. Олтурама паркда, шинтикде: бир къолумда – газет, башха къолумда – жомакъла, жерде – радио. Кюз. Андерсен. Жомакъла. Мюнхен, сары машинаны юсюнде къызыл жазыу бояула. Чегем. Сельпо. Къаяла. Кюз. Къарангы ёмюрледен морзе таууш: «Аля, Аля...»

Банкла, Трестле. Мафия. Солженицин – къайры барады Россей, башха къыралла? Максимов – къолтукъ тюбюнде «Контингент». Си-нявский Пушкин бла айланады Сенаны боюнунда, ушакъ эте.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Келтирсенг эди, атам, узакъ жерледен къызыл гюлчюк. Империалистлени къоркъутхан – Саддам Хусейн. Палистинлиле.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Тяньаньмэнь – Кыытайда, Валенса – темир атха минип. Одессаны базары – коммунистледен толу. Узбекли президент. Малявинни къатынлары – зыккыл жыйрыкъла кийип. Чернобыль.

Къалдыла Есенинни къайын тереклери. Агъачла къуллукъчуланы юй къабыргъаларында жилийдыла. Къабанла, жер къаза, зат табалмайдыла, киштикле бушууда – ётмек хурттакла кетдиле озгъан ёмюрлеге. Бурунгу жомакъ – Россейни будайы.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Александр Менъни ёлтюрдюле, бай болур эди, эшта, аз-маз жарсыдыла бабасла. Халкъ – бушууда. Корреспондентлени ёлтюрредиле. Окъла тауусулдула. Саддам Хусейннге телеграмма – сауутларыбызны артха къайтар, кесибизге да керек болады. Бир-бир халкъла субъектле болалмайдыла, аздыла да... Базарла кѳчдюле. Чагъадыла Амстердамда тюльпанла.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Мюнхенде ишге чыкъмайдыла люмпенле – иш хакълары – гитче, жалан да жетерикди Гавайлагъа, анда съезд ачаргъа, айхай, аны да, – консенсусунг болса. Кѳп кѳре эдим жарлы адамла бу дунияда. Гигиена комитетде жыядыла ахча – сингапурлулагъа духлагъа. Врубельни сураты – Мефистофель маджаны жегип.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Манделаны къатыны, тегерегинде – къара башкесле. Акълагъа къажу суюлип, кеседиле бир бирлерин къарала. Жырлайдыла «афганлыла» – бир миллионну кыргъандыла, эки миллионну жаралы этгендиле, юч миллионну ары-бери чачхандыла. Жырлайдыла «афганлыла», жырлайдыла. Кюз. Бу жазыкъ тотур ай къалай тюшгенди кюз ортасына? Шахтёрла арыгъандыла кёмюрден бла кыралдан. Сабийле юйретедиле аталарын сабий этерге. Кюз. Газетледе: «Битеуюгюз да чыгъыгъыз, тыш кыралдан келген садакъалагъа кылауурла болугъуз...» Кюз. Бу кюзден къалай чыгъайыкъ? Узакъ жерледен келтирсенг эди кызыл гюлчюк, аппа.

(Аля Федосеева, радио «Свобода», Мюнхен).

Россейде къар. Мюнхенде жауун. Сыра сатыучу тюкенчикле сакълайдыла жангы Гитлерни. Мюнхен. Килисала. Жауун. Аля – акъ тончукъ кийип, кьолунда – гитче сумкачыгъы. Килисалагъа къарай, ангылайды Россейге къайталмазлыгъын. Узакъ уллу къаргъа батхан орус элчикге, гитче килисачыкъгъа, къара ётмекни ийисине. «Анам, кюн ахшы болсун». «Кюн ахшы болсун, кызым, бир кесек сакълатдынг кесинги». «Атам а къайдады, анам?» «Алягъа кызыл гюлчюк келтиреме деп кетгенди да, келмей турады. Сен да ёсдюнг, уллу кызы болдунг, ол а къайтмайды». «Фройлен, нек жилийсыз?» «Сау болугъуз, жилимайма, жауун кирпичлеримден бояуну жууады». Сау бол, жолоучу, мен да болгъан эдим алгъын жолоучу, адам къаты бла озуучу. Кюз. Килисала. Жауун. Мюнхен.

Урушла ичинде, ачлыкъ-жалангачлыкъ дунияны туманында чагъады кызыл гюлчюк – Аля.

Жорадан бир китап алып, юйге барайым. Букинист Жора Пролетар районда ишлейди, ашайды, жашайды. Жора, уллу семиз адам болгъанлыкъгъа, аман акъылдан толуду. Ол газет окъумайды, жомакъ эшитмейди, радиогъа тынгыламайды. Кесин кёпдюрюп, уллу магъанадан толуп: «Доде» – дейди. А, абирек, салам, тауладан иги не зат барды десенг – ахча, тиширыула уа – ахчадан сора. Жораны ангылауу барды, мен сахарны кыйырында тургъанлыкъгъа, ишим барды, ол сахарны арасында ишлеген тюкенчиледен мени жерчигим жылыракъды. Ма, стол тубюнде кёресе аракъыланы? Мен ишчилеге жан жылытыгучу береме, ала уа китап кибикле келтиредиле. Алышабыз, ма, «Персидский миниатюрала» – бир шеша, Додени 7-ти тому – юч шеша. «Рэкетирледен а кьоркъмаймыса?» «Мен алагъа кимме – чеплеу сатыгучу...»

Кеслерини заводлары, фабрикалары болгъанла кьоркъсунла. Ахчалары, китаплары, кьумачлары – бир жерде, рэкетирле да ары-бери чапмайдыла, кеслерин кыйынамайдыла, мен а не? Сен а башха жерле, жангы адамла дейсе, жангы кёнчек алсанг эди, ол игирек болур

эди. Къой, андан эсе, тартайыкъ, ансы тюненеден бери башым мени туююлдо. Баш а адамгъа ауруп ючюн берилмегенди. Не да ол жырда жашчыкъгъа ушаш, Орлёнокга – ёзеннге чабып, анда акъланы табып, башын къама тюбюне сугъуп, угъай, абирек, адамгъа баш аны ючюн берилмегенди. Адамгъа баш жанын-санын сакълар ючюн берилгенди. Мени жаным а бек багълалы деп турама. Ай анасыны, жашыракъ болсам эди, чекде къуллукъ этерик эдим. Бир-эки атласанг, ол жанында уа – бизни къыралла, тиширыула, машинала. Мында уа эшигинги участковый сындырып: «Салам, Георгий, танг атды, къалайса, къоншуларынг жазыучу болгъандыла да, жазадыла манга: "Ишден сора Георгий башха жерледен тюшюреди кесине хайыр", – деп. «Ётюрюк айтадыла, шеф. Манга иш болса, гыржын да керекмей эди». Тюкеннге теркирек кишичик кирип, Жораны къулагъына шыбырдап башлады. Жора уа: «Кёрмеймисе, жаным, эшикде тюш, биз а къонагъынг бла азмаз ауузланайыкъ деп олтургъанбыз, артдаракъ келирсе». Кишичик, эшикни жабып, къуруду. – Сейирлик адамладыла. Абирек, жюз грамм къуй деп келгенди, бу анга ресторанмы болгъанды, ол мени жашым туююл, мен да аны атасыма деп адамдан эшитмегенме. Бюгюн жюз грамм къуй, тамбла ашат, бирси кюн кийиндир, асыры озасыз десек да, ажашмабыз. Къалай-алай болса да, сюеме мен бу адамланы. Къайсын айтханлай: «Хыйлалыгъы болмагъан адамдан бийик адам жокъду».

Охо, тартайыкъ, сюе эсенг а – урглайыкъ. Сен сайлагъан. Ух анасыны, Шанхайны арбазында Аллахны биринчи ишлеген кюнюнден бери тургъан кёлчюк барды, аракъыны ол суудан жангыртмасала, коклош ауруу тиеди бу адамлагъа. Марк Аврелий айтханлай: «Бизни умутларыбыз, биз жашаугъа къалай къарай эсек да, жашау да алай болады». Мени мухурум да – ол сёзлени тюбюнде. Игирек, жарыгъыракъ къарайыкъ, биз кёз къакъгъынчы, жашау иги болур да къалыр. «Э, абирек, сен китапланы иш этме, соргъан къыйынды, жууап а – ичлеринде». Улиам Джеймс айтханлай... Не айтхан эди Джеймс?.. «Къыйнама башынгы таулада, къарангылыкъда, аллай китапла жокъдула сизде. Филипок, пок, пок дегенле жюрюйдюле жангыз да. Джеймс а былай айтханды: «Мудах болсагъыз, ышарыргъа кюрешигиз, суйсегиз-суймесегиз да». Къарачы да орамгъа, мерседесе тизилип, бизни макъачыкъла туююлдоле. Машина ичинде телефон: «Але, кабак? Жаренных галушек, пирожков с вермишелью, за скорость плачу», – де да жаша, иги тюшню тюз да ортасында тургъанча. А? Абирек? Сюеми эдинг? Сюерик эдинг, онгунг жокъду ансы. Билеме мен сизни, мудах къозуланы, иги жашаугъа ычхынсагъыз, тоталитаризм окъуна айыраллыкъ туююлдо сизни ол жашаудан. Тохта, абирек, бир «шкура» келеди да, бир иги китапла келтирген эсе да билмейбиз». «Шкура» – бууаз жаш тиширыгучукъ. Юсюнде – эски кисей жыйрыгъы. Сюеме кёп кере жууулгъан, эски кисей жыйрыкъны.

Кёзюнг, эсинг, кийимни кёрмейди, болгъанны адам бет толтуруп къояды. Кёзлери. Къайда кёргенме мен бу кёзлени? Эрмитажда Гуттузону кёмюр бла ишленген суратчыгъы – къолла, аякъла, санла къайнай, ол къатышны ичинде, уллу тиширыу кёзле, уллу тиширыу магъана сангырау, сокъур дуниягъа ол магъананы ангылатыргъа кюрешедиле. Кёзле. Достоевский. «Жарлы адамла». Кюз. Тиширыу къолундан бир бешжыллыкъ къызчыкъны тутады, экиси да асыры уялгъандан, не этерге билмейдиле. Садакъа тилерге келген адамлагъа ушайдыла. Къызчыкъ анасыны этегине бугъа-бугъа кюрешеди. Уллу, деменгили Жора олтурады, къызара, уллу къангагъа уллу хыбыл къолларын салып. Олтурады тегереги китапдан толуп, культураны юсюнде уллу семиз губу олтургъанлай. «Достоевскийни он тому барды, мен къызым бла аш тюкеннге келгенме да, сора сизден бир сорайым, биз ёмюрде зат сатмагъанбыз, ма сизни къатыгъызда аш тюкеннге келгенбиз келгенден ары, сизге да бир кирейик деп...» «Охо, келтир, алырма, аны не хапары барды». Эшикле шош этилдиле. Терезеден къарап кёреме – жаяу жолчукъ бла барадыла жерни, сакъ-сакъ, шош-шош, ючюнчюню элте. «Охо да, Аллах сыйласын, мен да кете барайым». «Э-э, абирек, алай этерге жарамайды, аллай ишле ючюн кесген этедиле. Экеулен сатыу этселе, ючюнчю... Тохта, энтта да бир шеша ичейик». «Сау къал, Жора, заманым жокъду». Барама ол эки тиширыуну ызындан. «Достоевскийни сатып аллыкъма... Достоевскийни сатып аллыкъма... Достоевскийни сатып...» Сёзле магъананы ёлтюредиле. Къарайма анагъа, къарайма къызына, не айтыргъа билмейме, сабийлеге сёз тапхан къыйынды. Къарайдыла анасы бла къызы. Эсиме Брюловну «Итальянский полдень» деген сураты келеди. Тиширыуну бла жюзюмню магъаналары бир болгъанча кёрюнеди. Экиси да дуниягъа сейирсинип, магъаналарын къолчукълары бла кеслерине къысаргъа кюрешип: «Къалай ангыламайсыз бизни?» – дегенча, мудах къарайдыла дуниягъа.

– Сатмагъыз китапланы, бир кюнюгюзде жарарла.

– Биз аланы окъуп бошагъанбыз, жарсымагъыз, алыгъыз.

Биз окъудукъ... Достоевскийге келдим... Уллу адамлагъа келаллыкъ туюлсе, ала кеслери келедиле. Сатадыла китапла, аладыла китапла.

– Сиз алмасагъыз, башха адамгъа сатарыкъбыз, мында бир кесек туругъуз, юйюме чакъырмайма, эрим, эр киши бла кёрсе, ачыуланган этерикди. – Олтурама сабийле ойнагъан юзmez бёлмочюкде. Юзmezден юйчюкле ишлей, кёзюме, эсиме бууаз тиширыуну келтире. Эрим ачыуланыр... Китапла сатама... Юзmezни ары-бери ышыра ойнайма орус тил бла, сабий суюген иллеую бла ойнагъанлай. «Лебедушка. Море разливанное. Одуванчик. Незабудка. Ласточка. Пшеница. Божница. Синь. Медуница. Метель. Снега. Снеги. Есенин. Богульник. Север. Мария. Онегин. Ковыль. Кони...»

Сейирсинеди Толстой, мен атха нек миндим деп. Наташа Ростова – Достоевскийни кызы. Халал кьолчукъла уллу арыгъан башны тутадыла. Кюз. Къаргъала айланадыла, къарт къатынла кирик, ары-бери силкине. Эки жашчыкъ, школгъа бара: «Нинка орамдан жыйылмайды, угъай, ол ахча ючюн аман айланады». Барадыла эки сабий школгъа, билим алыргъа. Кюз. Къуру орам. Жол жанында бутакълары сынып тургъан гитче терекле. Жаяу жолчукъ бла келедиле эки тиширыу, эки эгеч – ана бла баласы. Жумушакъ атлай, жерни сылай, атламлары жерни солууун бузмай, келедиле сакъ-сакъ, шош-шош, ючюнчю адамны дунягъа келтире. Келедиле, кюл бетли сабий арбачыкъны тюрте, арбачыкъны ичинде уа – кюл бетли ёксюз китапла. Келедиле, санлары эсленмей, жанлары – кёзлеринде жуууна, келедиле тегерекни жарыта.

Кюз. Гуттузо. Сёз табалмайма, уялама таза бетлеринден, ачханы юслерине атып, тебирейме юй таба. Кюз. Тютюнлерим тауусулуп, киреме тюкеннге, китапланы кёрюп, аллыма бир ариу тиширыу келди. Алай, Достоевскийни тукъум атын окъугъанлай, бир затдан юркгенлей, кесин бир жанына атды. Къарайды узакъдан, къарайды манга, жаны ауруп. Кюз. Мени кином алынды, плёнкала уа – терен кюбюрде.

Дуняны киносу алынып бошалды, бир бири ызындан – кёп кюбюрле, аланы ичлери бла айланады акъ халат кийип кюз – врач-анестезиолог.

Кюз. Къуру аш къангада мутхуз акъ табакъда жанадыла маракола, сары терезеледе жукълайдыла чибинле. Сылайма анамы акъ башын. Сылайма къарт болгъан кызымы башын. Мюнхенде кызыма жарсыйма, орамда тюбеген кызыларыма жарсыйма, насыпсыз тиширыу бетлеге жарсыйма. Кюз. Орамда – топпа-толу насыпсыз тиширыу бетле. Ол бетледен насыпсыз сабийле тууарыкъларын билеме. Мен а билеме насып къайдагысын, ашым не кёп болса да, барлыкъма къоншума ётмек тилерге. Тиширыу, жолоучугъа тюбегенде: «Ма бу эримди», – деп кыймай, «бу харип адам мени жашымды» дегенлей, – насып ол акъылдан, ол сёзден тууады. Мен да билмей жашадым жашау бир харфха, бир сёзге сыйыннганын. Сыймекликди ол сёзю аты. Жашаргъа сие эсенг, сыймекликни къулу бол. Юйрен сыймекликден. Юйрен анангдан. Насыплы болургъа сие эсенг – ычхындырма, ананг къарт болгъан кюнню ычхындырма. Ананг къарт кызынг болгъан заманны ычхындырма. Насыплы болургъа сие эсенг – анангы кюлундан тутуп, бу къарангы жашаудан ётдюор. Ананг кюлундан тутуп элген эди сени ол жарыкъ къарангылыкъны ичи бла. Сабийлигинде ол кюлдан сора къарангыда зат кёралмай эдинг. Эринме кюл узатыргъа, насыплы болургъа сие эсенг. Ата-анала. Сабийле. Орталарында насып жокъ. Ата-аналадан излей билмейдиле. Сабийле биледиле къайда излерге насыпны, алай эринген этедиле. Ким тереди? Насыпны тапхан а кыйын тыйюлдо, кюлларыбыз бир бирни тапсала – на-

сып тууду. Алай болмаса, кючюкле тенгизден чыгъаргъа кюрешгенча, кюреширикбиз бу арталлы бошалмагъан кюзден, бу кюзде ажашхан жазыкъ тотур айдан. Кюреширикбиз, чыгъалмай жашау бла ёлюм ортасында баргъан чекден, не жашагъан этмей, не ёлюп къалмай. Ай, заманында билсем эди жашау бир сёзге сыйынып къалгъанын.

Угъай, биле эдим ол жарыкъ бетли къарангыда, сабийлигимде окъуна биле эдим. Къоркъууум – Аллахны жарыкъ жолу бла барыргъа. Къарт киши, жаздан кёлю толуп, уллу сахарны ичинде, сабийча, бир аягъында секирип барса, адамла да кюлюрле дегенча. Ол сыйлы къадарымы жолу да алай кыйын кёруннгенди: андан эсе аман сёз айт, туююшген эт да, букъ да къал адамла ичинде. Эки жол барды жер юсюнде: бири – Аллахха, башхасы – артха, аллы кыйыры болмагъан кюзге. Ёсебиз, бир бирни ёсдюре.

Балконда кюн. Жукълайдыла сары терезеде чибинле. Аш къангада акъ мутхуз табакъда жанадыла маракола. Анам олтурады сабий шинтикде. Мени анам – мени акъбаш кызым. Кюзле келедиле бир бири ызындан: бири – ариу тиширыуча, бири – къарт къатынча, бири уа – жаз алмачыкъча, аuruулу кызычыкъ. Кюз деген – чаришде атын хорлатды, узатаса ахчаны гитче терезечикден. Кюз. Къытдыргъанма тотализаторда.

Къарайма кюл бетли китаплагъа, эсимден а кетмейдиле мени кызыларым Мюнхенде, Пролетар районда, кесими юйюмде, букинист жашымы да унуталмайма. Россей – уллу алтын таба, ол таба ичинде – алтын китапла. Алтын китапла кюл бетли кийимле кийип турадыла, мудахлыкъдан толуп.

Кюз...

1978, 1990

Басмагъа
ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
жарашидыргъанды.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ЖОЛГЪА ЧЫГЪАРДАН АЛГЪА

Терезени ары жанында кюн кюлдю да, ол жашил таулары бетлерин жылы кьолу бла сылай келип, элге тирелди. Аны башында бир кесек сюелди да, сора энишге энип, арбазлагъа кирди. Аны танг сайын терезелени жокълаучу адетине юйреннген эдиле элде. Алыкъа, терезе кезлеге ауур жабыу жайып, андан къачар акъыл биреуню да эсине келмеген эди, хар ким кеси жумушуна берилип, жангы кюн башланды.

Азинат ауруп жатханлы айдан озгъанды. Ёмюрде бары да тынчайгъынчы тешекге кирмеген ынналары алай къарыусуз болгъанына бары да жарсыйдыла. Бири кетерге бири келип, юйдегиле аны кеси жангыз кьоймайдыла. Ол а алда жарты болуп, ахырына чыгъалмай тургъан сагъышларын андан ары этеди. Ангылайды, хар бир чакъ да аны алгъа элтген жолун къысхарта, артда къалгъан жолун а узун да, узакъ да эте баргъанын.

Бюгюн Ахмат келгенине ол бек кьууанды. Жашындан туугъан, аны кьолун да кьол аязына алып, жанында кеп олтурду. Ол таныйды мында къабыргъада тагъылгъан суратланы, алай ыннасына жангыдан тынгылайды, баям, аны кете баргъанын сезип, жылыуун, ауазын эсинде къалдырыргъа суююп. Къарыусузду Азинат. Бек къарыусуз.

– Быйыл жаз да терк кетди, жашчыкъ, – дейди ол, терезеге къарай, аны ары жанында къайын терекни анда-мында чапыракълары саргъалгъанларына жарсыпмы, тюшюнюпмю – ким билсин.

– Хау, анака. Тешле алай саргъалгъандыла, кюз арты келип кьалгъанча. Кёгерген чеп жокъду тауда да.

– Алаймыды? Мен а бир дугъумачыкъла жыйып кел деп тилерик эдим.

– Дугъума чаймы ичериксе? Огъесе хычинми ашарыкъ эдинг, анака?

– Угъай, не десем да бердиле келинле. Былай терезе ауузунда тутарыкъ эдим, бир кысым болса да. Ол заманда, терезени кенгге ачсанг да, тышында жырлап тургъан болмаса, чибин кирмейди юйге. Аланы ёлтюргенни уа суюмейме. Нени да жанын алгъан иги туююлдю.

Энди ангылады Ахмат ыннасы жай узуну терезе ауузунда дугъумаланы нек тутханын. Ол а аланы къурутургъа суююу жайгъан сунуп тургъанды.

– Ой, аланы уа жыярма, ферма тегерегинде топпа-толудула.

– Атанг ишлеген кшошну, кырал тозурагъанда да, ариу тутханынга бек кюуанама. Кеу кыйыны барды Жабраилни анда.

Жашы аллында олтургъан туудугъу тенгли болгъан заманы тюшдю эсине Азинатны. Сора ол:

– Сени атангча акъыллы атасы кимни болгъанды? Унутма аны, жашым, – деди.

– Атасын ким унутады? – деп, Ахмат соруу бла жууаплады.

Ол алай айтханда, ыннасы атасыны сураты болгъан кшабыргъага айланып карады да, ичинден: «Мен унутханма! Мен!» – деп, кесине айып этди.

– Хау, керти айтаса, унутургъа жарамайды елгенин. Аланы унутсакъ, сора жашауну не магъанасы барды? Санга бир жумушум барды, Ахмат. Угъай демезлигинги билеме. Бир иги тууар ал манга, жаш болсун, татыуу таркъаймагъан, садакъа этерге сюеме елгенлериме. Энди ол борч болмаз, кшолумдан келгени аямагъанма, алай... дагыда не деп барлыкъма алларына, онгум болуп тургъанлай, аланы бир кюуандырмай? Машыуну жашы бир иги окъуду дейдиле, Къуран да окъутургъа сюеме. Не дейсе?

– Не айтырыкъма, анака, жанынг сюйгенлей этейик, бу кетейим дегени сагъынма ансы.

– Да сени ыннанг а башхаладан артыкъ темирденмиди? Ёмюрлюк анака сизге ким берлик эди, битеу негерлерим кетгендиле, мен а Аллахны энчи кшызымамы? Бу юйде терт телюню тоюн керген кшартма мен.

– Терт дегенинг?

– Айып этме, сабийине алай селешди деп, аппангы бла кесими да кшошама.

Туудугъу аллында олтургъанын унутуп, узакъ кетди аны кшарамы. Сора жюреги кшалай ачыгъанын кергюзтмез ючюн этген болур эди алай, кезлерин кшысды. Ахмат чыгып кетгенин эшитип турду, баям, ол Азинатны кшалкъып кшалгъан суннганды.

Байрамукъ, Азинат «унутуп» тургъан атасы, бир да жигит адам эди. Революциягъа да, аны ызындан келген инсан урушха да тири кшатышханды. Аны элге, артада уа районнга тамата этип салгъанларыны себеби да андан эди, баям. Алай... ол жыллада бир сейир эркинлик чыкъды да, кишиге кез кшысырмай турду – кимни сюйсенг да, жокъ этерге боллукъ эдинг, бир гитче кшагъытчыкъ жазып.

Адамла къара таныгъанлай, алай нек этгенлерин бир да ангыламайды Азинат. «Андан эсе танымай тургъу эдиле», – дейди бирде, ёкюнюп.

Байрамукъ жангы властьха къуллукъ этген кёплени къутултханды аман къадардан. Шуёху, сабийликде бирге ёсген, от-окъ туюнде да бирге айланган Ахматха айтып, комиссияла къуратып, кулаксыз деп чыгъаргъан жазыкъланы кёбюсюн къалдыргъанды Сибирьден. Кесине кезиу жетгенде уа, зат да эталмагъаны кюйдюреди бюгюн Азинатны.

Байрамукъны тутхандан сора, эки жашын, киеуюн да чакъырып: «Бизге ол ата туююлду деп жазыгъыз», – дегенлеринде, ала унамагъандыла. Киеую ол кюн окъуна кетгенди къайын атасы бла бирге Сибирьге. Жашлары уа, алыкъа сабий эдиле да, аланы бюгяллыкъбыз деген болур эдиле, кёп тутхандыла ма бусагъатда Барамтадан шахаргъа чыгъа баргъан жердеги саулукъ сакълау межамны жер ююнде. Туююп бир бек ачитхан болур эдиле ансы, не да алдагъанмы этдиле, жазгъан эдиле аллай къагъытла Азинатны къарындашлары.

Аны ол артда билгенди. Архивлеге кирип, къагъытланы тинтген жашха айтдыргъанды. Алай, не бек къол салсала да, къанатлары къатмагъан 16 – 18-жыллыкъ жашланы да ашыргъан эдиле, кишиге билдирмей, Сибирьге. Тюбешдилеми Байрамукъ бла жашлары анда? Ким биледи. Кимден соргъун энди аны? Сорлукъ эди, Мухадинникиме деп келген жашха, алай... соралмагъанды. Билсе, ол да айтыр эди.

Русланны уа бек жаратханды Азинат, атасы Байрамукъгъа ушагъаны ючюн. Ол къайда эсе да Сибирьде ёсген жаш, ата-бабаларыны къабырларын соруп, алада дууа этгени ючюн. Атасыны атындан аладан кечгинлик тилегени ючюн да... Байрамукъну бла уллу ыннасы Жумарукъну уа тапмагъанды къабырларын. Къайдан тапсын, бири Сибирьде, бири Къазахстанда жатсала.

Баш иеси Жабраилден Азинатха жалан да бир къагъыт келгенди, агъач къыргъан жердебиз атанг да, мен да деп.

Кёчгюнчюлюкде анасыны:

– Къызым, ол жарлылагъа садакъа берирге унутма, онг чыкыгъанлай, – деп тилегени эсиндеди.

Ала алда кёрген кюнле да, Жалпакъ улу Хатууну анга кюн сайын бир дау айтып келиучюсю да, ол артда элге кирген фашистлеге къошулуп, алагъа, ала жашарча, берекетли, иги юй излеп айланганда, аланы эски юйлерине да ургъан эди жух. Азинатха бла анасы Жумарукъгъа уа не – жашланы, аталарын да кулак этгенде, аланы Байрамукъ ишлеген жангы къанжалбаш юйлеринден къыстагъан эдиле. Анда школ болуп тургъанды артда. Ала уа, ол эки тиширыу, бири да – къолунда

къагъанагъы бла, эл къыйырында жангыз туруучу Бекболат да – Жумарукъну къарындашында – кечингендиле. Энтта да анда жашайдыла. Эл къыйыры дегенликге, ма бюгюн былайы элни ортасы болуп окъуна турады.

Жалпакъ улу аны сындырыр умут этгенде, фашистлеге шапачы этип, ана къарындашы аны агъач къыйырында тутуп, иги тьюген эди. Андан арысында къойгъан эди алагъа жюрюгенин.

Азинат ол къарындашлары жазгъан къагъытланы юслеринден билмей кетген сунады жашы Харун. Ол а биле эди, анасындан букъдуруп тургъанды ансы. Эки адам бир юйде ол жангыз тасханы букъдуруп жашагъандыла.

Байрамукъ да билген болмаз деп келеди Азинатны келюне. Атасы ол эриши затны билсе суймейди. Къарындашларын а терслемайди, не этсинле сабий жашла, ары тюшгендени бир бек къыйнагъандыла дейдиле сора. Алай дагъыда...

Аны баш иеси уа къаты адам болуучу эди да, киши да бюгаллыкъ туююл эди аны. Былайда Азинатны эсине анасыны: «Къырал бла къадар къадалсала, ала бирден болсала, аланы хорлаяллыкъ жокъду, къызым», – деучюсю туюдю. Ол алай болгъанына жангыздан туюнюеди Азинат. Сора бир кесекни, минчакъ тартып, къарындашларына кечгинлик тиледи Аллахдан.

Жангы келинчик кирди да, аны минчакъ санай тургъанын керюп, шошчукъ чыкъды. Бек жаратады аны халин, къылыгъын Азинат. Гюлчюк кибик, жарыкъ бетличик, жумушакъ ауазлы, сабыр, жаны-тини аллай адам. Ол Жалпакъ улуну туудугъу болгъаны ючюн, алда тынгылауну басып турса да, энди уа бек сюеди келинчикни. Бютюн да ол юйюрге жаш къошханлы уа.

– Атам, – деди атасындан кепге да къарт Азинат, аны сурагына къарап. – Сен да кеч аланы. Суююп этмегенлерин билесе.

Жууап этмеди Байрамукъ, алай а сурат эртте саргъалса да, аны къарамы жютюлей турады да, аны нени да эслегенине ийнанады къызы.

Мухадинни сау болгъанын билмей тургъандыла анасы бла Азинат. Ол а Сибирьде жашагъанды, татарлы къатын да алып. «Бизни керюрге уа излемегенди...», – деп, Азинат келквалды этеди. Жашы кирип келгенде, аны атасына ушатып, отоу ортасында сюелип къалгъан эди Азинат, не ары, не бери атлам эталмай.

– Анака, бу къарындашынг Мухадинни жашы Русланды. Мен аны Интернет бла табып, бери чакъыргъанма.

Туудугъу Жансурат алай айтханда, туюнюнде керген сунуп тургъанды Азинат, ансы алай боламыды – жарым ёмюр сен жилауун этген къарындашынгы жашы кирип келген? Бюгюн да

ийнаналмайды ол насыпны кертилигине. Ийнаныргъа уа керекди кёзюнг кёргеннге.

«Ол – къайда эсе да бирде, биз – мында. Андан анга, бизге да не?» – дегенле да болгъандыла ахлулада. Алай а арбазны толтургъан эдиле: «Мухадинни жашы келгенди!» – деп. Анга ыразыды Азинат.

Барындан да бек а ол жашау нёгери Жабраилге ыразыды – ол къайын атасы Байрамукъну биргесине болуп, аны къайгъысын кёргени ючюн. «Сибирьлик болгъан эсе да, кишилигин а атмагъанды», – дейди ол аны юсюнден кеси кесине. Сора къайгъы этеди, къалай тюбеширикбиз анда деп: «Ол – жаш, мен а – къарт...».

Юч жыйырма жылдан этилген садакъа иелерин табарыкъ болурму? Алай анда кюнле, жылла, ёмюрле да саналмайдыла дейдиле да, алай болса, ала да къууанырла, Азинат да ыразы болур быллай онг берген къадарына.

Нени да игисин юлеширге сюеди ол, андагъыла кёрмеген затланы тапдырып. Келинле ол затха кёл салгъанларын кёрюп, анга да къууанады. Жюреги къыйнап, андан алгъа ауушхан жашыны юйдегиси – тамата келин – жыл саны келип турса да, кесин хырагъа бошламагъанын да жаратады ол. Туудугъу Ахматны сабийлери кетгендиле, къанатлары къатханлай, бирер жары. Ала бла жалан да кичи жашы бла келини къалгъандыла. Ала тиргизген отха жылынадыла къарты-жашы, кетген-келген да ата юйлерин жокъласала.

Андагъылагъа уа кёпдю Азинатны айтырыгъы. Санап турса да, бошалмаз.

ЖАШАУ КЪЫЙЫРЫНДА ОЮМЛА

Сейирди адамны эси, бирде кече, бирде кюн жангырадыла аны сагъышларында. Бирде уа ала да ёледиле, адамча. Олтурады тюз кесича къарт къоз терекни тюбюнде кеси ишлеген агъач шинтикде жашауу келген къарт, дуниялыкъны юсюнден оюмлай. Ол этген сагъышла шагъат излетмейдиле. Кесиди жол келген, кёрген да.

«Келдим дуниягъа, жалан болуп, кетген да алай этерикме», – дейди ол. Биреунюмю терслейди огъесе бош алаймы эсгереди? Аны кеси да билмейди. Къалай иги эди аны анасы, атасы болгъанлары! Анасы аны баууруна къысып жылытханды да, къагъанакъ болгъанында, ол ана жылыу къартлыгъында да къююп кетмегенди аны. Атасы уа атха миндиргенди...

«Къарыусуз болуп тууаса да, сора жылла бла къарыу жыяса. Кетгенде да, къарыусуз болуп, алай алышаса дуниянгы», – дейди ол, хайыуанланы, жаныуарланы окъуна адамдан терк

тирилгенлерине сейир эте. Бюгече туугъан жулдузмангылай тайчыкъны аякъчыкълары, сышпа кибик, къарыусуз болгъанлыкъгъа, ол ауа-сауа туруп, анасыны эмчегин тапханлай, къалай тирилгени келеди кёзюне. Аны уллу къара кёзлери алай ариудула.

Сора тазалыкъны сюеди, бек сакъды анга къарт. Ёлсе, уялмазча, аны жуугъанны къыйнамазча, тырнакъларына дери, несине да сакъды. «Адам къартлыгъында ариу кийинирге, таза турургъа керекди», – деп сагъыш этеди ол, абидез алыучу къумгъанына узала.

Бармагына чёргелген халысы болмай келген эсе да дунягъа, кёп ишлегенди, ахча, хапчук да этгенди. Не къыйын заманда да Аллах анга жол кёргозгенди. Ол ахшылыгъы ючюн ыразыды Анга. Керекли этмегенди аны, юйдегисин да. Ууахтысы жетип, хакъ дунягъа тебиресе уа, ыразы болуп кетерикди – ол биргесине алмагъан сабийлерине, туудукъларына къаллыкъды – Ата журту, бар этген ахшылыгъы, ариу сёзю, чакъгъан сабанлары, гюллю сыртлары, таза ишлери, таза ниети да. Ол биледи, аладыла адамны алгъа элтгенле.

Жашау аны сынар ючюн къалмагъанды. Бауурлары тау бетлерин жылытхан кийикле, суусап къысып, энишге эннгенде, аланы сакълап тургъан уучуну къууанчын, окъ тийип жыкъгъан кийикни минчакъ жилимугъун, аны кёрюп, кёк жауун болуп жилигъанын да кёргенди ол. Ол жауун, кесин ачыта, кёкюрегин жерге алай ура эди.

Гюняхлы да болгъанды ол бирде, кеси да биледи. Къарыусуду адам бир-бир сынауланы алларында. Башхадан ариу кийинириги, ариу ашарыгъы, къолайлы жашарыгъы да келгенди. Зар да, даулу да болуп ачыгъандыла жаны, жюреги да, ол аллай затланы суймесе да. Ачыкъ этмесе да аны башхагъа, нени да билген Аллахдан къалай жашырлыкъса? Гюняхлыды. Кесинде ол сагъышланы ёлтюрюрге бек кюрешгенди. Аллах аны биледи. Болушхан да этгенди – кишини къыйнамагъандыла аны сёзю, къолу, излеми да.

Кертиди, Аллахха ёпкелеген заманы да болгъанды аны – сюрگون жыллада атасы бла анасы, къолларындан тутханча, бир бири ызларындан кетип, аны ёксюз этгенлери ючюн, жашы къаядан кетип келтиргенлеринде, бар умутлары аны бла бирге ёлгенлери ючюн, жашау нёгерини ахыр тылпыуу тохтагъанда, аны юйоне тышген мудахлыкъ ючюн, тенгшилери, шуёхлары кетип, тийрени кеси сакълап къалгъаны ючюн, Аллах аны унутуп тургъаны ючюн... Алай а ангылайды, Аллах бергенин артха алгъанына дау этер иши, эркинлиги да жокъду аны. Суймеклик, аталыкъ насып, къарындаш шуёхлукъ сынатханы ючюн а, Анга ыразыды.

«Ол манга берилген заманны тюз хайырланган болурмамы?» – деген сагъышла уа къоймайдыла къартны. Алай а кетген жылла тегюлген суугъа ушайдыла. Сууну жер жутханча, аланы да заман жутханды. Къайтарыр онг а къайда?

СОЛУУ КЮН ЭДИ..

Урушха дери Саниятны атасы бла анасы иги жашагъандыла. Аланы къанжалбаш юйлери, маллары, уллу терек бахчалары, бал чибинлери окъуна болгъанды. Атасы Хаждауут билимли адам эди – Краснодарда бухгалтерге окъугъан. Ариу жашагъандыла. Душман киргинчи Хаштаудан сора ачыгъан адам болмагъанды элде. Ол да тюз жанында фашист самолётла кекден атхан бомба атылып, алай ауушхан эди.

Душман келип, эки ай тургъанды элде. Ол кетгенлей, тутхан эдиле Хаждауутну, нёгерлерин да, душманнга колхоз малладан ашатхансыз деп. Ала уа соргъанмы этгендиле? Хау, жыялмагъандыла ала элден артха душман кирирни аллында юй сайын чачхан ара мюлкню малларын. Совет власть къара танытханлай, бир бирден тарыгъып, жалгъан даула жазып башлагъан халкъны уа ким тыйсын?

Тутхан эдиле колхоз тамата Амашны, ол уруш башланган жыл кетип, кеп да бармай, жаралы болуп къайтхан эди, бир санын Ростов тийрелеринде къоюп. Сора эки сюрюучюню да – Ахматны бла Жюнюсю. Ол энди жете келген жашлагъа ол заманда 16-шар жыл бола болурму эди, энди мыйыкъ ура башлагъан уланла. Аланы Сибирьге ийгенлерин билдирген эди НКВД-да ишлеген элли жаш. Ариу Аминат, анга барыргъа унамай, Хаждауутну сайлагъаныны дертин алай бла жетдиргенин а айтмагъанды. Артда билгенди аны Саният. Ол заманда уа не ангылай эди, он жылында?

Ызы бла элге ол терсликни унутдургъан сюрюн жетди. Аминат, асыры абызырагъандан, алгъанларын-къалгъанларын да биллик болмаз эди, аланы кечюрюрге келген солдат жашладан бири болушмаса. Алай тюшген эди Хаждауут кызына алгъан къол машина жюк болуп азап жолгъа. Атасыны бетинден керюп, Саният артда кеп кере къууанганды ол солдат жашны эслигине.

Хау, ол машина болмаса, къыйын тюшерик эди алагъа. Ол жан къалдыргъады ол къыйын жыллада. Кюндюз колхозну къыйырсыз чюгюндюр бахчаларында туюлюп келиучю Аминат ингир сайын ненча чарыкъ, ненча кийим тикгенди тюшген жерлеринде. Хау, Къаракъундузда ал айлада къыйын эди – кеслери да артыкъ къолайлы болмагъан къыргъызлыла, келгенлеге артыкъ уллу къууанч бла тюбемеселе да, жарашыгулу эдиле.

Не бек сакълап турсала да, тутулгъанладан хапар болмады.

Саният ёсе келгени сайын, аны ариулугъуна сукъланнганла да кёпден кёп бола бардыла. Ким тилемеди аны – къыргъыз, къзазах, чечен жашла келип, аны ариулугъуна къарап кетиучю эдиле деучюдюле ол заманда аланы биргелерине болгъанла.

Жашау бара, бир кесек аякъланнгандан сора, Аныуаргъа да ол анда тубегенди. Аныуар, атасы урушда жоюлуп, анасы да кёчгюнчюлюкню ал кюнлеринде ёлюп, сабий юйде ёсген ёксюз жаш эди. Пишкекде бирге окъугъандыла. Экиси да Къаракъундузгъа устазла болуп келгенлеринде, не къууанч бар эди ол элли таулулада.

Аланы тойлары да анда болгъанды.

Саният сабийден къыйналып къутулгъан эди. Къызыны жанын сакълагъан Аллахха Аминат ыразылыгъын жашау узуну айтып тургъанды. Алай къошулгъанды юйюрге Рамазан. Анда анасы атып кетген жашчыкъны уа ёшюн салып, бир тынчайт деп, тилеп келтирген эдиле Саниятха. Кете туруп а, кёзю къыймай сабийни, Аныургъа айтды хапарын. Ол ангылагъан эди аны. Алай бла, ала эки жашны атасы бла анасы болуп чыкъгъандыла больницадан.

Ол кюн эсине терк-терк келиучюдю Саниятны. Бютюн да бу арт заманда.

Ала Ата журтха жашлагъа жыл болгъунчу къайтхандыла. Аминат аланы ёсдюрюрге салгъан къыйынны бюгюн ким санаялсын? Ала да алай суйгендиле аммаларын. Ол кетгенде, экиси эки мюйюшде олтуруп жилигъандыла.

Аныуар бла Саният бир ненча тёлю окъутхандыла элде. Жашла да ёсюп, окъуп, къурулуш инженерле болгъандыла. Рамазан юйде тохтагъанды, Салим а, уллу къурулушлада ишлерге суйюп, комсомол путёвка бла кетип, Байкал-Амур магистральны ишине, башха уллу къурулушлагъа да къатышханды. Кёп махтау да алгъанды. Биргесине ишлеген татарлы къызыны да ол айланнган жерлеринде тапханды. Жаш бла къыз ёсдюредиле ала. Бек сюедиле элге келирге. Бютюн да Аныуар, жюреги тутуп, бир чакъны ичине Саниятны кёз аллында ауушханлы уа, терк-терк жетиучюдюле.

Рамазан элли къызыны алгъанды. Элли дегенликге, ала кёчгюнчюлюкден къайтханлы да шахарда жашагъандыла. Элге уа ахлу-жууукъгъа келиучю эдиле. Ма алай танышхандыла сабийлей Рамазан бла Зурият. Аллах кёргенден, Аныуар да, Саният да доктор келинчиклерин бир зат бла къыйнамазгъа кюрешгендиле. Бир заманда суу келтиртмегендиле, от этдирмегендиле, малны къатына иймегендиле. Тёредеча, анга арбаз окъуна сыйпатмагъандыла.

Алай а келин кючбюсюреу эди. Ол эки къартха окъуна, аладан сора къайын деп жокъ, мангылай жарыкълыгъын бермегенди. Сабий туугъанда, элде къыйналгъан этерикме деп, сау жарым жыл тургъанды ата юйюнде. Аныуар къурманлыкъ къойну окъуна союп, ары элтген эди, сабийге алгъыш этилсин деп. Ол къурманлыкъ да, алгъыш да къагъанакъгъа къарыусуз заманында, дуня бла энди таныш бола тургъанда керек сунганды.

Келинни сууукълугъун къоншулагъа окъуна билдирмезге кюрешгендиле. Алай болгъанлыкъгъа, элде хар не да къол аяздача кёрюнюп тургъанын билебиз. Болса да, къартланы кёллерин аяп, ол затны киши сагъынмагъанды. Жалан да бир кере, бир шыты кюн, чегетден суу келтире келип, тёшде абынып жыгъылгъанда Саният, аны окъуучуларындан бири – Халимат – устазыны тобукъларын да жуууп, дарман жагъыш, жангы чындайла да кийдирип, челеклерин да суудан толтуруп келип, келин тургъан отоугъа кирип, айтырыгъын айтып бир чыкългъанды ансы. Аны да – Саниятха эшитдирмей. Ол келинни бир кесек тюрлендирген эди.

Аныуар ауушхандан сора, уллу юйге кирмей, анда-мында аш юйде къала турду да Саният, артда уа ары кёчюп къалды. Къышда сууугъуракъ болса да, анда тынчлыкълы эди Саниятха. Рамазан да, келин да эслемегенча этдиле. Салим а жаратмады аны. Къарындашына кёлкълалдысын айтмаса да, анасына уа:

– Кел, бизни бла тур, – деп, бек къаты болду.

Зульфия да кюрешди, унамады Саният арбазындан кетерге. Сора Салим, ишлеген жеринден төрт жашны, керек затланы да алып келип, аш юйню жангыдан тышлады, ары суу, газ да тартдырды. Зурият затха къатышмаса да, Рамазан а къарындашы бла бирге суююп ишледи.

Бюгюн Аныуарны ауушхан кюнюдю да, Саният кечеден окъуна тынчаймай чыкългъанды. Кёп зат келеди аны эсине, ата-сыны, анасыны суратларын окъуна кёрюрге термиле жашагъан Аныуаргъа бек ауруйду жаны.

– Хо да, тубеген болурса анда атанга-ананга да, Анюу, – дейди, баш иесини къабыргъада тагъылып тургъан суратына къарай. – Тансыгъынгы алгъан болурса.

Сора, аны тырманын эшитгенча:

– Сен ишлеген юйден чыгъып а... башха арбазгъамы кетгенме? Аны ючюн а бош тырман этесе. Манга, алагъа да алай тынчды. Къарт адамны кече тынчлыкълы болмагъанын билесе, къошханмы этеме, арбазгъамы чыгъама, чаймы къайнатама, нек бёлеме аланы жукълуларын? Солусунла, ишлеген этедиле. Аладан кёлюнг кълалмасын, Анюу. Кёресе, жашынг Салим мени патчах къызы этгенди, суу да, газ да тартып...

Солуу кюн эди. Ол атасы кетген кюнню Рамазан эсине тюшюрюр деп сакълап турду Саният.

– Келин а эсгерлик туююлдю. «Адамгъа бу дуняда болушургъа керекди, ол дуняда бир жукъ да жокъду», – деп къояды. Не этериксе, анасы оруслу болса... – деди кеси кесине Саният.

Ол терезе аллында шинтикде олтурады. Насыпха, ол аргъы бетде агъачха айланады да, Саният анда бола баргъан тюрлениулеге къараргъа суююучюдю. Агъач къачхы омакълыгъында кюнден кюннге ариу бола баргъанына къууана, къарап турду. Ариудула суу боюнунда ёсген талла – сары чачлары ийип, мухарске къысхан къызлагъа ушап.

– Жарлы анамы аллай мухарскеси болуучу эди... Болуучу эди деп нек айтама? Энтта да турады эски кюбюрде, – деди ол, кеси кесине тырман эте.

Бек сюеди эди ол жашлыгъында быллай ариу терекле салыргъа юй тегерегинде. Къоншу къарт тыйгъан эди: «Этме, Саният, алай, бу мудах терек юйге къууанч келтирлик туююлдю. Атам айтып эшитгенме, тирлик бермеген терек, мал да аманды арбазда деп».

Къартны ауазы узакъладан келип, ол кюнча эшитилгенине сейир этди Саният. Акъболат а айта эди: «Къоз терекни да юйге жууукъ салмагъандыла – аны тамырлары тюз да бутакъларыча кючлю боладыла да, юйню тюбюн бузадыла деп».

Олсагъат юй аллында машина таууш чыкъды да, Саният, тири болургъа кюрешип, атлауучладан тюшдю. Ол да алайгъа жетерге, къабакъ эшик ачылып, Салимни жашы Рустам бла эгешчиги Соня, къызларына ала Саниятны атын атагъандыла, чабып кирдиле арбазгъа. Туудукъларын керюп, Саният къууанды, бетине нюр чапды...

Рамазан бла Зурият керюннгенде, татарлы келин лёкъумгъа этген тылысыны башын жаба тура эди.

– Бир бирин тапсын! – деп, ол, тылы къолларын да жуугъунчу, къайынын бла апсынын къучакълады. Сора: – Зурият, суюсенг, лёкъум биширесе...

Алайда Таймураз, Рамазанны жашчыгъы:

– Суюсенг, отдан тюшюресе! – деп къошду да, барысы да кюлдюле.

Эки келин да бирден лёкъум этип, туудукъла конфет, къалач бёлюп, садакъаны терк окъуна тийреге чачып, юйюр олтурду, чай иче, хапар айта.

Салимлары кетгенден сора да, уллу юйге бармай, кёп олтурдула Рамазан бла Зурият аналары бла. Аныуар айтмагъанды, ол да айтырыкъ туююлдю жашла къарындашла болмагъанларын. Салим бла Зульфия ол тасханы эртте ачханларын билмейди Саният.

АРЫ КЕЗИУЮ КЕЛГЕННИ ИЕДИЛЕ

Адилгерий мал докторгъа окъуп келгенинде, Балдандан насыплы болмаз эди. Ол андан оруслу къызны келтиргенди деген хапар а элде артдаракъ жайылгъанды. Келин доктор эди да, анга иш терк окъуна табылгъан эди. Ол заманда эки эринин къаты къысып, кишиге жукъ айтмагъанына бюгюн да къууанады Балдан.

Ол кюн а, хапарны эшитип, ата къарындашлары жетген эдиле тѐбен элден.

– Келин, не хапарды бу? – деп, Ахмат, атдан тюшюп, аны къабакъгъа тагъып, къамичесин сапогуна сугъуп, арбазгъа кире соргъанында, къайыныны атын айтмаучу Балдан:

– Келигиз, жууукъ болугъуз. Не этейик, апай, Аллах алай буюргъан болур... – деген эди.

– Хау, андан сора Аллахны иши жокъду! Къайдады?

Солтанны ёнюн жаратмай:

– Къой, жашыбыз. Энди боллугъу болгъанды, – деген эди Балдан.

– Алыкъына ол жашды. Не ангылайды жашаудан? Атасы сау болуп этерик болгъу эди былай...

– Кесим барырма деп тура эдим. Иги болду келгенигиз. Аталары да ыразы болгъан болур, жашчыкъны къайгъысын этип, санларыгъызны къыйнап айланнганыгъызгъа, ол дуния деген бар эсе...

– Биз анга Шоген улуну къызын алыргъа сѐз тауусуп тургъанлай, кеси насыбын бир оруслуну аякъ тѐбюне атып...

– Жанларым, не этериксиз? Жашчыкъны сайлауду. Кеси биле болур ким бла насыплы боллугъун. Кеси жыгъылгъан жаш жилимайды.

– Эркелетип, тойла этебиз деп хазырланып турсагъыз къайдагъы гяуургъа да...

Къайынлары Балдан алларына салгъан къакъ шорпадан, айрандан да уртламай, Адилгерийни ызындан мал фермагъа кетдиле. Анда ким не айтды, алай жангы келинни атасы-анасы да келип, район къуллаукъчула бла бирге олтуруп, халкъ жайылгъынчы кетмей тургъан эдиле арбаздан. Сау болсунла.

Келин терк юйреннген эди эл жашаугъа. Юйде ишден бир да къачмагъанды, жаулугъун тешип киши кѐрмегенди. Ауругъан болуп анга больницагъа, юйге да келгендиле. Къаш-баш тѐююп киши эслемегенди. Къызчыгъына жыл болургъа ол да аны бла бирге юйреннген эди тилибизге. Бек сѐйгендиле эллилери Катяны.

Уллу Ата журт уруш башланып, Адилгерий ары кетгенде, Катя да кеси тилеп, къагъыт жазып, ызындан кетгенди. Балдан

бла туудугъу Разият къалгъандыла, аланы ызларындан къарап. Кертисин айтханда, асыры ыннасы бла тургъандан, къызчыкъны алагъа артыкъ тартыннганы да болмагъанды, анда-мында суратларына къарап, къайдадыла, къачан келликдиле деп соргъандан башха.

Ала андан къайтмазлыкъларын Балдан алгъа тюшюнде кѳрген эди. Сора ол тюшню хар эсине тюшгенден къыстай, унутургъа кюрешгенди. Алай а къалай унутхун, къоркъуу алып турса жюрегинги?

Тюш а алай эди. Бирси тарда, магъадан къазыучу тауда, адамла жер тюбюнде ишлейдиле дейдиле. Балдан аны кѳрмегенди, алай а кеслери сынагъан Алчагъырланы жашладан эшитгенди. Уллу темир жолла бардыла жер тюбюнде, ала бла магъадан ташыйдыла темир арбачыкъла деп. Тюшюнде ол тюз да ма аллай жерге тюшеди да, анда кеси танымагъан адамладан:

– Адилгерийни бла Катяны кѳргенмисиз? – деп сорады.

– Ала башха жердедиле. Бизден алгъа кетгендиле. Ма андадыла, – деп, бир солдат жаш, къолун алгъа созуп, кѳргюзтеди.

Анда уа жер кюйген сунарса: от, жалын, къара тютюн кѳкке кѳтюрюле. Адамла да – гумулжукла кирик, бир гитчечикле – къайгъылы чаба ортада. Балдан ары таба атлагъанда, солдат жаш аллын тыйды.

– Аланы излей айланама. Аналарыма, – деди Балдан, жюрегини ургъанын анга билдирмезге кюреше, уялып.

– Сени ары жиберлик туююлдюле. Ары кезиюу келмегени иймейдиле, – деп, жашны олсагъат мудах болуп къалгъаны эсиндеди.

Ол дагъыда башха бир затла айтхан эди Балданга, темир жолну тауушундан зат эшитирча туююл эди ансы...

Эки айдан келген эдиле къара къагъытла Адилгерийге, Катягъа да. Екатерина деп окъугъанда, ол болмаз деп да тургъан эди Балдан...

Кѳгюнчюлюк тюшюп, аланы Нальчикге келтиргенде, Катяны атасы бла анасы, аланы вагонлагъа миндирген жерге келип:

– Разиятны бизге къой, къайры элтириклерни белгили туююлдю. Жолда не боласыз, не къаласыз, – деп тилегенлеринде, Балдан анга ыразы окъуна болгъан эди, алай Разият, аны бутларындан къучакълап, унамады алагъа барыргъа.

Сора бардыла ала он алты кюнню ичинде терезелери къангала бла урулгъан къарангы вагонлада кѳзкѳрмезге. Къайынылары биргесине болгъанлары насыбы эди Балданны. Ала сабийни бирден бирге ѳтдюре, къолларындан келгенича, ач, сууукъ ѳтмей баргъанлары ючюн, Балдан алагъа, келинлеге да ыразыды.

Алма-Атагъа тюшдюле. Шахар кыйырында тохтаргъа кёпле, ол санда Ахматлары да, унамадыла, мал бла кюрешген жерге бармасакъ, баш туталмазбыз деп. Балдан а къалды. Анга бла туудугъуна бёлюннген баракны бир жанында отоуда къызчыгъы бла бир къазахлы жаш тиширыу жашай эди. Балдан отоуун сюртюрге тытыр излеп чыкъды да, жарты челек бла бир табып къайтды. Сора отоуну акълап, юйден келтирген кийизин къабыргъагъа тагъып бошаргъа, ишинден келген Айсулу челек бла суу келтирди да, юй тубюн эки кере да жуууп чыкъды. Ол къуругъа эки тёшекни бир бири юсюне салып, жатар жер да къурадыла да, эки тиширыу чай къайгъыгъа кирдиле. Айсулу жукъа сай гыржын келтирди, Балдан да Кавказдан агъач аякъ бла келген балдан салды столгъа. Сабийле уа оюннга берилип эдиле.

Айсулу гыржын этген жерде ишлегенин да ол кюн билгенди Балдан. Экинчи кюн ол къызчыгъын Балданнга къоюп кетерге боллугъуна келишип, бютюн да бек къууанды. Аны баш иеси фронтда эди. Андан къагъыт келмегенли жылдан кёп озгъанын айтып, аны суратын алып къайтды да, ахлуларын тансыкълап, экиси да бирге жилядыла.

Жашыны, аны деникинчиле ёлтюрген жигит атасыны, келини Катяны суратларын къабыргъагъа тагъып, аланы да танышдырды анга кириучю къоншулары бла Балдан. Алай болмаса, къалай хапар айтырыкъса кесинги, жангы къоншуларынгы, бу киши жерни юсюнден алагъа?

Адамланы кирпич заводха ишге чыгъара айланган, уруш кийимлерин алыкъа алышмагъан, сынчыкълап жюрюген бригадир келди да, ол суратлагъа къарап, сейир этди:

– Ой-бай, аба, была сени кимлерингдиле?

– Бу – жашым, бу – аны атасы, бу уа – келиним.

– Согъуш этемидиле? Келинингдамы?!

– Докторду, – деди Балдан, – жаралылагъа къарайды, – жолгъанды деп айтыргъа уа тили айланмады.

Бригадир анга къаты болмады. Аны къой, экинчи кюн комендантны алып келди. Ма ол заманда чыкъдыла къара къагъытла, Балданни кереги болуп, ата юйюнден келген клубюден. Ол эки огъурлу адам анга къырал болушлукъ берирча онгла къурагъан эдиле. Аны юсюне Балдан къолдан уста болгъаныны хайырындан, затдан керекли болуп къыйналгъандыла деп айтырча да туююдю – ол тикген чарыкъланы, ол эшген габараланы Айсулу ишинде окъуна сатып къайтыучу эди.

Разият школну бошагъынчы сакълап, халкындан эки жыл кечге къалып къайтыргъа деп тура эди Балдан, алай ол суйгенча болмагъанды. Анда, анасыча, докторгъа окъургъа суйгенди

Разият. Айсулуну Айгюлю да – биргесине. Ала эгечлеча болгъан эдиле да, аланы бир бирден айыргъан гюнях болгъанын эки жаны да ангылай эдиле. Бир кесекге болжалгъа салыргъа тюшген эди Ата журтха къайтыуну. Ахлуладан келген къагъытла да сагъыш этдиргендиле Балданны.

Апайны къызы Майрусхан жазгъаннга кёре, бир-бир таулу жерлеге халкъны жибермегендиле, анда, сау Малкъарда да, сау къалгъан юй жокъну орунундады...

Алай бла, анда мычыргъа тюшдю. Разият окъууун бошагъанлай, къарачайлы жаш бла бир юйюр къурадыла да, ол да тыйды аланы бир кесекге жолдан. Киеу Тохтар, бир заманда бир Къарачайгъа къайтыргъа суйсе да, артыкъ бек ашыкъмагъанын жашырмай эди. Балданны уа сакълар заманы – аз... Аныча не таркъаяды жер юсюнде?

Разиятны къоюп да къалай кетсин? Кеси жангыз анда не этерикди? Жашар жер бла да къалай болады?

Ыннасыны туугъан элине тансыкъ болуп тургъанын ангылап, Разият бла Тохтар солуу айларында, аны да алып, Кавказгъа келип кетерге дедиле. Биринчи, ыннаны хурметин этип, Малкъаргъа келдиле. Шахар кыйырында тохтагъан къайыналары аланы келгенлерине асыры къууаннгандан, ол къууанчларын жууукъ-ахлу жыйып, къурманлыкъ этип кёргюзтдюле. Бири – бир кюн, бирсиси – экинчи кюн, бирден бирге жюрюте, ыйыкъ чакълы турдула къонакълыкъда. Думалагъа да бардыла. Анда бир заманда жашау болгъанына шагъатлыкъ этип, ханс ичинде ажашып тургъан юй тюплени хурулары мудах тюбедиле келгенлеге.

Балдан а айта эди, биринден бирине кёче, алайлада кимле жашагъларын. Ёрге элтген тар жолну ханс басып болса да, ол аны ызын жабалмагъанды. Шаудан а, ол жаш заманында суу алычу, суйгени алайда сакълаучу шаудан, аны юсюнде ёсген тал терекни къуругъан чапыракълары басып, тауушсуз тёгюле эди энишге, суймей ызлагъан жолу бла. Аны ариулап, жангыдан аны кюзгюсюнде чууакъ кёкню кёрюрге суйдю Балдан.

Киеу, ыннаны бир жанына элттип, ол ишни кеси этди да, арлакъгъа кетип, губу аз-маз басып тургъан ташха олтурду. Сейир татлы эди анга бу жерни хауасы.

Балдан а, жашы Адилгерий, туудугъу Разият биринчи атламларын этген, ол насып да, бушуу да сынагъан арбазны туурасында олтуруп, бу жер эшитирге суйген эски хапарланы санай эди, жолну эки жанында эски хуналаны, ташланы, булутланы тынгылатып. Сора баш иесини къабырына барды...

Экинчи эрттенликде ол уянмады. Аны бетине сейир сабырлыкъ тёгюлюп, нюрю жарытхан эди Балданны огъурлу бетин.

Аны кёрген Разият да ыразы эди аны ыннасын кьюуандыргъан кьадаргъа. Къалай игиди, кеч къалмай, ыннасын бери келтиргени, аны ол дуниягъа жолу, кеси суйгенча, былайда башланганы! Кеч къалгъан алай ажымлыды.

КЁКДЕНМИ, КЮНЛЮМ БЕТДЕНМИ КЪАРАП

Омакъ жасалып, дауур эте, кьюуанчха баргъанларын билдире, кёпюр юсуне жете келген машиналары тизилип келгенлерин кёрюп, къарамы ары кетип, суюлди арбазында Жаухар. Ала бийикде жашайдыла да, эл, тюз да кьол аяздача, кёрюнюп турады. Машинала кёпюрден бери ётгенлей, жюрек къайгъысын ичине сыйындыралмай, юйге кирди да, тапчаннга олтуруп, ачы жилиады.

Насыпха, Юзлюй юйде жокъ эди ансы, ол да тегюлюр эди туудугъу бла...

Къабакъны ачылгъанын, анасы кимни эсе да юйге жууукъ этгенин туюнудеца сезди.

– Э къыз, эшиклени да кенгнге ачып, тауукъланы да бери жыйып, неди бу этгенинг?

Ыннасыны ауазы алай ачыкъ эшитилгенлей, секирип туруп, зат да болмагъанча, «чакъырылмагъан кьонакъларын» эшикге къыстап башлады Жаухар.

– Юш! Юш дейме да! Кёрмейсе муну! Ма буду быланы ызындан тизип айланган! – деп, ол омакъ къызыл адакъаны сыртына сибиртгини жетдирди. Ачытырча угъай, тынч.

Юзлюй а, туудугъуну ичинде жанган отланы билмей огъесе билипми, сууутургъа суююпму, хапарын андан ары бардырады:

– Бир иги жаш ёсдюргенди Замхарий! Сау кьаллыкъ, кьолумдан алып, ма бу сумкалары арбазгъа кийиргинчи кьоймады, таланган.

– Къайсы жашы? Жарахматхамы айтаса, анака? – деп, ол анасы келтирген жюкню чачып башлады. – Не эте эдинг быллай бир сапынны? Бал туз, хант туз, сирнек, пиринч... Ий, Аллах ючюн, анака, ачлыкъмы кирликди, быллай бирни кетюрюп айланмасанг? Хар атламынг – тюкен. Керек болса, алыр эдик.

– Болургъа керекди юйде. Бошалгъынчы сакълап туруу иги туюлюдю. Ма, Майрусханны жыл дууасына баргъаныбызда, аны келини: «Анабызны кьолу асыры берекетлиден, суйсегиз ийнаныгъыз, суйсегиз кьоюгъуз, ол алгъаннга, сирнекден башлап, чеплеу жаугъа дери, жылны ичинде зат кьошмагъанбыз», – деп махтанганын эшитгенме. Мен а анданмы аманма?

Кийимлерин алышындырып, отоундан жаулугъун къыса чыкъды да Юзлюй, кьоншусун кёрюп:

– Халимат, ий, Аллах ючюн бир айт, жолда келе, автобусну да аллын тыйып, бир къадар машина ётдюле ёрге. Шаухаллары табада кёрюндюле артда уа. Ол суубурун къызын эргеме береди?

– Алайды дейдиле, аурууунг тас. Тийреден адам киргени жокъ. Къол тутуу адет да къалып барады энди. Алай, кеслери ёлгенни-къалгъанны да сурамайдыла, ким барлыкъды аллайны къууанчына? Хазырланган а эрттеден этедиле, былтыр окъуна арбазларын жангыртхандыла.

– Къууанчча барыучула уа табылырла.

– Да, хау, эл ичинде аллайла да бар.

– Эл ичинде дегенлей, ол Асият бир ариу согъады къобузун! Аллында ёлгени болгъанны тепсетир! Къууанчым болса, Аллах айтып, андан алгъа кишини чакъырмам деп турама ...

Жаухар, тиширыула хапар айта тургъунчу, столгъа аш салып, чакъырды.

– Угъай, угъай! Къалайсыз деп киргенлигимди ансы, ашайиче турмайма, – деди Халимат. Къоймагъанларында: – Аллах, Аллах, олсагъатха аллыбызгъа исси хычинле этип салгъан, не жигитсе сен, Жаухар! – деп махтады.

– Хазыр ичи-тышы болса, ол неди? – деп, Жаухар тапчан къыйырына чёкдю.

Хызир аны тилегенин билмеген жокъду. Бусагъатда, бу ушакъда аны аты сагъынылмагъанына сейир этди ол. Сора ангылады, бу эки тиширыу аны ачытыргъа суймегенден этгенлерин алай.

Ала школда бирге окъугъандыла, бир партада олтургъандыла. Жаухар юйден чыгъарыгъын сакълап туруп, сермеп портфелин алып, алай барыучу эдиле, жол узуну кюле-ойнай... Ол эртте эди. Артда уа ала сахаргъа кёчдюле. Атасы-анасы да анда сатыу бла кюрешип, кеслери да бир ненча тюкен къурагъандыла. Хызир, омакъ машина бла келип, школ аллында аны сакълап тургъанын кёрюп, устаз негерлери Жаухаргъа аз чам этмегендиле.

Хау, ыннасын кеси жангызлай къоюп кетерге кёзю къыймай, Жаухар сахарда туруп окъуялмагъанды, Хызирча, алай бийик билим а алгъанды. Хызирге элден кетип жашаялмазлыгъын айтханында, ол:

– Жарсыма. Ыннангы кеси жангыз къоймазбыз, – деген эди.

– Ол ары барыргъа унарыкъ туююлдю.

– Унамай а! Анда жашауну тынчлыгъын кёрсе, элни унутур...

Юзлюй а унутурукъ туююлдю. Аны биледи Жаухар. Шахар тийреде элчикде орналгъан эгечине барса окъуна, юйюме тер-

кирек жетсем эди деп, тынчлыкъ тапмайды. Хау, ала да чакъырадыла аланы ары, алай Жаухар бла ыннасы къалай эсе да аны юсюнден айтмайдыла бир бирге. Къызы бла киеую бир жолгъа аварияда жоулгъанлы да, Юзлюй туудугъун кесине къысып жашайды.

Бир кере ол:

– Атам-анам, эллерин кёрюрге термилип, аны излеп, алай кюйюп кетгендиге киши жеринде. Атам, харип, аууша туруп: «Къызым, сен ары къайтып барсанг, мени ючюн къара шаудандан къол аязларынгы толтуруп, жюрегинг къаннгынчы бир ич», – деп тилеген эди. Аны бир да унутмайма, – деп жилигъан эди да, аны унутмайды Жаухар.

Къабырлагъа да ала бирге жюрюйдюле. Ала кюнлюм бетде болгъанларына бек къууанады Жаухар. Кюн да биринчи алагъа тиеди.

Хызир элге келип кетгенли ай озмагъанды. Тюберге унамагъан эди анга Жаухар. Сакълап туруучу эди... Бу жол а чыкъмады, сёлешмеди, ингир къарангысына дери школ терезени къатына окъуна бармай турду. Ол кетгенден сора школдан чыкыгъан эди.

Сылтауу да бар эди. Аны аллында кюн, районодан барып, андан къайтып келе, автобусда Хызирни ата эгечлерини ушакъларын эшитди. Эшитди десем да, ала аны анга айтханларын букъдурмагъанлары кёрюнюп тура эди.

– Къой-къой, къыз сайлай а билмегенди Хызир.

– Сабийликден тагъылгъанды да...

– Айтмай къой, келин, харип, айыралмайма деп, бир бек къыйналады. Хау, ауруп эди къарыны, ол уллу юйлеге ие болса...

– Хау, кимни болса кийире турадыла ары! Жашчыкъ а къыйынын суугъа атаргъа депми турады? Тынчлыкъ бла этгенди да...

– Ёксюз дейдиле да... Энди хар не да Аллахданды, анга къаршы болуп айтмайма. Алай атасыз ёсген келинни кийирсенг юйюнге, бетинги чыгъармаз. Эр кишиге намыс эте билмейдиге аллайла. Сора дагъыда не кшошарыкъды ол юйге къолунда жугъу болмагъан? Ол школда алгъан, ыйыкыгъа жетмеген сомчукъларынмы келтирликди?

– Да бир базыннганы болур ансы... Бурунун чюйюрю ючюн къалмайды.

– Не да айт, Шаухалны къызындан тийишлиси жокъду Хызирге.

– Хау, Аллах хакъына. Рэкетди дейдиле да, болсун. Аллайланы кезиулериди. Къызы уа тиш докторду Нальчикде. Кесини стомотологиясы да барды бир тап жерде.

– Иги эди да.

– Иги болмай а, бир кюннге анга бир ахча тюшеди да, айтдырмай кьой! Фатары, машинасы да бар. Жашчыкь да, келин да аны жаратадыла. Жагьаларына ол келишеди. Керегин тапмай ёсгенни уа, эринин-бурунун жау этсенг да, игиликни ангыламаз. Аллайны ыразы этеме деген – болмачы ишди. Шаухалланы тапса жууукьлукьгьа жашчыкь, Хызир юй да, кюн да болур...

Жаухар, андан ары болалмай, тюкен кьатында окьуна автотобусдан тюшюп, жаяу келген эди ол кюн школгьа... Экинчи кюн а ингир алагьа Хызирни атасы кирип келди класс отоугьа.

– Былай келип кьалгьаныма айып этме, Жаухар. Шуёхуму кьызыса. Ангыларса деп келгенме. Жашны эркин эт. Ол жангызды, бизни кьоюп, келип мында элде турлугьу жокь. Сени да, кьарайма да, ыннангы кьоюп, бизни бла жашар муратынг жокь. Ол кьачан ауушады деп... Ортада айландырма. Заман сакьламайды. Ай юйюнге, бизни тенглиле туудукьларын кьубултадыла, бу уа айланады ортада, не кесин, не бизни тынчайтмай.

«Ол кьачан ауушады деп...» Жаухарны сёзю тамагьында тохтады. Сора, эс жыйып:

– Жарсымагьыз. Мени ючюн жол салып тура эсе бери, келме дерме...

Ол кюн юзюлген эди Жаухарны жарыкь умуту.

Хызирни машинасы аланы юйню аллында тохтагьанын терезеден кьарап кёрюп, сейир этди Жаухар. Хызир а, ёмюрде этмегенин этип, тюзюнлей юйге кирип келди.

– Кел, сени алып кетерге келгенме.

– Угьай, – деди Жаухар, кеси ауазын таныялмай. – Башха бла тоюнг бара тургьанлай, ол ишни этсенг, унамазла. Манга да уялыргьа тюшер.

– Ол аланы тойларыды – атамы-анамы. Мени тоюм а сенсе. Насыбым, жашауум да.

– Сен аланы жангыз жашларыса. Ала суйгенлей болсун. Мен а... Атанг бла олтуруп, хапар айтыр атам жокь, ананг бла ушакь этер анам жокь... Жолларыбыз башхадыла...

Эшикден кирип келген Юзлюй, Хызирни кёрюп, сын болду. Сора, анга айланып:

– Ахшы жаш, сизге тийишлини тапхансыз. Кьой муну жеринде, – деди кьаты ауаз бла. – Башха арбазгьа кирген келечилени бери бурур кюнюнг озгьанды. Эл ичинде бизни да айыплы этме, кесинг да болма хомух.

Жашауу келген тиширыуну ауазы кьаты болгьанлыкьгьа, кьарамы айта эди кёлкьалдысын, жарсыуун, ачыуун да. Жылла бла атасын-анасын насыбы ким бла болгьанына тюшюндю-

ралмай жашагъан Хызир, ол къарамгъа тѣзалмай, кесин эшикге атды да, чыгъып кетди.

Ол чакъда жюреги жеринден тепгенча, аны бир магъаналы къылы юзюлгенча болуп, Жаухар тапчаннга тѣгюлдю. Сора аны къучакълагъан ыннасы бла бирге жиядыла ала къадарны къатылыгъына.

Андан бери кѣп заман озгъанды. Хызир элге жюрююун къойгъанды. Аланы юйлерине башхаладыла ие. Жаухар а Жа-рахмат бла къурагъанды юйю. Аланы юч жашлары арбазда жангы уллу юй ишлегендиле, ичинде газы, сууу бла да. Анда Юзлюйню жашар кюню болмагъанына жарсыйды Жаухар, алай а ыннасы, кѣкденми, кюнлюм бетденми къарап, аны кеч насыбына къууана тургъанын биледи ол.

КЕЧЕ – САГЪЫШЛА ЖОЛУ...

– Ання, сен мени тенгли болгъанынга, не мурат эте эдинг? – деп сорады он алты жылы толмагъан туудугъу.

– Жаш заманымда, артда да ёмюрде жукъудан къанарыкъ сунмагъанма кесими, – дейди ыннасы. – Энди уа... онгум бар, алай кѣз къысмай чыкъгъаным болады тангнга. Кече – ол сагъышла жолуду, эсгериуле жолу. Ала элтмеген жер а къайда?

Хау, ма бюгече да аны эсгерир заты кѣпдю. Урушдан, ачлыкъдан къачып, эгечи Лиля бла келген эди ол узакъ Ленинграддан бу элге. Сора къалгъанды да къалгъанды, насыбын табып. Аны таматасы Лиля, устаз, ишден къачмагъанды. Келе келгенлей, школда ишлеп башлагъанды. Кичи эгечи Софья да анга ушагъанды. Башха миллетден болгъанлыкъгъа, эл аланы кесине жууушдургъанды. Огъесе аламы жууушдургъандыла элни?

Ала, аланы ата-анадан да ёксюз этген урушдан къачып айланганлыкъгъа, уруш ызларындан жетген эди. Ол заманда аланы школ тийресинде юйчюклерине, алгъын анда агъач ишге юйрене эдиле сабийле, душман солдатла, партизанла да келиучю эдиле. Лиля урушдан сакъат болуп къайтып, биргесине ишлеген, артда уа партизаннга чыкъгъан Ахматха элде болумну юсюнден хапар берип тургъанды.

Баш иеси, эки жашы да душман бла къазауатда жоюлгъан Жамилят, фашист офицерле аны къыстап, кеслери орналгъан юйюне кеси от салгъанын да биле эди ол. Алай аны юсюнден, душман кетгинчи, кишиге да сагъынмагъанды. Артда да айтырыкъ туйюл эди... Жарлы Жамилят, шашып, кеси айтыучулай, жашларын излей барып, къаядан кетгенде, аны табып, арба бла барып келтиргенлеринде, жияуун эте, тѣзалмай, белгили этгенди ансы аны ол жигитлигин.

Душман элден кетгенден сора, Ахмат аны тилей келген эди. Ол, урушдан къайтханлы да, баям, бир кесек сынчыкълагъанындан уялып, тиширыугъа сёлешгенди деп билмейди эл. Орусну алама дегенине артыкъ бек бюсюремесе да, Налжан жашыны сайлауун жаратхан эди, ауузун ачып, жүрек къыйнар сёз айтмагъанды. Бютюн да келинлиги бизни тилде сёлешгенине къууанып. Келиннге Лейля, аны эгешчигине уа Сафият деп да кеси атагъанды.

Таулула Ата журтларындан къыстала туруп, Сафиятха кёзю къарап, алагъа оноу этген офицер:

– Сиз башха миллетденсиз. Мында къалыргъа эркинсиз. Мен бир-эки сёз айтсам...

– Угъай, биз бир юйюрбюз. Ары-бери чачылырча тюйюлбюз.

Лейляны ол сёлерин эшитген офицер:

– Сиз билмейсиз анда сизни не сакълагъанын. Къыралны жауу болгъан халкъ бла барып, не игилик кёрлюксюз? Быллай ариу къызыланы Сибирьде къадарлары къалай боллукъ сунасыз? – деп, къоркъутуп да кюрешди.

Алай бирден эки болмадыла Лейля бла Сафият. Ахмат а тынгылай эди, жаны кетип, ол былай кеч къурагъан ариу юйюрю чачылып къалыр деп къоркъуп. Болса да ол сайлагъан тиширыу къаты адам эди. Къаты эди, иште, жашауда да.

Офицер, къоншу арбазда дауур эшитип, ары кетгенлей:

– Керти окъуна айта болур, мында къалсагъыз тап болурму?

– Сүймей эсенг... Аны иши башхады.

– Къалай айтаса алай?! Сүймесем, мында да узакъ болур эдим...

– Келин, атагъызыны, къарындашларымы да суратларын къабыргъадан бир ал. Къагъытларын да унутма. Билесе, ала сакълайдыла жарлыларымы ауазларын, – деп сёлешди Налжан. – Бу къурурукъла кетип, уруш тохтаса, ала жатхан жерге барып къайтырма деп тура эдим... Сафият, турма, жатхан жерлени жый. Тёрт төшек, аллай бир да жууургъан, жастыкъ... Жашчыкъны атасыны тонун да ал... Ол анам басхан кийизни да... Намазлыгъымы...

Хар машинагъа ючюшер-тёртюшер юйюр жюклей эдиле да, былагъа офицер бир юйюр къошду. Ол буйрукъ берип, эки солдат жаш ун, картоф машокланы, къатхан эт, къууут бла къапчыкъны, бал фляганы да жюкледиле ары. Тигиу этген машинаны уа, юйге кирип, ол офицер кеси келтирип, машинагъа салды.

Мудах эди ол. Къайсы юйге кирсе да, къабыргъалада къайтмаз солдатланы суратлары. Сора къалтырагъан къоллары бла къартла кёргюзтюрге кюрешген, фронтдан келген ючгюл

къагъытла... «Къайдан бандит болсунла была – малчыла, сабанчыла... Къартла кюн сайын окъ-топ тюрбюнде айланган, урушда къазауат этген балаларын, сабийле уа жигит аталарын сакълайдыла...» Алай къырал буйрукъ андан кючлю эди.

Насыплары да бар эди, алай айтыргъа жарай эсе ол болумда, – ала Исси келден узакъ болмагъан элчикге тюршген эдиле Къыргъызда. Ол кече школ мекамда къалдыла. Ахмат экинчи кюн окъуна школ директоргъа тюрбеп, анга ол да, юй адамы да устазла болгъанларын билдирген эди. Сайдулла ол затха бек къууанганы жарыкъ бетинде кюрюнюп тура эди. Бютюн да Лейляны Ленинградда педагогика институтну бошагъанына шагъатлыкъ къагъытын керегенде.

Комендантны буйругъу бла Ахмат бла Лейля эки кюнню ичинде кечгюнчюлени тизмелерин этип айландыла. Лейляны хатын кереген комендант аны кесине къагъытчыгъа алыргъа изледи, алай ол унамады:

– Мен устазма. Кеси ишимде хайырлы боллукъма.

Ахматны тюрюлген къашларын кюрюпмю, башха сылтау бламы, комендант да къаты болмады.

Кечгюнчюлени болумлары кюнден кюннге къыйындан къыйын бола бара эди. Ары келген айны ичинде эл оноугъа тутхан къартладан асламысы ауушдула. Сабийле ауруп башладыла. Аналаны алагъа къарар онглары къайда – танг атхандан кюн батхынчы къыйырлары кюрюмеген сабанлада чюгюндюр арта эдиле ала.

Школ тийресинде эки гитче отоучукъ берген эдиле да, Ахматны юйюрю анда кечине эди. Ал заманда Лейляя ол кеслери къалгъан сабийлени ары жыйып, алагъа дерс бере, Налжан да устазлагъа бёлюннген унчукъдан худур этип, аланы келлерин ала турдула.

Школ директор къууанганлыкъгъа, Ахматны бла Лейляны районода жангы къуралгъан ёксюз сабийле тургъан юйге ийдиле ишлерге. Ол къоншу элде эди. Алагъа ары кечерге тюршдю.

Ана-ата жылыусуз къалгъан мудах сабийлени келтире эдиле ары. Бир-бирлени ахлулары болгъанлыкъгъа, ала сабийлени ачлыкъдан къачыра, ары бере эдиле.

Ахмат ол къыйын заманда къырал берген аз, сабийле уа кеп бола баргъанларын кюрюп, мал жаяргъа, бахча этерге келледи. Биринчи эки ийнекни ол колхоздан тилеп алгъан эди. Асыры арыкъладан, тюрклер чюйре болуп тургъан малланы эслирек сабийле ол тийреде кезиу-кезиу кютгендиле. Аз болса да, сют бла жалчытхандыла ол эки мал аланы. Алагъа бузоучукъла туугъанда уа, сабийле бары да бирча къууангандыла. Артда къыргъызлы Аманбий эки кюй саугъа этгенди ёксюзле юйюне. Ийманкъул да – бир эчки. Алай-алай гитче мюлкчюк

къуралгъанда, таматала, сабийле да анга хар бири кесича сакъ болгъандыла.

Ахматны юлгюге андан тутхандыла ол къыйын жыллада.

Налжан да турмагъанды бош. Сафият терк-терк эсге тюшюрюучюдю, ол школдан келирге, эгечини къайын анасы, анга аналыкъ этген Налжан, эски төшекден чыгъаргъан жүнчюгюн титип, ийрип, аны сакълап тургъанын. Ала эшген да, тикген да бирге этгендиле. Ма андан устады Сафият ол тиширыу иш-леге.

Лейля бла Ахмат он сабий ёсдюргендиле – кеслерини эки жашларын бла къызларын. Жетиси уа – аланы къолларына къагъанакълай тюшген ёксюзле. Уллу юйюрню ауарасы да уллу болгъанын билселе да, ала тынчлыкъ излеп, алагъа тар-тылгъан сабийлени бир жанына тюрталмагъандыла.

Сафият эгечини сабийлерин бирем-бирем кёз аллына келтиреди да, анга да аладан жылыу келгенин сезеди. Не Ахмат, не Лейля, Налжан да алай, ол киши сабийлени кеслериникиледен эниш кёрмегендиле. Аналары кеси жерибизде ауушханда, аны басхычына алты жашы бирден жабышханларын, жилиуун а төрт къызы этгенлерин эсгерсе, Сафиятны кёлю толады. Ахматха да алай этген эдиле. Элде аталарыны юйюнде бюгюн кичи жашы Тохтар жашайды. Аны юсюне келедиле таматала, сабий-балийлерин да алып. Эл бла байламлыкъны юзмейдиле. Иги сабийле ёсдюргендиле Ахмат бла Лейля.

Сафият а Пишкекде сабий докторгъа окъугъанды. Сафаргъа да анда тюбегенди. Къызны Кавказда бир эллилери болуп тургъан адамла тилей келгенлеринде, Налжан, ол тансыкъ болуп тургъан эллилерине тюбегенине къууанып, ала нек келгенлерин да нутхан эди. Эсгертгенлеринде уа:

– Къызымды ол мени. Сиз да алайды деп келгенсиз да, сау болугъуз. Жашчыкъ юйге жыйылгъанлай, оноуун этер, – деген эди.

Келечиле аллай жууап алып къайтханларында, Сафар къоркъгъан окъуна этген эди. Эгечи Майрусхан а кюле эди:

– Ол угъай деген туюлдю. Къызны багъасын кётюредиле!

– Не багъасын?

– Адет алайды, тели жаш. Бир баргъанлай, ма депми къоярыкъдыла?

Ата журтха, Кавказгъа, ала бирге къайтхандыла. Эки жаш ёсдюргендиле Сафар бла Сафият. Таматалары Руслан Москвадады. Казбек а анасы бла бирге жашайды. Атасы кетгенли, ол анга бютюн да сакъды. Эл больницасында Сафият кёп ишлегенди – сау ёмюрню жарымы. Энтга да келтиредиле анга жангы төлюле къагъанакъларын, ала бир затдан къыйналсала. Не жилиуукъ

сабий да аны жылы кьолларына тюшгенлей, танчайып кьалады. Анга сейир этедиле кепле.

– Жаны ичиндеди, Аллахха шукур. Ол болушур, – деп, алай кьарап башлайды Сафият саусузгъа.

Аллах ол алыкъа тиллери ачылмагъан сабийлеге аны юсю бла болушханы нечик игиди!

«КЪОЛУНГУ ЫЧХЫНДЫРГЪАН КЮНЮМДЕ...»

Эшикни акъырын жабып, палатадан чыгып кетген жашны алай этеригин сакълагъанча:

– Кечгинлик бер, Зурият. Кесими жашаууму кьураялмадым. Сеникин да буздум. Насыплы эталмадым. Жашым ючюн а сау бол, – дейди Хадис, аллында олтургъан тиширыудан тансыгъын алыргъа суйгенча, кезюн андан алалмай.

– Къой, энди аны несин айтаса, – дейди суйдюмлю тиширыу, сыйдам таралып, жыйылып тургъан чачын артха сылай.

– Билемисе, мен режиссёргъа окъургъа нек баргъан эдим?

Зурият сейир этеди Хадис анга кеп кере айтхан затларын унутуп тургъанына. Биледи ол, кеп затны биледи баш иесини юсюнден. Алай жукъ айтмайды.

Хадис а, аны жууабын сакълай турмай, сезюн андан ары бардырады.

– Школда окъуууму бошай туруп, атам бла анам мени юсюмден айта тургъанларын эшитеме. Кесинг билесе, атам Къасболат кьаллай кьаты адам болгъанын. Уллу кьуллукълада ишлеп, отузунчу жыллада тугулуп, азат болуп да айланганды. Анамы сорууна жууап эте, атам:

– Кьаллай анаса сен, школну бошай тургъан жашынг не умут этгенин билмеген? Оллахий, бу орамны битеу биле болурса кьызы-жашы да не деп тургъанларын, кесингикин билмейсе ансы. Алай айтханлыгъыма, ол оноу сора да турмайды бизден. Акъылында бир зат болур, – дейди.

– Акъылында уа болур, ажашмасын ансы.

– Ол билген неди? Жырлагъан, кьыл кьобузда ойнагъан, гяпчи болуп айланган. Артист болса не билейим ансы, андан башха не зат чыгъарыкъды сени телингден? Китап алып кермейме кьолуна сора. Ол бирсиле айтханынга сыйынган эте эдиле, бу уа...

– Ий, Аллах ючюн, кельюнг бламы айтаса?! Да ол а таулу жашха керек усталыкъмыды? Кет, кесинге, бизге да кюлдюрме халкъны, артист этип жашынгы.

– Ала, мен сени къарангылыгъынгга сейир этеме. Кинодан, театрдан суйген затынг болмай тургъанлай, алай кьалай ай-

таса? Бу жол Москвагъа баргъанымда, Къайсын артистге, режиссёргъа окъугъан институтда ишлеген Алексей деп бир адам бла танышдыргъанды. Жашны анга иерге керекди, башха амал болмаса. Аскерге алырла да кетерле, эки жылын тас этер...

Хау, аскерге барыргъа уа суймей эдим. Аны хар кимге борч этгенлерин тюзге санамагъанымы билесе. Хар ким, фахмусуна кёре, суйген ишин этерге керекди. Уруш жокъ, башха къаугъа жокъ, неге керекди, терлегенлери барып, чапдырып айланыргъа хайт деген жашланы, бир хайырлы иш этмеге къоймай?

Анамы тынгылап къойгъаны иги белги болуп, кесими ара шахаргъа хазырлай башладым. Кертисин айтсам а, не ары, не бери деп, тартынган жерим жокъ эди ол заманда мени. Тамата къарындашым – машинала жаны бла инженер, аны кичиси – зоотехник. Ол заманда аспирантурада окъуй эди Москада.

Самолётха биринчи кере минген эдим, къоркъуу ёхтемлик бла бирге алып жюрегими. Келип тюшгенлей, къарындашым тюбеди. Аны тургъан жерине келдик. Экинчи кюн атам айтхан адамгъа, ол Алексей дегенге тюбедик.

Анда, къарындашымы къоншусу болуп, бир иги жаш бла танышдым да, Женя бла, бирге айландыкъ эки-юч кюнню. Аны билимине бюгюн да сейир этгенлей келеме. Ол Москваны хар бир мюйюшюню юсюнден сейир хапарла айта эди. Сора... аны бла бирге архитектура институтха берип къояма къагъытларымы.

Ары къалай ётгениме бюгюн да сейир этеме, алай сурат этерге уа сабийлигимден суйгенме. Атам да къууанады. Юч жыл окъуйма анда. Сора бир кюн окъугъан жеримде столда бир газетге тюртюледи кёзюм, анда уа режиссёргъа, театр художникге, сценаристге окъургъа чакъыра эдиле, иги стипендия да берирге айтып. Сора къалай эсе да ары барыргъа тюшеди эсима.

Къарындашым а айтама да, ол а:

– Не режиссёр, не художник хапарла айтаса? Болсанг, бек игиледен бол. Алай болмаса уа... Сен аланы ишлерин кёргенмисе? Алада болгъан фахму къайда сенде? – деп унамайды.

Хау, мен ол анда тургъан юч жылны ичине театрлагъа, музейлеге жюрюгенме. Бир оюннга эки да, юч да къайтып къарагъаным болгъанды. Музейлеге уа арымай-талмай жюрюгенме. Бир кюннге ол къадар ариу затха къарап къайры чыгъарыкъса? Энди, кертисин айтханда, музыкадан, сурат этиуден, адабиятдан а бар эди бир кесек хапарым школ замандан окъуна. Аз назму излемегенме, макъам тагъама деп. Бюгюн да жырлайдыла жырларымы, атымы унутхандыла ансы. Ол да игиди.

Атамы шуёхуна кире туруучу эдим да, анга барама. Алексей а:

– Аллай сагъыш бир келген эсе башыңа, аны бир жары атып кьутулаллыкъ тьуйюлсе, кесимден билеме, – дейди. – Хайт де!

Сора юйретеди мени кьайсы соруугъа кьалай жууап этерге керек болгъанын. Алай аланы эде тутар ючюн, бир тюрлю бир эсинг, билиминг болургъа керекди ол жаны бла. Мен а бош кьараучу, артист-зат да тьуйюл. Бир-бир соруулары уа бюгюн да эсимдеди.

Барама сынаугъа.

– Нек сайлагъанса бу усталыкъны, архитектура тура? Ол тынгылы институтну бизникине нек алышханыңгы бир ангылат?

Жууабым а – хазыр:

– Эрикгенден. Ол чертёж кьангадан бир жанына кетерге сьуйюп. Дагъыда режиссёр не сценарист, художник окъуна болсам, анда алгъан архитертор билимими хайырланьыргъа боллукъма.

Артда тьюшеди эсима Алексейни юйретгени. «Сабийликден умутумду ол деп айт», – деген эди ол. Айхай, заманында эсима тьюссе уа. Анга да жарсыйма.

– Музыка бла аранг кьалайды?

– Игиди. Тьуйюшюрюк тьуйюлбюз. Жьырлайма, кьыл кьобуз согъама.

– Ахшы. Адабият бла уа кьалайса? Жазыу иш бла кьорешемисе?

– Угъай. Эртте назмула жазгъан бир кьылыгъым болуучу эди ансы, бусагъатда уа угъай.

– Айталлыкъмыса бирин окъуна?

– Нени?

– Назмуларынгдын бирин.

– Айтайым:

Танг атады, кюн тиеди,

Жигитлик бизге тьореди.

Къылычын тутуп, Чапай,

Душманнга чапды алай...

Комиссияда олтургъанла кьюдюле.

– Анам бек жаратхан эди, анга айтханымда, – дедим.

Эшитмегенча этдиле.

– Театр кружокда оюнлагъа кьатышханыңг болгъанмыды?

– Угъай. Студент отрядлада чыганлыла бла ишлеген эдик да, ала бла жьыралагъанма ансы. Дауурбас кьагъа да билеме. Пионер болгъанымда юйреннгенме.

– Сурат бла уа органг кьалайды?

– Бек сюеме суратха тьюшерге. Негерлериме, ата-анама иеме элиме.

– Кесинг а ишлеймисе сурат?
– Уллу художникле тургъанлай... Айыпды. Серовну, Репинни, Айвазовскийними хорларыкъма, сурат этип?
– Орус тилге уста болгъаннгы кёрдюк. Андан сора уа не тилни билесе?

– Ана тилни.
– Тыш къыралла тилледен дейме.
– Малкъар тил, мени ана тилим, тюрк тиллени мурдорун салгъанды. Аны билген алтмыш къыралда ангылаллыкъды оюмун.

– Жаш адамса алыкъа, юйренирге заманынг барды.
– Не акъылгъа келгенибизни билдирибиз...

Комиссияда олтургъанланы бетлери жарымагъанларын кёрюп, келгениме сокъуранама. Эшик таба атлагъанымлай, къолумда тутхан папкамы тюшюреме да, андан сени мен карандаш бла этген суратларынг жайылып, юй тюбюн толтурадыла. Уялама да, аланы жыяргъа ийилип, бир кесек мычыйма.

Комиссияда олтургъан кишиледен бири, ол суратланы бир къауумун къолуна алып:

– Быланы ким этгенди? – деп сорады.
– Мен.

– Да сора нек айтмай тураса быллай фахмунг болгъанын?! Аламатды! Бу ариу къыз а кимди? Къайда бардыла быллай ариула?

– Сормагъансыз да, айтмагъанма. Зуриятды бу. Таулу къыз.
– Сора сени миллетингде быллай ариула бардыла... Кесинг ишлегенсе бу суратланы...

– Былайда биз къарап тургъанлай, эталлыкъмыса быллай бир сурат?

Алайчыкъда олтуруп, ол манга алай соргъанны суратын ишлеп береме. Ушатханыма сейир этип къарайдыла.

– Сынаудан ётгеннге сана кесинги...

Анда окъугъанымы бир къауум заманны атам билмей тургъанды...

* * *

Андан арысын биледи Зурият – бирге окъугъандыла. Бир юйюр да Москвада болгъандыла. Аны башха миллетге ажашмагъанына къууанып, битеу нёгерлерин да жыйып, уллу той этгенлери ючюн, Зурият къайынларына ыразы эди. Ала юйге жашчыкълары бла къайтханда, театр институтну да кечген эдиле Хадисге ата-анасы.

Зурият – артист, Хадис а художник болуп башлагъандыла театр искусствода жолларын. Алай Хадис бир жерде кёп тургъанладан туююл эди. Беш жылдан кёп тёзмей, ол Москвагъа

къайтхан эди. Зурият а баралмагъанды аны биргесине, төшекде анасын къююп. Дагъыда бар эди аны сылтауу – ол кесини театрын асыры суйгенден, башха жерде иги эсе, аман эсе да, эсге алмагъанды.

Баям, Хадис анга кертичилай къалса, алай да болмаз эди. Анасы кѐп къыйнамагъанды Зуриятны. Бир кере школгъа жюрюп башлагъан жашчыгъыны солуу заманы болуп, аны да алып келген эди ол Хадис тургъан жерде. Не къууанч бар эди сабийде, ол уллу шахарны отларын самолѐтдан къарап кѐргенинде!

Алагъа эшикни жарты кийинген тиширыу ачханда, Зурият:

– Баям, биз ажашып къакъгъанбыз сизни эшигигизни. Кечгинлик беригиз, – деп, артха атлагъан эди.

Ол ол кюнню юсюнден Хадисге бир зат да айтмагъанды. Хадис да сагъынмагъанды. Зурият сайлап алгъан чурукълары уа тура эдиле жым-жылтырап эшикден кирген жерде, аланы кѐргенлерине къууанганча. Пальтосу да – илгикге тагъылып.

Ол тиширыулары алышындыра жашагъанды бир къауум жылны Москвада, бир къауум жылны – Парижде. Кѐп тюрюл жерледе болгъанды ол, кѐп махтау, кѐзбау да эшитгенди, алай а бир башха зат излегенин сезгенлей, табалмай айланганды жашау узуну. Къайдан тапхын, не излегенинги билмесенг? Атасы бла анасы бир бири ызларындан дунияларын алышындыргъанда болмаса, элге келип кѐрюнмегенди. Жашын, юйдегисин да сурамагъанды. Уялгъанданмы? Уялтмайым депми?

Зуриятны жашы ѐсгенди. Ол докторду. Атасыны больницагъа тюшгенин, халы тапсыз болгъанын да ол билдиргенди Зуриятха.

Жашау къалай сейирди, атасы угъай, жашы таныгъанды атасын, ол ишлеген жерге тюшгенинде. Ол чакъыргъанды анасын да ары, Хадис андан ыразылыкъ алып, алай атлансын деп ахыр жолуна. Аны белгили, жигит атасы Къасболатха ушагъан жашын таныгъаны уа иги эди. Алай болмаса, анда ата-анасына тюбегенде, башхалагъа да не айтырыкъды аны юсюнден Хадис? Ала уа сормай къоярыкъ туююдюле. Энди уа биледи ол, аны жангыз жашы къаллай аламат адам болуп ѐсгенин, аны юсюнден андагъылагъа не айтырыгъын да.

– Сени къолунгу ычхындыргъан кюнюмде мени жашауум артха айланган эди, – дейди Хадис, кѐзлерин аллында олтургъан тиширыуда тохталмай, къарамын терезени ары жанына иерге излегенча, ары буруп.

Тиширыу а сабырды. Ол игиди. Жашау узуну суйюп тургъан адамыны акъ басхан башына тиерге къолун узатды да, сора артха алды. Болса да аны жашы, кеси да былай ашыргъанларына уа ыразыды.

КЕСИНЕ ЖАРАМАГЪАН ДОКТОР

Жашау заман бла тергелмегенине юлгюле кёпдюле. Ол сезимле бла ёнчеленнгенин биледи Асхат. Адамланы бетлери айтып турадыла аны. Кёплени къартлыкъларына кёзлери жылы, бетлери нюрлю болады. Бир-бирле уа жашлыкъларында – бир бек ариула окъуна, къаралып къаладыла. Жюрекни керти сураты тышына чыкъса, алай болгъанын ангылайды Асхат, суюгенини бетин кёз аллына келтире.

Жашауну узун этген къууанч, излем, сынау, суюмеклик, башха жюрек жашнатхан сезимле да насып бла бирге жюрююдюле. Энди ала барысы да къайры эсе да кетгенча, букъгъанча керюнеди Асхатха.

Былай сагъыш эте, ол кеси жашауун сюзеди. Марзиятха жетинчи классда окъугъанында тубеген эди. Ала ол заманда кёчюп келген эдиле элге Адма-Атадан. Таулу тилден эсе, къазакъ тилни иги билген ариу къыз Асхатха жомакъ кълаласындан чыкъгъан хангошача керюннгенди. Къыркъ жыл алгъа аланы бирге олтуртхан устазына ол бюгюн да ыразыды. Марзиятны къларындашы Ахмат да бир да болмагъанча жарашуулу жаш болуп, ючюсю да бирге окъугъандыла.

Марзият ышарса, дуня да жарыкъ болгъанды Асхатха. Ол, аны бир кюлдюрюк ючюн, не зат этерге да хазыр эди. Аны юсюне кълызны кълылыгъы да ариу болуп, кёплени сукъландыргъанды. Ол школ шуёхлукъ уллу суюмекликге айланнганына киши да сейир этмегенди. Окъургъа да ала ючюсю да бирге кетгендиле узакъ шахарда.

Марзият бла Асхат юйленирге ашыкълмагъандыла – ишлеп башласала деп, ол болжалны салгъандыла. Ата-ана да, ол оноугъа ыразы болуп, сабырланнгандыла. Алай эл – ол элди.

– Ала, Къланшаубий, жангыз кълызынгы Отарны жашына тагъып, башха шахаргъа ийгенинги тюз ишге санаймыса? – деп, бетине къларап соргъанла да болгъандыла.

– Кълызым къларындашы бла кетгенди, – деп кълыйгъан болмаса, Къланшаубий тереннге кирмегенди.

Ол беш жылны ичинде жаш адамланы ата-аналары дайым аланы жокълап тургъандыла. Ол болум а эки юйюрюню алдан окъуна жууукъ этген эди бир бирге. Асхат бек ыразыды не аны ата-анасы, не Марзиятныкълыла бир бирге бет тюрлендирип къларамагъанларына.

Ала окъуп бошагъанда, Ахмат анда алдан окъуна ишлеп башлагъан жеринде – терк болушлукъ станцияда кълалгъан эди. Была уа район больницада ишлеп башлагъандыла. Эрттенликде кетселе, юйге не заманда жълыйлыкъларын киши билмегенди.

Басхан ауузу – уллу, адамы – кёп, саусузла уа – жерни къалайындан да келип.

Ахматха да адам сукъланырча туююл эди. Аллай жерде иш-легенле биледиле ала тартхан боюнсаны ауурлугъун. Эгечини бла шуёхуну тойларына уа келген эди Ахмат. Жарыкълыгъы бла халкълны кёлюн кётюре, бир ненча кере той гюреннге чыкългъанда, ата эгечи, женгинден тартып:

– Тели жаш, сенден сора киши жокълмуду тепсерге, эгечинги тоюн сен этмесенг?! Не учуп айланаса? Айыпды! – деп кюлгенинде, ол:

– Бу жалан да мени эгечими угъай, Асхатны да тоюду. Шуёхуму тоюнда мен тепсемесем, ким тепсерикди? – деп, жангьдан атхан эди кесин гюрен ортасына Ахмат.

Аны, жыл жарымы да озгълунчу, Афганистанда жоюллу гълун ким биле эди? Ол кълрангы этген эди дунияларын. Болса да, заман бара баргъланда, эсден кетмесе да, ачыуунг жумушайды.

Ата-ана саулукълда алагъл артыкъл кёп жумуш жетмегенди юйде. Анисат бек кълуаннганды сау ауузда келинине берилген сый-намысха. Базарчы шуёху Аслийжаннга:

– Келиниме жарагълан, анга жарашхан кълйда не жангы зат чыкълса, аны тюзюнлей манга келтирип кълй. Врач ариу кийинирге керекди.

– Кет-кет, ала кийген – акъл халатла, Хакешаны кълоянларына ушаш, бары да бирчала болуп ол больницада, иги къларамасанг, ким ким болгъланын да ажашдырырса.

– Киер жер табылыр. Сен анга къларама.

– Ала, мен сенича кълайын ана кёрмегенме...

– «Кълайын» дегенни кетер да, «ана» деп кълй. «Ол кимни келини эди?» – дегенде: «Къланшаубийни», – деселе сюеме...

Марзият Жамалдан кълутулгъланда, сабийге этилген кълурманлыкълны уллу тойдан башхалыгълы жокъл эди. Бир бирден узакъл болмагъланлыкългъл, келинин ата юйюнде кёп тутаргъл уа суймегенди Анисат. Эки ыйыкъл да ётгюнчю, юйюне келтирип, бешик кълулагълына жабышхан эди. Туудугълуна жыл жетерге уа, келинин ишине эркин этип кълйгъланды.

Жамал атлап башлагъланда, Къланшаубий аны кълайры да биргесине алыргъл бек суйгенди. Сабий да анга юйренип, апшасы дууагъл-зат кетсе, кълабакъл жанындан таймай сакълагъланды.

Бир жарсыуу бар эди Анисатны. Ол аны Аслийге окълуна айтмагъланды. Кълалай айтхын, кълзынг сабий кълшошун деп? Къланшаубийге уа сагълыннганды. Ол а, тынгълай-тынгълай келип, баям, тёзюмю тауусулгълан болур эди: «Кесинг кълшсанг эди уа Асхатха заманында не эгеч, не къларындаш, алай

иги къатын эсенг?» – деп къойгъанды. Энди ол да алайды, алай Анисат а не этсин, Аллах бермесе?

Сабийни юйретип да кѣргенди.

– Кѣремисе, нѣгеринги эгешчиги барды? Сен да айт ананга, санга да алсын, – деп.

Жамал андан ангылагъан болмаса да, аннясы айтханны уа унутмагъанды. Тюз да тап тюшгенлей:

– Саидланы гитче къызчыкълары барды. Бизге да аллай бирчик алсанг а? – деп тохтагъанды анасына. – Ол, мени кѣрсе, алай къууанады! Мен аны чана бла учурлукъма, уллуракъ болса. Бешикни уа Саидден эсе, мен тап тебиретеме, Мариямчыкъны къоркъутмай, акъырынчыкъ...

Болса да алагъа сабий къошулмай кѣп турду. Бир кюн а Асхадха шахардан нѣгери сѣлешди. Хапар айта келгенде, жаш адамланы жууапсызлыкъларын сагъына келип, ол бир жаш тиширычукъ сабий табып, аны больницада къоюп кетгенин айтды.

– Бусагъатда энди туугъан сабийлени аллай акъыллы къарамлары барды, дуниядан хапар соргъанча. Ма ол да – алай. Бир къаракъаш къызчыкъ. Къараса уа, анасы ючюн уяллыгъынг келеди, оллахий...

Арта, юйге келгенде да, кѣп сагъыш этип турду Асхат. Сора юйдегисине:

– Бюгюн Солман сѣлешген эди. Салам айтады санга, – деди.

– Саламы узакъ кюнлю болсун! Не хапар айтды? Халимат не ишлейди деди?

– Тапдыла экиси да.

Сѣзню не деп башларгъа билмей, кѣп адыргы этди Асхат. Аны халына сейир этип къарап тургъан Марзият:

– Дагъыда не хапар бла къууандырды шуѣхунг? – деп къошду.

– Айта эди бир сабийни хапарын. 16-жыллыкъ анасы атып кетгенди деп... къызчыкъ... Аны кесибизге алып къоярмы эдик деп, аны айталмай турама санга.

– Аны ючюн а некъ къоркъаса? Аманмыды Жамалгъа эгеч къошулса? Бир да болмаса да, къарындашым деп, аллына чабар.

Бек къууанды Асхат аны ол таукеллигине. Арта ала экиси да, къартлагъа аны къалай билдирейик деп, кѣп сагъыш этгендиле. Сабийни халын соруп ол кече, экинчи эрттенликде да сѣлешгендиле, бири бирин билмей, экиси да Солманнга. Умутларын да билдиргендиле. Солуу кюнлери жетгенлей а, кеслери кеслерине жумушла къурап, шахаргъа тебирегендиле.

Къызчыкъны кѣргенлей суйгенди Асхат. Марзият да алай. Къагъанакъ, баям, жашау кертиликден узакъда эди, тюшюнде

ышара эди кимге, неге эсе да. Уяннган да алай жарыкъ этди. Чолпан кёзчюклерин ачып, анга ийилип тургъан Асхатха бла Марзиятха тинтген этгенча къарады, сора, гитче къолчугъу бла бурунчугъун къашып, ышарды.

Къагъытланы да ала кишиге билдирмей жарашдырдыла. Сора жангы балаларын да алып, юйге атландыла. Асхатны машинасы келип тохтагъанлай, ныгъышда узун агъач шинтикде олтургъан Къаншаубий туудугъун тобугъундан тюшюрюп, аланы алларына ийди. Сора, кесин да ангыламагъан бир сезим къуууп, аны ызындан кеси да ашыкъды.

– Бар, бар, дуняны толтуруп келген болурла, – деди аны алай, сёз да айтмай, туруп кетгени кёлуне тийген Солтан.

Къагъанакъны Къаншаубийни кёлуна бердиле да, ол кийирди юйге. Аны кёрюп, жабыгу къыйырын бир жанына къашлап:

– Аллах, Аллах, кимникиди бу аламатчыкъ? – деди Анисат.
– Бизники, – деди Къаншаубий таукел.

Ол кюн тынгылауну басып турса да, кече кёп сагъыш этип чыкъды Анисат. Эрттенликде уа:

– Болгъан игиди, – деди кеси кесине. Баш иеси эшитип тургъанын билип: – Аллах алай буюргъан эсе, не этгин? – деп да къошду.

– Ёсдюрген.

– Да, хау. Аллаи сабийни ёсдюргенни сууаплыгъы айтып-айтмазча уллуду дейдиле. Ала, аны атасы-анасы кимле болурла?

– Энди андан санга не? Сеникиди сабий.

– Сыйырабыз деселе уа?

– Сыйырлыкъ болуп къойгъан болмазла.

– Сабий а... иги этгендиле, ёксюзле юйюнде ёсгенден эсе...

– Не ёксюзле юйю? Ол бизникиди. Кёрмеймисе, жашынга ушап тургъанын?

– Оу кюнюм! Кертими айтаса! Жашчыкъ алай къалай этер?

– Жашынг осал иш этгенди демейме. Алай айтып къой дейме тийреде соргъаннга. Аллах биледи, кимни сабийи ажашды, ким алдады бир жарлыны.

– Да алай айтсам... келинни жанына тиймезми?

– Угъай, алай келишгенбиз.

Элде бир къауум заманны хапар жорюдю.

– Тынгылауукъ тын бузар деп, эшитдингми ол доктор Асхатны этгенин?

– Келтирип, юслерине атып кетгенди дейдиле.

– Э къыз, Марзият а?

– Ол а... къууаннганмы этерик эди? Жарсыгъан болур. Не этсин, юйюрюн къалай чачсын?

– Да сора, ол да сылтау туююл эсе, не сылтау керекди юйор чачаргъа?

– Энди, кесинг бир сагъыш эт, ичгичи туююл, наркоман туююл. Эр кишини аллай бир хылиси да болмай... Къайсы да тышына къарайды аланы, билесе.

– Ол а алайды. Хо да, ёсдюрюле, анга деп энчи къазанмы асарыкъдыла...

Арта ол сёзле да тохтагъан эдиле. Сюйген анняларына бла аттяларына Жамал бла эгешчиги бирге куюгендиле. Шахаргъа кете туруп, Жамал атасын-анасын анга ышанганды.

Энди Аминатчыкъны бир кишиге да берлик туююлду Асхат. Олду аны Марзиятсыз жашауун жарытхан. Жамал а, эр киши, юйге кирипми турлукъду?

Марзият... Марзият... Кесине жараматгъан доктор, бир чакъны ичинде жюреги тохтагъан... жигит туююл кёре эдим: атасыны, анасыны, къарындашы Ахматны ызларындан жол ызлагъанды башха дунягъа. Энди мында къалгъанла ансыз жашаргъа юйренирге керекдиле. Къалай ансы?

КЪОРУУЧУСУ БИРГЕСИНЕ БОЛГЪАН

«Азатлыгъы болмагъан бла насыбы къуругъан бирди, – деп сагъыш этеди Рамазан. – Ма ол себепден аланы, тас этсенг, жангыдан арымай-талмай излеп турургъа керексе...» Алай а кимни юйретеди ол мында, киши жеринде? Башкеслени къолларына тюшгенли, аны сагъыш этер заманы барды.

Аны ары жибергенлери бла башланган эдиле Къурманбийни бла Нафисатны жукъусуз кечелери. Жарым жылдан а, аты-чуу да чыкъмай къалгъанда, аз бармагъандыла ала, бири бирине тагъылып, район арада военкоматха. Тауушсуз жилия эдиле ата-ана жюрекле. Анда уа айтханлары бир – излербиз, табарбыз... хапар болур... почта иги ишлемейди...

Рамазандан келген къагъытла бююн да сакъланадыла Нафисатны кюбюрюнде. Энди аллай хапчук-харекет жюрютмейдиле, алай анасыны кюбюрюн Рамазан жангы юйюнде бек сыйлы затны сакълагъанча туталды. Анга къызчыкълары Мазинка бла Азинат иедиле да, бирде бирге къараучудула ала ары, аталары анасын, туудукъла ынналарын тансыкълай.

Къурманбий, керти таулу киши, къаты адам эди. Жюрегинде болгъанны юйдегисине окъуна ачмагъанды. Баям, аны андан да бек жарытмайым деп. Тёрт таматасы биргелей, Сибирьлик кёрюп, киши жеринде тели ауруудан¹ къырылгъанда, ол узакъда эди – уруш аулагъында. Нафисат алагъа къалай чыдагъанын айтхан къыйынды. Бир ненча кере аны кесин суугъа

¹ Тели ауруу – тиф.

атама деп баргъанлай тыйгъандыла. «Аталарына не деп кёрюнюрюкме?» – ол эди аны тынчайтмагъан соруу.

Рамазан а артда туугъанды, кеч. Таулула Ата журтха къайтырны аллында. Аллахдан тилеп тапхан насыплары эди ол бу эки адамны. Кёп къыйынлыкъланы унутдурлукъ къууанчлары. Алай аны да тынчайтмады къадар. Устазгъа окъугъан жашларын эл къол аязында кёргени къууандырып да бошагъынчы чакъырылгъан эди ол аскерге...

Нафисат, баш иесинден букъдуруп, базаргъа чыгъама деп, къоншу элде таш салыучу къатыннга баргъанын жалан да эгечи Аслий биледи. Ала ары бирге баргъандыла. Таш салыучу кёп тургъан эди, къудоруларын ата да артха жыя. Сора айтхан эди ахыр сёзюн:

– Жаш башына эркин туююлдю дейди таш. Алай, жарсымагъыз, аны бери жолу юзюлмегенди. Къайтырыкъды. Къоруучусу биргесинеди. Къолугъузгъа келликди балагъыз, – деп.

Андан чыкъгъандан сора эсине тюшгенди Нафисатны ол къоруучу дегени кимди деп сормагъаны.

– Ала, Аслий, ол къоруучусу биргесинеди дегени не эди?

– Мёлеги дегенлиги болур. Аллахха аманатды жарлы жаны. Аны ары ийгенлени уа Аллах да къурамаз. Рамазан юйге къайтады, къоркъма. Акълима ётюрюк айтды деп эшитмегенме.

– Алай болсун ансы... аны суйюнчюсюн айтханны уа, атамы жаны ючюн, къууандырмай, ыразы этмей къоярыкъ туююлме.

– Ишеклими болама, кесим да алай деп тургъанлай?..

Рамазандан хапар бир иги кюн келген эди. Почтачы, асыры ашыкъгъандан, талакъ солуу этип, аланы чалы бурууларыны жанында тохтап, къанга шинтикге чёкгенде, Нафисат аны къатына барыргъа къоркъуп, арсарлы сюелгенин кёрюп:

– Жашынгдан хапар келгенди! Хатын таныгъанма! – деп кыгычырды.

Аны эшитген Къурманбий да босагъадан тири атлады. Къагъыт жашы кеси туугъан Алма-Атадан келгени да бир сейир жумушакълыкъ берип жүрегине, ол алай олтургъан эди анга туруп жер къойгъан тиширыуланы орталарына.

Ол кюнню къууанчны айтып жетишдирген къыйынды. Жашау къайтып кирген эди эрттеден да шошлукъ бийлеп тургъан юйге.

Военком Рамазанны бла къазахлы тиширыуну, сора анасына кысылып, мугурайып сюелген жашчыкъны да алып, арбазгъа кирирге, тийре жыйылып къалгъан эди. Аланы къучакъларындан къутулуп, атасы-анасы таба атлам эталмай мычгъан эди Рамазан. Къурманбий, эшик къабыргъагъа таянып, Нафисат да атлауучлада тохтап, таякъгъа таяна, алларына келе

тургъан жашларыны акъ чачын аяз къалай сылагъанына къарап, алгъа атлам эталмай сюеле эдиле...

Жашы анасын бир къолу бла къучакълагъанында, ол тюш угъай, тюн болгъанын энди ангылап, Нафисат жюрексинип жияды.

– Анам, къаллайла этесе?!

– Къууаннгандан, жашым, къууаннгандан... – дей эди Нафисат, кёзлерин сюрте.

Атасын а къучакъламады Рамазан, эр кишича, къолун тутду ансы.

Жашы биргесине къазахлы «нёгерле» алып келгенине къууаныргъамы, жарсыргъамы билмей, Нафисат аууз сёз чыгъаралмай тургъанда, Къурманбий, ёмюрде этмеучюсюн этип, анга тыш адамланы къатында къаты сёлешди:

– Аллахны чамландырма, Маштай къызы. – Сора къонакълагъа айланды да: – Кел, къызым, кел, – деди. – Жууукъ бол! Жигит, тутдур манга къолунгу...

Къурманбийни ол сёзлеринден сора, бары да бирча жарыдыла. Тойгъа, къурманлыкъгъа хазырлана башладыла. Къууанч бир да жарыкъ барлыкъ болур эди, Рамазан унамады ансы.

– Къоюгъуз, уллу дауур этмегиз. Андан къайтмагъан жашла бардыла элде, аланы ахлуларыны жараларына туз сепмегиз, – деп къойду ол.

Аны эслилигине ыразы болду Къурманбий да. Къазахлы келин а, Гюлсум, бир тири адам болуп чыкъды. Ыйыкъ да ётгюнчю, таматагъа, кичиге да сый берип, этерин-къалырын билип, юйлю болду. Таматала аны бла къазах тилде сёлешселе, келин чексиз къууана эди. Жашчыкъ а, Мырзалий, ол кюн окъуна тапхан эди кесине нёгерле.

Арта билдиле ала Гюлсум Афганистанда врач болуп тургъанын, аны баш иесин, ол да врач эди, моджахетле жойгъанларын да. Жан сюегин окъ тешип, бир кесекни аны къолунда тургъанды Рамазан. Ала бир шахарда бир жыл, бир кюн туугъанларын да анда билгенди.

Ол Къызыл Жорну болжаллы чатырында жатхан кюнледе жесирликден къачып, ары орус солдатчыкъ, жаш адам келген эди. Аны жараларын байлап, букъдуруп, андан ары ашыргъан эди Гюлсум.

– Бизден жесир къачханды. Аны ызы бери келтиреди, – деп сюелгенде назик къызыны аллына башкеследен бири, ол, къоркъмай:

– Мен жесир деп билмейме. Бизге хар бир болушлукъ излеген адам да келирге боллукъду. Ант этгенме, врачма, хар бир жаралыгъа болушургъа борчлума, – деп, къаты билдирген эди.

– Сора сени тюзлюгюн алайды? Бизники уа башхады. Аны орунуна сени алып кетсек, ол терс болмаз да? Ким биледи, сени ючюн андан аслам төлерге да болурла... Врач... Тиширыу...

Жау моджахед орус тилни алай иги билгенине сейир этген эди жаралы Рамазан ол заманда. Гюлсум аны алып баргъанланы бирин бир жанына тюртгенде, ол тиширыуну автомат къалагъы бла бир уруп жыкъды да, жаралы Рамазан кесин анга атды... Алайда алагъа болушлукъ жетип къалмаса, не боллугъу белгисиз эди. Артда уа, Рамазанны Алма-Атада госпитальгъа кёчюрюрге самолёт келгенде, аны ашырыргъа Гюлсумгъа буюрдула. Ол эди аны мёлеги.

Алты айны ичинде Къазахстанда госпитальда багъып тургъандыла Рамазаннга. Кюн сайын жюрюгенди аны халын билирге Гюлсум. Бирде жашчыгъы Мырзалийни да алып. Окъ чачхан жан сюегин бирге келишдирип, таякъ бла болса да, атларгъа онг чыкъгъанда, жолгъа алай тебиретген эдиле Рамазанны.

– Кавказгъа барайыкъ.

– Жашым а?

– Аны да алып. Энди ол мени да баламды.

– Такъмагъы болгъан тиширыуну алып барсанг, элли къызларынг унамазла. Атанг-ананг да не айтырла?

– Мени суйген сизни да сюерикди, къоркъма. Атам-анам, анда къайсы да иги адамладыла. Къазахлылагъа ыразылыкълары да уллуду.

Ма алай келген эдиле ала элге.

Ал кюнледе Рамазанны халы хоча туююл эди. Бирде аны окъ жарасындан да бек жюрек жарасы ачыта эди, къадаргъа жангыдан жангы даула туудура. Бютюн да Афганистандан къайтып, анда кёргенин эсинден кетералмай, элли жашладан бири кеси кесин асхандан сора.

Къоншу къарт бла къабакъ эшикни жанында шинтикде олтура эдиле ала.

– Жашым, уруш не болгъанын мен билеме. Ма бу сен кёрген къолла, бар ротам сойланганда, пулемётну алай къаты тутхан эдиле, артда бармакъларымы тюзетип алалмай эдиле аны менден. Ол кюн мен жойгъан душманланы санап, аны бир адам этгенине ийнанмай эдиле.

– Анда душман, шуёх деп ангылагъан къыйын эди.

– Къыйын болмай а! Къайда да къыйынды, окъла сызгырып айлансала башынгда. Брестни къоруулай, жаралы болгъанымда, ёлумден да бек жесирге тюшерге къоркъа эдим. Алай болса, кесибизникиле окъуна он жылгъа тутарыкъларын биле эдим. Ол хапар а бир терк жайылгъан эди да. Бир къызчыкъ къутхаргъан эди мени. Къайдан да чыкъгъан эди анга аллай

къарыу, бюгюн да сейир этеме. Атын билмегениме сокъуранама. Тобугъум чачылып эди да, андан жюрютеме бу аман таякъны да, кесебиз дегенлеринде, ма бир иги къарт доктор сакълагъан эди андан да ...

– Сен, Мухаммат, Ата журтну къоруулагъанса. Мен а не?

– Сен а дуняда мамырлыкъ ючюн киргенсе къазауатха. Ол гитче иш туююдю, жаш. Ала, айтдырмай къоймай эсенг, экибиз да жигитлебиз. Къырал бизге орденле, майдалла да не ючюн бергенди?

– Аланы тагышп къайры барлыкъбыз ансы.

– Майдалланамы? Айып эт, кюндюз чыракъ жандырып излесенг да, бирин тапсанг. Кёчюргенлеринде, къыралдан да, аны саугъаларындан да кёлюм къачыш, лёкъум ызлаучула этип къойгъан эдим аладан тиширыулагъа. Орденим а турады...

Атасы-анасы бла бир кесек тургъандан сора, докторла Москвагъа иерге дедиле Рамазанны. Анда анга болушурукъларына ийнана эдиле ала. Къурманбий бла Нафисат тийрени жыйып, алай олтурдула ала тебирерни аллында. Кёп алгъыш да айтылды ол кече.

Жолгъа ашыра, Къурманбий кесин суюдюрген келинине:

– Къызым, бу сизни юйюгюздю. Аны унутмагъыз. Къайда жюрюсегиз да, сау айланыгъыз, Мырзаны уа мында къойсагъыз, ыразы эдим, – дегенинде, ол:

– Сабий менсиз кёп тургъанды, аття, алыкъа къоркъгъан этеди айырылыргъа. Бир кесекден барыбыз да къууанч бла жыйылырбыз юйге, – деп, арбаздан чыкыгъан эди.

Алай да болду. Афганистан аланы тюшлерине кириуюн къойгъанды энди. Ариу жашайдыла, бири больницада, бири школда ишлеп. Эки жаш, эки къыз да ёсдюргендиле. Къартланы ашыргъанда ангылагъандыла Къурманбийни: «Темир терек боллукъ ата-ана бермейди Аллах кишиге да. Аны эсде тутугъуз», – деп, нек айтычусун.

КИМ ТЫЯЛГЪАНДЫ КЪАДАРНЫ?

Эрттен сайын арбазына чыгышп, элге бийикден къараргъа бек суюючюдю Ариужан. Ариу юйле кёпдюле. Ол бийик юйлени башлары бла бир ариу макъам жюзюп баргъанын ол къулакълары бла угъай, жюреги бла сизди да, анга тынгылап сюелди. Анда эрттен кюнню жылыуу, шаудан жыры, чегет агъачны шууулдауу да бирге тагылып келдиле да, ол къадар ариулукъну бирге жыйгъан макъамгъа жюреги бла берилди тиширыу.

Сюелип туруп, къарамын кюнлюм бетде къабырлагъа бурду да:

– Хаммат, эшитемисе бу ариу макъамны? Кёремисе элинги къудуретин? – деп сорду ол.

Ала Орта Азиядан къайтып келген кюнню эсгерип, сейир этеди ол бу ариу юйлеге, арбазлагъа – ол кюн, атасыны, анасыны къууанчларын ангыламай, къарай эди аланы тѣшню, аны башында сары къаяланы, элни экиге бѣлюп баргъан сууну, ханс басхан орамны, оюлгъан юйлерини тюбюнден ѳксюз болуп къаргъан гыйыланы окъуна тансыкълагъанларына.

Ангылагъанмы этген эди Бекболат къызыны ол халын, энди бюгон аны ким билсин, аны инбашларындан къучакълап:

– Солучу, къызым, солучу Ата журтунгу хауасындан. Таза суу ичгенча кѳрюнмеймиди?!

Артда ол аны кѳп айландыргъанды эл тѳгерегинде, жангы, эски журтун таныта. Тызылда тукъум дорбунларына иш да элтгенди.

– Элге душман киргенде, биз бери къачып букъгъан эдик. Саулай тийребиз. Мени кибик жете келген жашла, анда турургъа унамай, хапар билирге суйюп, арлакъ-берлакъ чыкъсакъ, артха сюре эдиле къартла... Душман кюнлюм бетден, партизанла чегетден атып, аллай зынгырдау алгъан эди дунияны, бу къаяла да фашистлеге къаршы туруп, къоркъутургъа суйгенча...

Ариужан, сууукъ дорбунну кенглигин кѳз къарамы бла ѳнчелеп:

– Атам, бизни тукъумну уа мынга ким атагъанды? – деп соргъанында, Бекболат:

– Къарт атамдан эшитгенме, анга уа мен туугъанда, жюзге атлагъан болур эди, элибизден эмина къыстап, бизни ахлуларыбыздан кѳпле мында жашап тургъандыла деп. Жети жылдан къайтыгучу эдиле ѳлетден къачханла, ол жол ауруу асыры узакъгъа созулгъандан, биз башха ауузгъа кѳчюп, анда орналып къалгъанбыз деп да. Артда, эки ѳмюр чакълы ѳтгенде, къул бла бий айырылгъанда, эски жерибизге къайтханбыз. Аны да бир кесегин киргинчиледен сыйырып... Бу дорбунда уа Акъсакъ Темир эл этегинде къазауат башлагъанда да кѳпле букъгъандыла...

Ариужан кѳпню билген атасына энди бек суйюп тынгыларыкъ эди. Ол заманда уа... къайда анга аллай акъыл?

Эл башындан къарап, ол жолда гитче машиналары къамы-жакъчыкълача ашыгъышлы жортханларын, сууну да, аллын кюннге буруп, кюмюш ыз болуп баргъанын кѳрюп турады.

Кюз артыды. Арбазда баш иеси бла ол бирге салгъан гюлле мудах болгъандыла. Сентябрь тюрлениуню заманы болгъанын биледи ол.

– Тюнене кече жулдузла жерлеринден тебип тургъанча кѳрюнгенди манга. Алай боладымы? – деди Ариужан, кюн алгъынча жарыкъ болмагъанына къарай. – Тюнене – башха, бюгон да – анга ушамай... къайсына ышаннгын?

Ол хауа болумланы юслеринден айтханлыкъгъа, босагъада суюлген Асият ангылайды анасыны жүрегинден сабырлыкъ кетип, аны экилик алып тургъанын.

Хау, эки ай мындан алгъа аны эсине да келлик туююл эди былай болур деп. Анасыны бла аны жашауларында бек магъаналы адамны жолу юзюлор деген сагъыш туюшлерине да кирмеген эди. Бир-бирледе жашауда алай болады – Аллах сени не зат ючюн сынагъанын ангылаталмайса не кесинге, не башхагъа.

Асиятны атасы Мухамматны, сау-саламат тургъан, нюрю бетинден кетмеген ариу адамны жашау жолу былай юзюлюп къалыр деп кимни эсинде бар эди? Ол кюн атасыны, хапар айта, жарыкъ кюлгени эсинден кетмейди Асиятны.

Ариужан бла Мухаммат шахарда окъургъа баргъан жерлеринде танышхандыла. Экиси да – устазла. Ариу жашагъандыла. Энтта жашарыкъ эдиле... алай болмады. Къан тамыры юзюлюп, къарап-къарагъынчы дуниясын алышды юй чырагъы, жан жарыгъы Мухаммат. Аны жерге салгъанларындан сора, кюн къатыш марал жауунчукъ жаууп, артда уа тейри къылыч созулгъан эди кекню бийигинде, чегетни бла кепюрюню бу жанын бирге къошаргъа кюрешгенча. Ол аны бла дуниягъа ыразылыгъын айтханын а аны кесинден бла Ариужандан сора киши эселеген эди.

Арада кетген эки ай эки жылча угъай, эки ёмюрча кёрюнедиле Ариужаннга. Юйден жарыкъ Мухаммат бла бирге кюлкюоюн да кетгенча кёрюнюп, къызыны мудах бетине къарап, ол кеси кесине айып этеди.

Ол жарлыны къайгъылары къууа, бир сын таш этдире, байрым ингирлерин бардыла турдула, жик дууасын этгинчи. Анга хазырланганлары да бир жанлыракъ эте эди къайгъыларын экисини. Ол да тынгылы озгъандан сора уа, дуния къалай эсе да бош, магъанасыз болуп къалды.

Асият, анасын къоюп, окъуууна кетерге суюмей, созаргъа кюрешди. Ариужан къоймады. Асият жашауун да берлик эди Мухамматны жарыкъ кюлкюсюн эшите, алай уяныр ючюн жангы бишген гыржын ийис этген юйлеринде. Ол сау къадарда ала бир затдан да къоркъмагъандыла.

Асиятны терк-терк туюшеди эсине биринчи тенгизге баргъанлары: атасы аны жүзерге юйретгени, ала экиси да бирге аттракционлада учханлары. Бийикге кетсе, жүрегин къоркъуу алып башласа, Асият атасына къарагъанлай, ол эрип кетиучю эди. Энди уа... ол жалан да къысха туюшлерине келеди аны. Ала да ол ариуду, жүрекге сабырлыкъ салырча базынуулу да. Асламысында жукъ айтмай, ышарып къарайды, бирде уа шош ауазы бла ариу айтады. Ол заманда ол биргесине болмагъанын унутады къызы.

Эки жыл озгъандан сора, биргесине ишлегенле, жууукъ-ахлу да жыйылып, окъууун бошап, элине врач болуп къайтхан Асиятны тоюн этдиле. Насыпха, ол баргъан юй узакъ туююл эди да, къызы кёз аллында боллугъуна къууана эди Аслижан. Киеу а – кёз юсюнде ёсген Расул. Москвада окъуп къайтханды. Ол да – врач. Бирге ишлейдиле, Ариужан бла Мухамматча. Хар кюн сайын юйюне жүрюп турса уа суймейди, аны сыйсызгъа санайды. Къайын юйюнде этек-женг жыйып олтурургъа керегин биледи ол. Кертиди, Мухамматны ары-бери тартыр адамы да жокъ эди, экиге, ючге айланган къайында болмасала. Алай а алагъа окъуна келинлик этиуон бир заманда къоймагъанды Ариужан. Сау болсунла, ала да намысны-сыйны ангыламагъанла туююлдюле, къайда да аны бир жанына тюртмегендиле, алларында элтген болмаса. Аны жангыз баласыны къууанчын да ала алай ётдюрдюле, тойну-оюнну ёчюлтмей. Мухамматны уа изледиле. Излемей а, ёксюз болуп ёсгенликге, аныча жарыкъ адам тапхан къыйын эди тукъумда.

Алай а бир зат тынчайтмай эди Ариужанны – тюшюне келип турду ол кюнледе Мухаммат. Жарыкъ а туююл эди. Айта эди ол бир къайгъылы хапар Ариужаннга, ол а, аны не айтханын эшитмей, суйгенини бетинден кёз алалмай тура эди...

Юч-тёрт ай озуп, эл больницаны къатында сары такси тохтады да, андан бир алтынчач, къызылерин тиширыу чыкъды. Ол, бийиктабан чурукълары да къоркъуу этдире, эшиклени уруп кирди больницагъа, биргесине алып келген боранын билдиргенча. Аны коридорда кёргенлей окъуна, бет къаны къачхан эди Расулну. Келген бла бетден бетге туберге базынмай, ол, терк окъуна бармаз жанына бурулуп, ашыкъды.

Сора, сурай келгенде, врачла тургъан отоугъа юйретдиле да, къонакъ тиширыу аны эшигин ачып, босагъада сюелди.

– Адам-затмы излейсиз? Ким керекди? Кимге келгенсиз? – деп сорду Асият, къагъытладан къарамын айырып, ёрге кётююле.

– Баям, санга. Сенмисе Абайханланы Асият?

– Хау, менме. Не жумушугъуз барды?

– Биреуню эрин да сыйырып, не жумушугъуз барды деп дагъыда алаймы сорлукъса сен, уялмагъан?!

– Баям, ажапхан этесиз. Мен аллай иш этмегенме.

– Мен а билеме этгенинги. Ма, къарачы бу суратха, кёремисе мени юйюрюмю: ма бу – баш ием, бу уа – жашым. Сен ма бу сабийни атасыз этгенсе. Расул бизни суйгенин билеме мен, сиз аны артха жибермей тургъанлыкъгъа. Алай бош берип а къояллыкъ туююлма насыбымы сенича бир къыйыр элчикде жашагъан жарлы тиширыугъа. Бу эшмелеринг да неге ушайдыла, Надежда Константиновна Крупская кибик! Бир да бол-

май эсе да, тырнакъларынгы бояп, ариу, тап тутсанг а! Бетинге къраратсанг а, жарлы сен, онгнган чапыракъ кибик саргъалып айланмай! Мени эрим ариу тиширыуланы сюеди. Меничаланы.

– Мен... – билмей тургъанлай къайдан эсе да бир кърару келип, къаты сёлешди Асият да. – Халыгъызгъа, кесигизни жюрютюуюгюзге кёре, артыкъ терен кёрюнмейсиз сиз да. Надежда Крупская ким болгъанын билгенми этесиз, аны алай масхараларча? Огъесе жалан да чачымы эсигиздеди? Мен аначы врачма, энди туугъан сабийлеге кърарайма, тырнакъларымы да андан ёсдюремейме. Бетим да адам къачырмагъанды, жюз къатлы бояу бла алдамасам да кишини.

Алай айтып, ол, эшик юсюнде сюелген тиширыуну бир жанына тюртюп, чыгъып кетди. Ол кюн ол къайын юйюне бармады. Расул ол тиширыу бла кетгенин а экинчи кюн айтдыла анга.

Алты айдан туугъан Мурат танымайды атасын. Аппасын а, атасыны атасын, бек сюеди. Эки жанындан ыннала да тыймайдыла аны бир бирден, ол алагъа Аллах берген энчи саугъады. Мухаммат а келмейди Ариужанны тюшлерине. Баям, бир бек ёпкелегенди ансы, келир эди. Не этеди келип аны ангыламагъан юй бийчесине? Кюрешген эди, къызыны кърккъуун этип... Алай къадар жазгъанны бу дуниядан, андан да ким тыялгъанды жер юсюнде?

БАТА БАРГЪАН КЮННЮ КЪЫЗЫЛСУУ ЖАРЫГЪЫНДА

Кюз арты толу иелик этип тебирегенли кюнле салкъын, кечеле уа сууугъуракъ болгъандыла. Саният суймейди бу заманы. Алгъан болмаса, ол анга зат берип эсине да тюшюралмайды. Атасы, анасы, баш иеси... Насыплы уа болгъанды. Баш иеси бла жашагъан кезиую аны эсинде жайча кългъанды. Къышы-кюзю да алай жарыкъ, алай жылыулу эди...

Аны ючюн ыраыды ол Аллахха. Бу уа кимге барлыкъ болур деген къызладан эди ол. Анга дери аны юйюрюнде, анда угъай, элинде окъуна болмагъанды архитекторгъа окъугъан, сахарда юйле сюеген, жолла ызлагъан... Андан болур ансы, ол энди баш иеси бла жашауун, жашауун десем да, суймеклигин юйге ушатады. Сора сейир этеди, биринчи заманда суймеклик анга жангы юйге киргенча, алай кёрюннген эди. Ол болгъан дунияда не да жангы эди, жарыкъ эди Саниятха. Ол суйгенин тас этерге кърккъгъанды дунияда неден да бек. Артда алагъа бир бири ызындан эки жаш туугъанда, алагъа да, баш иесине да бирге тилек этгенди. Алай а Аллах аны тилеклерин эшитип тургъан болмаз ансы, алгъа кеси кетер эди.

Заман бара, суймеклик да, юйча, тозурай башлагъанда, ол анга жангыдан жан сала тургъанды, къайын анасыны жумшакъ насийхатларын эсге ала. Сора бир зат ангылагъанды: алгъын баш иесин иги къылыкълары ючюн суйюп тургъан эсе, артда уа аны кёлеклерин тап салмагъаны, чурукъларын ары-бери айландырып тизгени, чындайларын окъуна анда-мында атып къоюучусу аны чамландырмагъанды. Аны къой, ол кетгенли бери, юйге кирип, анда тизгинни киши бузмагъанын кёрсе, къадаргъа ёпкелеген окъуна этеди.

Ала иш юсюнде танышхандыла. Шахар къыйырында эски кёпюрню алышындырыргъа, аны тегерегинде жолланы тапландырыргъа дегенлеринде, Саниятха этдиргендиле планын. Къанамат а аны ишлерик жашланы таматалары эди – къурулушчу инженер. Ол болгъанды кёп жылланы ичинде Саниятны кышын жазгъа буруп тургъан.

Юйню къууаты, берекети болуп тургъан аналары Кемилят кетгенде, барысы да ёксюзлюк сынагъандыла. Энтта да излейди къайын анасын Саният. Аны бла жашагъан тынч эди анга.

Жашлары ёсюп, юйден кетгенден сора, Къанамат бла ол бютюн да жууукъ болгъандыла. Таматалары Ахмат Америкада жашайды. Мухаммат а Тюркдеди. Ол да, анасы-атасыча, къурулушчуду. Ахмат а художникди. Къызы, жашы, юйдегиси, толу юйюрю бла жашайды узакъда. Юйюрю бла болгъаны Саниятха бир кесек танчлыкъ береди ансы, биледи ол художниклени кыылыкъларын.

Ала экиси да, келини къумукълуду, биргедиле да, ол игиди. Анда школ ачып, сабийлени сурат этерге юйретедиле. Туудукъларын кёз аллына келтирип, ышарады Саният. Ала мында сабийлеге ушамагъанларын а кеси кесине айтыргъа окъуна къоркъады. Алай халалдыла, аталары Къанаматча.

Ол ишлеген юйюню агъач басхычы юзюлюп, ажымлы болгъанда, тамата жашын киши тыялмай эди – алай жилияй эди Ахмат.

Мухамматны уа ангыламайды Саният. Ахмат алай жүрексинип жилиягъанда, Мухаммат кёз жаш тюзюрмегенине сейир этеди бюгюн да. Ол кёлкълдысы, айтылмай, аны жүрегинден а кетмей жашайды, жарлы Къанамат дуниясын алышханлы да.

Аны ич сагъышларын ангылагъанча, экинчи кюн Мухаммат:

– Анам, сен мен атама жарсымагъан сунуп тураса. Къарамынгдан окъуна ангылайма сени. Алай туююлдо. Жарсыйма, алай ол дурус туююлдо муслийман адамгъа. Аны да биле тургъанлай ачийма. Ол а уллу гюняхды. Берген да Аллах этеди, алгъан да олду. Сора аны этген ишине дау айтханча болмаймыды ауушханны ызындан жилиягъан? Бизде, Тюркде, дуниясын

алышханнны ашыра туруп, жилигъан айыплы ишди. Дууагъа келгенле окъурча, Къуран саладыла кёрюннген жерде. Хар келген андан бир бет окъуйду. Алай бла ёлгенни сууаплыгъына Къуран юч-тёрт кере окъулады. Ол иги туююлмюдю, анам, былайда кими кёзбау этип, кими халкыгъа кёргюзтюп, ауазларын тас этип жилигъандан эсе?

Алай окъуна болур, Саният аны бла даулашырыкъ туююлдо. Алай жашыны жюреги алай къатханын а жаратмайды.

Къанаматны сын ташын а кеси ызлагъанча этдиргенди ол. Барып, кёп олтуруп кетиучюдю жанында. Къабырлада жаш адамланы кёплюгоне сейир этеди ол. Къайдан айнысын халкынг, миллетинг да, аллай бир жаш адам юйор къуар, сабий ёсдююр заманларында башха дуниягъа кетселе? Аланы ата-аналары уллу сын ташла салып, жюреклерин чёкдююрге кюрешгенлерин да ангылайды ол. Алай ол себеп бола болурму? Садакъа уа болады себеп. «Андагъылагъа да – иги, манга да – иги, – дейди ол аны юсюнден. – Ала сауладан излеген олду дейдиле да...». Жаны сау къадарда къоярыкъ туююлдо аны. Кесине да алай тынчды. Ма былай садакъаларын берип олтурса, жюреги хош болады.

Саният къайын анасы Кемиятны кеси анасындан кем кёрмегенди. Башха тюрлю этсе, кеси анасы Аминат, атасы Ийналыкъ да унарыкъ туююл эдиле. Оразада саугъа алып барса, аланы алгъышларгъа:

– Анагъызгъа уа не этгенсе? Аны ыразы этерге борчлуса алгъа, – деп айтыучу эди кызына, анга буюрулгъан чулгъамны ачхынчы окъуна Аминат.

Сейир этеди бюгюн Саният, къайын анасы, не кёп кыйынлыкъ кёрген эсе да, адамгъа ачуланып, кёзюн-къашын туююп, ауазын тюрлендирип, биреуню сёзюн этип окъуна эшитмегенди келини. Ауана кибик айланыр эди, тауушсуз. Юйде этиллик жумушну уа кыызгъаныучу эди келининден.

– Ишлеп келесе. Аша да, солу, – деп, ашын аллына салып, кетер эди кёзюнден, анда болгъаны бла кыйнарыкъ кибик.

Сабийлеге ол эшген чындайланы окъуна атмагъанды Саният. Ёсе баргъанлары сайын, алагъа жарамагъаннны бирге жыйып, сакълап турады келини. Кимге сакълайды? Аны уа билмейди. Бусагъатлада тюкенледе асыры кёп зат болгъандан, аланы киши суарыкъ да туююлдо. Бирде аланы чыгъарады да, къолу бла сылайды. Къайын анасы эшген огъары жанын а аяп киеди – анда бир сейир жылыу сакъланады да, андан ансы азмыды жангы, кийилмей тургъан затлары окъуна.

Кемият сюргюннге сабийлей тюшген эди. Анда эки къарындашы, эгечи, атасы-анасы да ауушуп, кеси къалгъанда, ата эгечи Къыргъыздан келип (къалай да келалгъан эди ол сур

заманда эркинлик табып), аны алып кетгени ючюн, анга бек ыразы эди. Байрым ингир сайын ёлгенлерин эсгерип, жау ийис этдириучю эди да, энди къайын анасыны ол къылыгы Саният-ха кёчгенди.

Мухамматха жашау кёп сынау бергенине, алай а ол аладан ётгенине къууанады Саният. Кичи келини авариягъа тюшюп, жана тургъан машинадан аны бир къызчыкъ чыгъаргъан эди. Сейир туююлмюдю, хар ким кеси жан къайыгылы болгъанда, эки аягы да бирча сынып тургъан келинни бир сабий къызчыкъ чыгъаргъанды жанып башлагъан машинадан. Къалай да болалгъанды? Керти айтадыла, Аллах аллай заманда кючкъарыу берип къояды деп.

Ол аны бир чакъдан атылып, кесек-кесек боллукъ машинадан чыгъаргъан эди, кеси жанына къоркъмай. Къоркъа да болур эди, алай... Келинни бир аягъын кетерирге тюшгенде: «Хо да, жаны сау турсун ансы», – деп, Саният Аллахха шукур этген эди. Туудукъчугъу Мадина ёксюз къалыр деп да къоркъа эди ол.

Къыйын эди сакъат жаш тиширыуну кёлюн алгъан, алай а Кемилят кёп кюрешгенди аны жапсарып. Жалан да юйюрге жаш къошулгъанда къайтханды келини керти жашаугъа. Артада уа, Тюркде окъугъан эди да Мухаммат, нёгерлери ары чакъыргъанда, ол да кетерге суйгенде, угъай деялмагъанды бири да.

Къайын анасыны юсюнде сагъыш эте келсе, Саният бир оюмгъа келеди: ёксюзлюк адамны жашау узуну къоймайды деп. Ма былай къарап турсанг, аны анасы Къанаматча алакат жаш ёсдюргенди. Баш иеси бла ариу жашагъанды. Жашамай а, зат айтып, адамны къыйнар кюню угъай, кесине зат излеп да къыйнамагъанды бир жанны. Буюкъгъанлай, ауанасындан къоркыгъанча, алай жашагъанды. Саният анга иги болгъанына бек къууанады энди, ыразыды ол зат ючюн кесине. Бютюн да атасына бла анасына – ала юйретгендиле къызларын Кемилят-ха сый бере жашаргъа.

Ананы отоуунда хар не да алгъынча турады: темир ундуругъу, жюн тёшеги, бийик жастыкълары бла, къолан гетен жабыу жабылып, агъач шинтиги, эшиулерин тутхан сай четени... Ундурукъну Къанамат, жашла да кюрешгендиле алышыргъа, алай Кемилят унамагъанды.

Бирде ары кирап, Саният къайын анасы бла, Къанамат бла да сёлешеди. Ала аны андан иги эшитген сунады ол. Эшикни акъырынчыкъ ачып, ол Кемилятны отоууну босагъасындан атлайды. Сора эски суратланы юслеринде букъуну сюртеди. Букъу болуп а, асыры терк-терк сыйпагъандан, онгуп къалма-сынла деп, суратланы мияла бла тышлагъанды. Туудукълары

келселе уа, айтады алагъа бу къартла аланы уллу апшалары бла уллу аммалары болгъанларын.

Ангылай болурламы? Тауча уа билмейдиле, орусча да аз-маз сёлешедиле ансы. Ахматныкъыла ингилиз, француз, испан тилни да биледиле. Мухамматныкъыланы уа тюрклюден башхалыкълары жокъду. Арапча ариу окъуйдула да, анга къууанады Саният ансы. Не бек кюрешсе да, кеси уа юйреналмайды. Жаш заманы болса, бир иш... Юйреналмайды ансы, суйюп окъурукъ эди Къууранны арап тилде, ёлгенлерине, кесине да сууаплыкъгъа деп.

Бери къайтыгъыз деп айталмайды алагъа Саният. Туудукълары мында окъуяллыкъ да туйюлдуле. Къайдан окъусунла, тиллерин билмейдиле сора. Быллай сагъышладан къачаргъа кюрешеди Саният, алай а къайры къачарыкъса кесингден? «Ала, ёсселе да, бирде бери къайтсала да, мында юйреналырламы?» – деп сорады ол кеси кесине.

Элге элтген эди аланы бирде Мухаммат бери келгенинде. Аланы андагъы къууанчларын айтып айталмайды Саният. Ол кюн эсине тюшсе, ыразы болады алагъа Ата журтларын танытхан жашына. Ыразыды эллилерине да алагъа жарыкъ болгъанлары ючюн.

Аны юйю суу къатындады да, ол анга бек къууанады. Аны Къанамат бла ол бирге ишлегендиле да, суйгенини къол ызы, аны жылыуу сакъланады мында. Аны сезип турады Саният. Сора, не эсе да эсине тюшюп, бахча къыйырында тал терекни тюбюнде Къанамат орнатхан шинтикге келип олтурады. Алайдан къарасанг, суу сары, къызыл чапыракъланы элтип баргъланы кёрюнеди. Ала бата баргъан кюнню къызылсуу жарыгъында жарсыгъан этгенлеге угъай, къууанганлагъа ушайдыла да, сабырлыкъ саладыла аны жангызлыгъын букъдуруп жашагъан жюрегине.

ЖАНГЫДАН КЪЫЙЫЛГЪАН ЖАЗЫУ

Уруш адам улуна келтирген палахланы санлары жокъду. Аны бла байламлы хар кимни кеси тарыхы барды.

Кюз арты кюнню ингир жылыууна батылып, къоншум Мадина уллу арбазны аллында боялгъан шинтикде олтурады. Мени кёрюп, ол ёрге турады. Сора арлакъгъа тебип, жанында манга жер къояды.

– Олтур бир кесек. Солу. Жылны бу заманын бек сюеме, – дейди ол. – Эртте биз Краснодар тийресинде жашагъанбыз. Сууу – дарман, жери да – семиз, не да ёсген. Артда кёчгенме бери баш ием бла. Ол мындан эди да, ийне бла халыча, ызындан тагъылып келгенме.

Танымайма баш иесин. Ол к̄абартылы, Мадина уа адыгейли болг̄аларын а билеме. Юйюр тамата эртте алышханды дуниясын. Эки жашын а, таматаг̄а, кичиге да намыс этедиле да, аны ючюн к̄оншула барыбыз да бек с̄юебиз.

– Сабийлигимде бир быллай кюнде атам бла анам эки жанындан к̄олларымдан тутуп, алтын бетли сабанда барг̄аныбыз к̄езюмден кетмейди. Анда уа сабанланы к̄ыйырлары к̄ерюнмей эди... Бюгюн былайда олтург̄анма да, к̄еп затны жангыдан тинтгенме жашауумда. К̄артлык̄ да аллай бирге деп бериле болур адамг̄а.

– Жашаулу, сынаулу адамсыз ансы, к̄арт т̄ойюлсюз, – дерге кюрешеме.

Ол а, мени эшитмегенча, бардырады с̄езюн:

– Мени тенгли жашамай кетгенле да бардыла, шукур манга быллай онг берген Аллахха. К̄артлык̄ деген неди? Ма, к̄еремисе бу кийик кертме терекни жарылып тург̄анын? К̄артданды. Алай а жазда аны ариу чак̄г̄анына к̄арап тург̄анма. Сора ол к̄арт т̄ойюлдю деп келеди к̄елюме. Тышындан к̄артлык̄ ол неди? Ичингден келмесин ансы... К̄еп затны башха тюрлю этер эдим, алдан билсем.

– Нени?

Мадинаны хапары

Мен уруш бошалг̄ан жыл тууг̄анма. Атам Ахметекни, анам Айсетни да ийнак̄лары эдим, кичилери. Сабийлигим бек ариу болг̄анды. Жалан да бир зат бюгюн да к̄ыйнайды – тамата эгечим бла к̄арындашым с̄юймегендиле мени. Ол заманда мен аны ангыламаг̄анма, атам бла анам манга асыры сак̄дан.

Атам биринчи алышханды дуниясын. Аны бла бирге бир уллу дуниям кетгенин бюгюн да сеземе – аныча мени киши да с̄юймегенди. Артда, Анатолийге тюбеп, юйюр к̄ураг̄анбызда, айтханымча, бери кетгенбиз. Анам сауда терк-терк барып тург̄анбыз ары. Бютюн да – Толик. Ол ары жюрюген автобусда ишлей эди да, ыйык̄г̄а бир кере уа к̄айтып тург̄анды анама. Аны ючюн бек ыразыма баш иеме.

Эгечим к̄ыйын ауруг̄анын билгенимлей ок̄уна жетген эдим анга. Ол а кечгинлик тилерге излей эди мени. Ол ачханды анча жылны жабылып тург̄ан тасханы – атам манга ата болмаг̄анын. Ийнанмай тург̄анма...

Атабыз урушха кетгенде, бек к̄ыйналг̄анды анабыз, фронтдан аман хапар келип, к̄олунда – т̄ерт сабийи, к̄артла. Алаг̄а жашлары жоюлг̄анын айтмаг̄анды анам, аяп. К̄ыйын эди. Бютюн да фашистле элге кирген эки айны ичин-

де уа, кимни да Аллах сакъласын аллайдан, не тауукъ, не мал къоймагъан эдиле төгерекеде. Ол заманда элде бек жюрюген аш – мурса къайнагъан суу. Ачлыкъ, ауруу да жайылып, юйюр кичиле – жашчыкъ бла къызчыкъ – дунияларын алышхандыла. Къартла да бир бири ызындан кетгендиле, амалсызлыкъларындан уяла. Ол сау къалгъан эки сабийин сакъларгъа кюрешгенди отуздан энди атлагъан анабыз.

Душман кетгенден сора, элге жангы председатель ийгендиле, ара мюлкню ишин жангыдан къурасын деп. Ол онг аягъына аз билинир-билинемез сынчыкълагъан адам урушдан къайтханы белгили эди. Ол элни жыйгъан кюн окъуна къайсы эсе да бири:

– Юйюрюгюз а бармыды? Бар эсе, бери келтирликмисиз? – деп соргъан эди.

Шумахо уа, аны аты алай эди:

– Бар эди юйдегим, сабийлерим да. Душман бомба аланы жоку этгенди. Кесимме, – деген эди.

Анга кёплени кёзлери къарагъанды. Хау, ол заманда жаш къыз да барлыкъ эди Шумахогъа. Ол а анамы сайлагъанды. Анам ол заманда колхоз сабанлада ишлегенди, устаз окъууу да болуп тургъанлай. Баям, мирзеу берирге айтханлары ючюн. Алай къоркъутхан эди адамланы ачлыкъ. Председатель кюн узуну малчылагъа, сабанчылагъа жюрюп, алай ишлегенди. Анам ариу адам болуучу эди, суйдюмлю, жылыгулу кёзлери бла. Аны эшмелерине кёз жетдирмеген да болмагъанды – кесинден узун эдиле, бошласа. Башын жуугъанда болмаса, ким кёргенди аны жаулукъ тюбюнде. Хау, атабыздан, алай айтханыма айып этме, андан башха ата билмегенме кёп жылны, къара къагъыт келгенден арысында башында мор жаулугъун тешмегенди.

Шумахо аны конторгъа къагъытчы этип алыргъа суйгенин айтханда, анам унамагъанды. Алай а, ол къаты болгъанда, бир эки ыйыкъ чакълы бирден баргъанды ол иште. Огъурлу жыл эди ол – ара мюлк да аякълана, ачлыкъны къачыргъан тирлик да иги жыйылып. Андан юлюш хар бир юйюрге да чыгъаргъан эди председатель. Ол зат ючюн анга бютюн да бек хурмет этгендиле эллиле.

Шумахо бир юйюр къурайыкъ дегенде, унамагъанды анам. Аны алай этгенине ыразы болмагъанла да чыкъгъандыла нёгерлеринде.

– Бу къадар тиширыу башсыз тургъанлай, сен а эки такъмагъынг бла не гынтты этесе?! – деп.

Алай а Шумахо да туююл эди умутундан ёнгелерикледен, ийнаныудан тюнгюлюрюкледен. Кёре эди жаш тиширыуну экилилизин. Суу, тама турса, ташны тешер дегенлей, хо деп айтдыргъан эди анама. Некях этейик дегенинде, анам унама-

гъанды. Алай нек этгенин а артда эгечим айтханды – ол дунияда жоюлгъан хапары келген атабыз Ахметек бла болур ючюн. Не-кяхлы адамла бирге боладыла анда дейдиле.

Уруш да бошалып, эки-юч жыл чакълы озуп, анамы менден ауурлугъу болуп тургъанлай къайтхан эди Ахметек тыш жерледен, анда жесирликде болуп. Ол конторну эшигин ачып киргенде, анам кёзлерине ышанмагъанды. Атам председатель бла саламлаша тургъунчу, чыгъып кетип, юйге жетип, халжарда кесин асханды. Насыпха, аны ызындан ары баргъан тамата эгечим аны да, мени да къутхаргъанды.

Ол алай бола тургъанда, атам, баям, бирле «сюйюмчюлюк» берген болур эдиле, анга салам бере, ёрге туруп, таягъына таянган Шумахо бла сёлеше болгъанды.

– Не жумуш бла келгенсиз, кимсиз?

– Мен Ахметекме. Мадинаны баш иеси.

– Олтуругъуз, Ахметек. Къагъытларыгъызыны жарашдырайыкъ. Сиз жоюлгъансыз деп, 1942 жылда окъуна билдиргендиле.

– Мен а, кёресиз, саума.

– Нек тургъансыз сора эндиге дери, юйюрюгюзню излемей?

– Излерик болур эдим, алай... Душман мындан къысталгъанлай, сабийлеринг, аналары да анда тургъанлай, юйюнгю кюйдюргендиле, адамны къутхарырча болмагъанды деп, район военкоматдан къагъыт алгъан эдим.

– Ол башха Ахметек эди. Эл къыйырындагъы. Партизанла жорюйдюле ары деп кюйдюрген эдиле, дейдиле, аны юйюн.

– Билмейме, алай ол халат жангыдан къыйдырыргъа кюрешгенди бизге этилген жазыуну. Артда уа жесирликге тюшгенме, жаралы болуп... Къайтып, трибунал къарап ишиме, эркин болгъанлай, келгенме, жюрегим тынчайтмай, къабырларын окъуна кёрсем эди ол жарлыланы деп. Анамы, атам, эки кичими тапдым къабырларын... Къалгъанларын а угъай...

– Мадина терс туююлдю, солдат, – деген эди председатель. – Мени терсле. Къыйынды башсыз къалгъан жаш тиширыугъа жашау этген, бютюн да сабий ёсдюрген.

– Билеме. Сени да терслемейме.

– Болса да... мени сабийими жюрютеди жюрек тубюнде. Анга уа не оноу?

– Некаяхыгъыз бармыды?

– Угъай. Не некаях бу заманда? Ол да болур...

– Угъай, боллукъ туююлдю. Аны некаяхы барды... мени бла.

Алай эсе, сора дау этме, сабий меникиди. Жашыма, къызыма аталыкъ этгенинг ючюн а сау бол, Шумахо. Мен да сени балангы кесимикиледен кем кёрмем.

Атам алай айтып чыкыгъанды председателъни отоундан дейдиле. Манга уа бек иги болгъанды, алай жаннет төрлеринде жатсын.

– Шумахо уа?

– Атам къайтхандан сора, ол элде ишлемегенди. Мен аны артда таныгъанма, бу тасханы билгенимден сора. Къарт эди, жангыз. Къарар адамы болмай, бери келтирип, мында тутханма эки жылны, ауушхунчу.

Ол алай айтханда, арбазда ма бу биз олтургъан шинтикчикде ашхам кюннге жылынып олтуруучу къарт кёрюндю кезюме. Жаны бла озуп бара, салам берсем, ёрге къобаргъа кюрешип, уялтыучу эди. Мен аны ким болгъанын билмегенме, ол а насыбын уруш сыйыргъан Шумахо кёре эдим.

КЪАДАРНЫ НЫХЫТ ЖОЛЛАРЫНДА

XX ёмюр. Ол келтирген сынауланы Мариямдан иги ким биледи? Бирде алайды десе да, бирде уа ол ачы жыллада жоюлгъанланы, Сибиръни толтургъан, анда атсыз-чуусуз болгъан насыбсыз халкъны келтиреди кез аллына.

Къолайлы юйюрден эди ол. Атасы Ахмат башына бек къаты ёзденледен эди. Аны мал байлыгъын, ишни къурай билгенин да хайырланыр ючюн къалмагъанды жангы власть. Артда уа, 30-чу жыллада, аны да, эки тамата жашын да тутуп, хапарсыз этген эдиле.

Ол кезиуледе, хар бир журтда болгъаныча, бизни элде да межгитлени жапхан эдиле жангы къуллукъчула, башындан келген оноуду деп. Ала төрт болгъандыла уллу элибизде. Файгъамбарла кибик, аллай кишиле ачхандыла аланы. Къуран окъургъа, башха илмулагъа да юйретгендиле сабийлени. Артда уа, жангы властьны эркинлиги бла, бир къауум башбузукъ жыйылып, аланы чачхандыла. Эл башындагъыны къошунун-агъачын да ол тийречиле ташыгъандыла юйлерине. Тапшинчиле, төбен элчиле да, аладан кёргенни этип, межгитлерин аурдургъан эдиле.

Эл ортасында бир бийик жерчикде сюелген бек уллу межгитни ишлеп башлагъанларында, Ахматны атасы салгъан къыйынны кёпле эслеринде тутадыла. Аны жылтырауукъ чукуюн да, Бекболат эфенди айтып, ол келтирген эди Дагъыстандан, улоу тутуп. Аны чача тургъанларын эшитгенде, Ахмат кесин ары атхан эди.

– Неди бу эте тургъаныгъыз, Аллахыгъыз жокъмуду? – деп, талакъ солуу этип жетгенинде, харх этип кюлген эдиле алайда болгъан камсыккла.

– Къайдады да ол сен айтхан Аллах? Бар эсе, нек тыймайды бизни? Нек тохтатмайды? Кёзюмден кет, хахай этип турма, сизни заманыгъыз озгъанды, – деген эди Хананий.

Ол, Алауган киби, уллу санлы киши, баям, эркинлик дегенни алай ангылагъанды. Аллаила уа кёп эдиле. Ол заманда Ахмат, юйюне къайтып, аппасына орус патчах саугъа этген ушкокну алып чыкыгъанды. Элни ол къайгысына эки жашы да табылгъандыла. Къан төгюлмегенди, эслиле жетип, алай а экинчи кюн окъуна къара машина жокълагъан эди элни.

Аланы чалгъы чала тургъан жерлерине Жамал элтген эди келгенлени. Андан сора Ахматны бла аны жашларын киши кёрмегенди.

Аладан хапар билирге шахаргъа ана эгечи бла бирге Мариям баргъанды. Ол кюн эсине тюшсе, Марияны жюреги жер бла тенг болады. Ётюрюк айтхан эдиле, сюд этилликди деп. Тар аузуна баргъан арба аланы эл къыйырында тюшюргенде, экиси да жол жанында кырдыкда олтуруп къычырыкъ этип жилигъандыла. Ол сагъатда дуня башха бет алгъан эди. Арлакъда жерк агъачны башын къара булутла басып, жел, асыры къаты ургъандан, терекле бюгюлюп, сынаргъа жете. Сора бир сейирлик жауун къуйгъан эди, дуниядан ол къадар артыкълыкъны жуууп кетерирге кюрешгенча...

Жансарайгъа керти хапарны айтмазгъа дедиле. Болса да кёпге букъдурургъа тюшмеди. Экинчи кюн аны анга колхоз тамата кеси айтды. Келди да, къамичи бла агъач къабакъны къакъды. Сора босагъагъа чыкыгъан Жансарайны кёрюп, саламлашхан да этмей:

– Не эшик-терезе къакъдырып турасыз, Жансарай, власть аллыгъызгъа келгенде? – деди бюсюремеген ауаз бла.

– Кел, жууукъ бол, Жамал. Аллынга чыгъаргъа эр киши жокъду да, андан сөлешеме кесим, айып этме. Шуэхунгу, эки жашны да Нальчикге алып кетгенлерин билесе.

– Не шуэхуму?! Жамал властьны жаууна шуэхду деп, аны кишиге эшитдирме. Юйню бош этигиз деп келгенме.

Сейир этди Жансарай тюнене, ол затны къатына да къоймай тургъан Мариямны жашыма бермей амалыгъыз жокъду деп, эки аякыны бир уюкыгъа сугъуп сюелген кишиге. Сора, эс жыйды да:

– Не юйню? Властьны жауу дегенинг да неди? – деп, Жамалны бетине къарады.

Бюгюн кёрдю ол анда жаныуар огъурсузлукъну.

– Да, къалай сунаса да? Ахматны, жашларынгы да бош тутхан болмазла да!

– Сибирьгеми?!

– Угъай, Нарсанагъа курортха ийгендиле.

Босагъагъа тегюлюп къалды Жансарай. Мариям а, не айтыргъа билмей, эшик жанында сир къатды.

– Айтдырып турмагъыз. Терк болугъуз. Эки кюнден бу юйде школ ачаргъа оноулашханбыз, – деп, Жамал бурулуп кетди.

Ызындан конторну къагъытчысы келди.

– Ненча отоу, не халда болгъанларын жазып кел деп жибергендиле, – деди да, Осман юйге кеси кирди, жууукъболну да сакъламай...

Ала, халжар къыйырын бөлүп, анда жашадыла. Ол кюнле эсине тюшселе, кеси мадарымсызлыгъына урушады Мариям. Алай а ол, устаз, не эталлыкъ эди, аз да къуллугъу болгъан адам бла тюбешсенг, кезлерин кетюрюп, не къаршы жууугъуну да бетине къараялмай айланганда? Эшикге чыгъаргъа къоркъуп турдула. Чыгъама десе да, къалай кетер анасын къоюп Мариям? Тели болуп, агъачха къачар, кеси къалса. От этер онг жокъ. Къоншулары, Адемейни къатыны Маржан, туудугъундан ашхам къарангысы бла ийген какны айран бла ашап турдула.

Бир кюн а район милиционер келди. Халжар аллында сюелип:

– Энди сен да, ананг да, мындан ары къайгъысыз жашар ючюн, Ахматдан бла аны эки жашындан ёнгелегенигизни къагъытха тюшюрюрге керексиз, – деп тохтады Мариямгъа. – Совет школда жалан да жангы властыны адамлары ишлерге эркиндиле.

– Атамы ким, не хатасын кёргенди, ахшы жаш? Кимге аманлыкъ этгенди? Къарындашларым а – алыкъа къанатлары къатмагъан сабийле. Терслик бла тутхандыла. Сюд боллукъду. Хар не ачыкъланып, юйге иерикбиз дегендиле.

– Властьха тийгенди аланы хаталары. Аны жауларына жумшакъ болургъа эркин туююлбюз биз.

– Властьхамы? Анга уа не этгенди?! Ырысхысын берсе, тынчлыгъы къуруп, кече жатмай, аны ара мюлклерин къураргъа къатышып айланса, андан сора не излейсиз бизден?

Билмей эди Мариям бу ушакъ не бла бошалыргъа боллугъун. Къоншу арбаздан аланы эшитип тургъан Адемей кирди да, сенегин да къабакъгъа тиреп:

– Къой, жашы, атаны-ананы да адам кеси сайлап алмайды. Сагъыш этсин, бир акъылгъа бир тюшюнюр, – деп, къызны халжар таба тюртдю.

Андан ары ол анга не айтханы белгисизди, алай а жашны ашырды да, аны бла бир кесекчикге окъуна хошлукъ салды жүреклеге.

Ол кече Жансарайны Чегем ауузунда жашагъан къарындашы Къанамат кече тау бла аууп келди алагъа. Адам ийнан-

мазча хапарны билгенинде, ким тыярыкъ эди аны тауну бирси жанында? Хапар а огъурсуз эди, ачы – Ахматны, жете келген жашларын да ёлтюргендиле, къызыны ызындан тюшгендиле, сакъ болсун, тиширзуланы да ашырадыла Сибирьге деп. Аны анга жууукъ адамы билдирген эди.

Ол кече окъуна Къанамат эгечин Нарсана тийресинде жашагъан эски шуёхуна ётдюргенди. Андан а аланы, кесини юйюрюн да Дагъыстаннга кёчюргенди.

Ол жерни, къумукълуланы да бек сюеди Мариям. Шахардан 10 – 15 километр узакълыкъда элде жашайдыла. Анасы ауушханда, аны жаназысына сюелгенлени эсгерсе уа, жюреги бютюн да бек ачылады алагъа. Ала келгенде, анда таулула болгъанлары Аллахны саугъасы эди. Малкъар халкъны кёчюрюлгенин эшитген кюнлеринде ала, школну класс отоуна жыйылып, къалай мугур болуп олтургъанларын эсгерсе, анча ачылыкъ кёргюзтгенлеринде да, миллетлеринден кёллери къачмагъанына Мариям бюгюн да сейир этеди...

Андан бери кёп жыл озгъанды. Мариям юйюрлю да, сабийли да болгъанды. Аны жангыз жашы Мустафа, Москвада окъуп келип, биргесине жашайды. Шахарда къурулуш жаны бла орта таматаладанды. Атасы ауушханлы ол аны кеси жангызлай къоймайды.

Мариям окъутхан сабийлени араларында жашырын жерледе ишлегенле да болгъандыла. Аладан бири – Асадулла, ара шахардан элге солургъа келип, устазына киргенде, андан-мындан хапар айта келгенде, Мариямны атасыны бла къарындашларыны юслеринден жарсыуун билгенди.

Излегенди, тапханды аланы къагъытларын, сора кёп сакъыш этгенди кёргюзтейимми аланы устазыма огъесе букъдурупму къояйым деп. Не болса да, аны алдаргъа уа суймегенди.

Мариям заман саргъалтхан къагъытланы къолуна алгъанда, аладан келген сууукълукъну сезип, къоллары къалтырап, туюмчек бауланы тешалмай, бир кесек мычыгъан эди. Арта, жилямукъла бетин жууа, дунияда бек жууукъ, бек татлы адамларыны ахыр гюняхларына батхан эди. Жамал «властны жаууну» юсюнден жазгъан къагъытны кеси кёзю бла кёргенди. Ахмат анда айтылгъаннга женгдирмегенди. Ишекли туююл эди къызы – атасы тюзлюкню суйгенди. Жашлары, кёп кере къаты сорууладан сора, аталарындан ёнгелеп жазгъанларын, аланы ючюсюн да бир кюн жойгъанларын да билгенди ол. Энди: «Я Аллах, Сен кеч къарындашларымы – акъылбалыкъ болмагъан сабийлени!..» – деп, Мариям тилеклерин башлайды.

ТЕЙРИ ЭШИГИ АЧЫЛГЪАНДА

Кертисин айтханда, Аслангерий ары дери билген да этмей эди аны ыннасы Дагъыстандан келген къумукълу тиширыу болгъанын. Ол тауча ариу сѣлешгенинеми алданганды огъесе юйде ол затны юсюнден юйде чырт да айтылмагъанынданмы? Ким билсин. Алай жетген жаш болуп, юйюр къурайма дегенде ачылгъан бу тасха анга бир къауум заманны тынчлыкъ бермей тургъанды.

Аслангерий бла Хафисат уллу элде кѣп болмай ишленген, агъач, тыгыр ийиси алыкъа кетмеген жангы школгъа бирге баргъандыла. Экиси да иги окъуп, къууандыргъандыла ата-аналарын, устазларын да. Умут да этдиргендиле. Школдан сора Нальчикге окъургъа ийгенлеринде, он адамдан жалан да экиси къалгъан эдиле, къалгъанла юйге къачып. Алай бла, анда Ленинчи сахарчыкъда да алгъандыла билим. Хафисат устазгъа окъугъанды, Аслангерий а – партия школда совет къуллукъчугъа. Бештауда институтха жибергенлеринде, Хафисатны анасы бир да огъурамагъан эди аны – жетген къызны юйюнден узакъ кетгенин бюгюн да жаратмайдыла, ол заманда уа къайры сюерик эдиле.

Андан къайтханлай, Хафисатны устазла хазырлагъан техникумгъа алдыла да, студентлени окъутуп башлады. Ол заманда тюбеген эди Хафисат жангыдан Аслангерийге – район къуллукъчугъа билим бериуде ишлегенлени бир жыйылыуунда. Къызны кѣргенлей, алай жарыгъан эди Аслангерий, ким элемесе да, Хафисат а аны кѣргенлей ангылагъан эди. Кеси да къууанган эди, жаш, жыйылыу солугъан сагъатда, аны къатына келип:

– Хафисат, ариудан ариу бола, жюрегими талап къойдунг да! – дегенинде:

– Къутургъан сууму болгъанма мен, жюрегинги таларча?! – деп кюлген эди Хафисат, анга къолун узата.

– Аманмыды да, аны жуууп, башха къайгъыларымы чачып, кюн жылыугъа тутсанг? Ох деп туруп, жылынып.

Ол кюнден арысында Аслангерий, сахаргъа келип, Хафисатны кѣрмей кетмегенди. Аны тилерге уа, келчилик айтыргъа, жангы къуллукъчуладан эки адам баргъан эдиле Хафисатны ата къарындашына. Атасы сау болса, анга барлыкъ болур эдиле, алай ол дуниясын алышып эди.

Ханифаны ата къарындашы эл таныгъан, оноугъа тутхан, къолайы бир заманда арбазындан кетмеген Къасым эди. Крти айта эселе, аны аппасы, Беш да Тау элинде белгили Мухаммат хажы, Тейри эшиги ачылгъанны кѣргенди деучюдюле. Тейри эшигин а Аллах хар кимге да бирча ачмайды. Ол жалан да иги-

леге, гюняхсызлагъа ачылады. Ол заманда Къасым: «Аллах, мени урлугъумдан жаратылгъан жан болуп, кишиге артыкълыкъ сынатма, халал къыйыны башына жарарча, къолайлы эт къайсын да», – деп, ма алай тилегенди дейдиле. Болур. Алай болуп келгенине элчиле шагъатдыла.

Къасым да хажиди. Къуранны аныча ариу киши окъумайды, элде угъай, бар таулу элдеде да дейдиле. Алай а совет окъууну да жаратады. Жаратмаса, къарындашындан туугъан Хафисатны анча жылыны окъутамыды? Совет властыны ол жарыкъландырыу ишин бек жаратханын Къасым хажи кишиден да букъдурмагъанды. Медиресеге жюриуп, сабийлени окъутханын къойса да, туудукълары а Къураннга юйретгенди. Энтта да юйретир, инша Аллах.

Келечиле арбазгъа киргенлеринде, ол, шаптал терекни салкъынында олтуруп, минчакъ санай тура эди. Адетдеча саламлашдыла да, къонакъланы юйге чакъырды. Юйдегиле да – келин бла туудугъу – аш-суу къайгъыгъа кирдиле. Ёре къуллукъчула ашыгъып эдиле да, соза турмай, нек келгенлери айтханда уа, Къасымны бети тюрленнген эди.

– Ол боллукъ иш туююлдю, – деп, къаты айтханын тиширыула да эшитдиле.

– Нек, тамата? – деп соргъан къонакъладан ол узун киши эди.

– Такъмакълагъа берирча къыз жокъду бизде.

– Жангылып айтаса. Жаш Такъмакъладан туююлдю, Тирменчиладанды.

– Аны кимден болгъанын, ахшы киши, сен менден иги билмейсе. Къайтарып айтама – бизни тукъумда алагъа берирча къыз жокъду.

Келечиле ашыгъып кетгенлерине кёре, ыразылыкъ деген юй иесинден, аладан да узакъ эди.

Ол заманда айтхан эди Къасымгъа атасы Хаджимурат аны анасы Узлифат бери Дагъыстандан келгенин. Эл анга садакъа берип тургъанын да.

– Эшикдеми къоярыкъ эдиле жаш тиширыуну эллилерибиз? Менден ауурлугъу бар эди аны ол заманда. Майрусхан бла тургъанды. Ол кёплеге киндик ана болгъанды элде. Манга да. Артда уа анамы кесини къарындашындан туугъаннга бергенди – атама. Андан башха ата танымагъанма.

– Нек келген эди? Артха уа нек къайтмагъанды? – Аслангерийни ауазы тунукъ эшитилди атасына.

– Баш иеси ёлюп, аны кесинден иги да гитче къайын жигитине беребиз дегенлеринде, аны унамай къачханды кече бла. Сора, жашым, анама айып салырчамыды? Атабызгъа кёп кере айтхандыла, ол такъмагъы болгъан садакъачыдан сора кишини

тапмагъанмыды жашау нёгерге деп, алай ала ариу жашагъандыла, бир бирни билип. Кесинг да эслеген болурса аны. Майрусхан да кишиге терс оноу этгенди деп эшитмегенме элде.

– Сора биз Тирменчиладан тьююлбюз. Аны керти айтхан кёреме Къасым хажи. Нек тургъанса да, атам, эндиге дери керти атангы сурамай?

– Ол мени ёсдюрген ахшы аппангы жюрегин къыйнамайма деп.

Аслангерий жукъ айтмады, алай энди ангылады къайдан келген садакъачы да аланы юйлеринде аш-суу, жатар жер да нек тапханын.

Алай болгъандан арысында Хафисатны къачырып элтдиле Хаджимуратны юйюне. Бу ишни къыз кеси сюйюп этгенин билгенден арысында Къасым хажи бир затха да къатышмады. Анга бек намыслары жюрюген адамланы ийип да кёрдюле, болмады. Киеу жангы жууукъ юлюшге бара туруп а, аны юйюню жаны бла ётгенде, Хаджимурат эсгертип, жашла хажини арбазыны эшигин ачып, ары иги жарагъан ирик урдула. Болса да Къасым хажи, аны орамгъа къыстап къойду.

– Киши ырысхысы керек тьююлдю бизге. Аллахны ахшылыгъындан керекли болмайбыз, – деп, юйдегисини соруулу къарамына жууаплады.

Жарашхан а этген эди... арта.

Аны бла бирге Маккада болгъан къумукълу шуюху Сулейман эфенди кирип келгенде, Къасым хажи къалай къууанганын сёз бла айтхан къыйынды. Олсагъат не сыйлы аш бар эсе таулуда, ол толтурду къонакъны аллын. Кёп сёлешдиле ала, кёп зат эсгердиле. Ол заманда, бусагъатдача болмай, хаж къылыргъа жаяу баргъандыла. Жолоучула уа аз затха тюбемейдиле, дуня тасхалары толтуруп тургъан жоллада.

Киши жеринде, бохчасын урлатып, амалсыз болуп тургъан Къасым бла аууз къабынын тенг этип тургъан, аны арта къайтырыгъына себеплик этген Сулейман эфендини кесин танымагъанлыкъгъа, аны юсюнден юйде бары да биле эдиле. Къурманлыкъгъа тийре къартланы жыйгъаны да андан болду Къасым хажини. Ушхууур артында кёп олтурдула, дуниялыкъны, ийманни юсюнден да айта, зикирлеге тынгылай.

Экинчи кюн эрттен намазны къылып, ашап бошагъандан сора, Сулейман эфенди Хаджимуратны соргъанында, юйде сейир тынгылау орналды, хауагъа тагъылып къалгъанча. Халны ангылап, баям, алдан да хапарлы болур эди, къонакъ:

– Къарындашымдан туугъанды. Билмей тургъанма ансы, эндиге дери сурамай тургъаным манга сый тьююлдю, – деди. Сора аланы эшитилмеген сорууларына жууап этди: – Тама-там ауушуп, келинни ата-анасы алып кетebиз дегенлеринде,

сабий башха тукъумда ёсмесин деп, манга тийишли кёргендиле ахлуларым. Аллай адет болгъанды, энтта да жюрюйдю. Сабий эдим, тамам он беш жылым да толмагъан эди. Ол кече жукъламай чыкъгъан эдим, адыргы этип, ол дуняда жарлы къарындашыма не деп туберикме, ол ишни этсем деп. Экинчи кюн а келинибиз, Узлифат, думп болуп къалды. Изледиле, тапмадыла. Кесин суугъа атхан сундула. Тенгиз жагъасында жашагъаныбызны билесе. Анга бек къыйналгъан эдик барыбыз да, атасы бла анасы да кёп бармай алышхан эдиле дуняларын бири бирини ызындан. Гитче хаж къылыргъа тюшгенде, Узлифат атагъан эдим анда, Маккада. Ма кёп болмай а, сельсоветге чакъырып айтдыла, быллай адам излейди сизни деп. Ийнанамыса, къарындашымдан туугъан Аслангерий сени бла бир элли болгъанына уа бютюнд да бек къууаннганма. Келе-кете турсакъ, бир бирден хапарлы болурбуз деп. Келликле дагъыда бардыла, алай алгъа кесим хапар билирге суйгенме.

Хаджимуратны бла Аслангерийни чакъыртыргъа, айхай да, Къасым хажи адам табарыкъ эди, алай кеси барды.

– Аллахны жолларын бир киши билмейди – къайры элтедиле, кимге тубетедиле? Кёремисе болуп къалгъан ишни. Бу аман жүрек да жүютюлюгюн тас этгенди да, сезими гумух болуп къалгъанды, – деп, кеси кесине алай шыбырдай, тырман эте, жол жингиригинден бурулгъан Къасым хажини кёргенле, ол бир Къуран сура окъуп баргъан суна болур эдиле, ансы бёлмедиле, баш ийип саламлашхан болмаса.

Къасым хажи бир жары да иерик туююл эди, ахлуларын табып, къуш-къанат алгъан Сулейман эфендини, алай къалай тыярыкъ эди, хакъ дунягъа жууукъ болгъанында, бетин Аллахны нюрю жарытхан шуёхун, насып анга аллай саугъа этгенде – Тейри эшигин ачханда?

СЮЙМЕКЛИГИ ЖЕРНИ АУЛАГЪАН

Чеченланы Ахматны жашы Амин, кён-деленчи жаш, агъачны къалаууру болуп иш-легенди. Жыл алгъа ол дуниясын алышып, жууукъну-тенгни да мудах этгенди. Аны бушууун этмеген адам жокъ эди жамау-атда.

Ол ыразылыкъны сылтауу да бар эди – Амин жерин, элин, халкъын бек сүйгенди. «Сёзю, сыфатыча, ачыкъ эди халкъгъа. Ушагъыусуз, магъанасыз сёз айтып а киши эшитмегенди. Кюлгенинде, таукеллигинде, кесинден кичини башын сылагъанында да бар эди энчи магъана», – дегенди ол ауушханда, белгили жазыучубуз Шауаланы Хасан.

Хау, Аминни жамауатха хурмети бир заманда жарты болмагъанды. Кён иги иши бла белгили болуп, халкъындан сыйнамыс тапханды Чечен улу, элине этгенин санагъанда бютюн да ачыкъ кёрюнеди аны къыйматы. Сёз ючюн, жайлыкъгъа кетгенде, къайтханда, эллиле малланы жыйып, айырып жууундурурча этгенди, бригад арбазны къыралдан сатып алып. Атлагъа нал урдургъан станок мадаргъанды. Тийрени, жолларына асфальт салып, къууандыргъанды. Такси бла жалчытыуну къурагъанды элде. Бары да – хакъсыз. Тюкенле ачып, алада сатылгъан зат учуз болсун деп къарагъанды. Ат чаришлеге къатышханланы, спортсменлени керек затларына къайгъыргъанды. Бир тюрлю бир жерде элибизни атын айтдыргъаннга онг этгенди. Къолу да, жюрегича, ачыкъ эди.

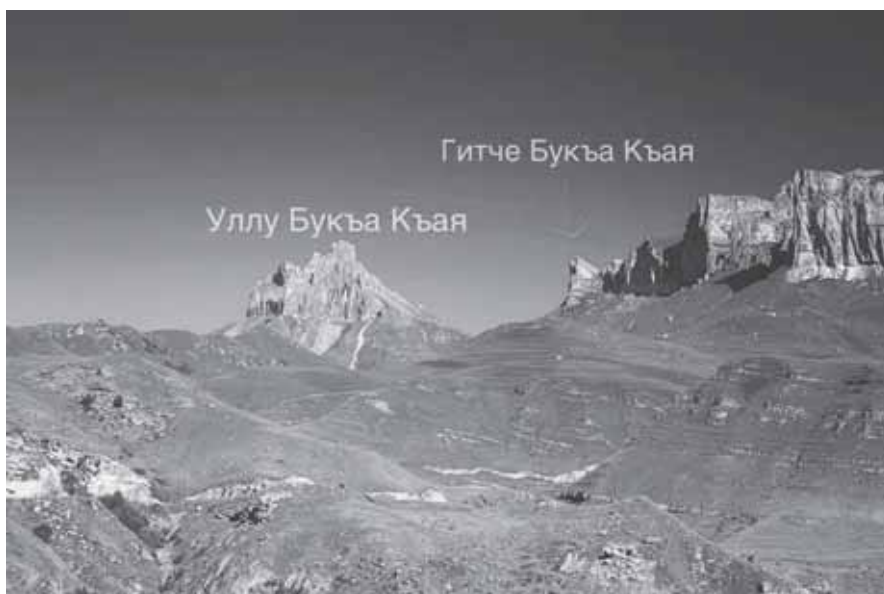
Бирде элибизде тюбеп къалып: «Малкъарда жер-суу атланы суратлары бла бирге жыйып, китап этер эдик», – деген эди. Алай къадар ол умутну толурча этмегенди.

Бу суратланы манга Аминни экиге айланган къарындашы Чеченланы Салих жибергенди. Была да шагъатдыла Аминни юсюнден айтханыма – Аминни Ата журтуна сүймеклиги аулап турады бу жерлени барын да.

Игини ызындан ариу айтхан тёреди, бютюн да ол анга тийишли болса. Жатхан жери жумушакъ да, жарыкъ да болсун элими ахшысы Аминни!

Хычау

Азау

*Басмагға
Кертилань Сакинат
хазырлаггандь.*

ЁЗДЕНЛАНЫ Фатима

ТАУЛУ ХАЛКЪЫМ

Жашауунгдан оюм ала билесе,
Ишде ишлей, кѳууанчда да кѳууана.
Жанынгдан да журтунгу сюесе,
Кѳобан ташла шагъатдыла кѳп затха.

Хур миллетим, кѳргенсе, сынагъанса
Сюргюнлени ачы, зорлукъ кюнлерин.
Кѳыйынлыкъда, эс ташламай кѳалгъанса,
Лячин кибик, ётгюр, жигит жашларынг.

Адам жүрек, сапха кѳаннга ёмюрге,
Тарыхыбыз батмаз бизни заман кѳлге.
Черегибиз, Кѳобаныбыз шорхулдай,
Таулу халкѳым, Малкѳар бла Кѳарачай!

АНАМА

Туугъан эсем жаннет кибик сейир жерде,
Кѳре эсем жарыкъ кюнню кѳм-кѳк кѳкѳде.
Адамлыкъны тутта эсем бузмай тѳрде,
Ол барысы, анам, сени хурметингди.

Жулдуз жаннган керти эсе сабий тууса,
Анам сен да жети жулдуз жандыргъанса.
Хар кѳайда да тюзлюгюнге сен базгъанса,
Ауушладан махтау таба сен озгъанса.

Ахлуларынг сени сыйлы кѳредиле,
Огъур, кѳууанч сени бла келедиле.
Кѳарамынг да, хар сѳзюнг да, анам, сени,
Балхамылла, кѳууанчылла жүреклени.

Жууукълашып келгенчады жашау кѳачынг,
Кюнюш кибик агъаргъанды кѳара чачынг.
Бетингде да заман кѳойгъан ызла эслейме,
Алай а мен сенден ариу жан кѳрмейме.

Туудукълагъа юлгю бола, анам, жаша,
Жюрегибиз жилимукъча, сеннге таза.
Кюндюз кюнюнг, кече айынг мен болайым,
Бир айтсанг а: не бла жанынга жарайым?

АНАМЫ БИЛЕЗИГИ¹

Юй тюбюнде шинтикчикде,
Анам билезик ийире.
Жукъу арада урчукъчугъун,
Тобугъуна тийире.

Жюн жоппучукъ билезик,
Хар тюкчюгю – алтындан.
Къыйынлыкъ да ачлыкъдан
Кёпню жанын къалдыргъан.

Миллетими жазыу
Жолу – къыйын, жарсыулу.
Бийик таула, таш къаяла,
Къазауатла, эминала.

Энчи бушуу къуугъун,
Келип, кирди хар юйге.
Мюлкюн, юйюн, арбазын,
Журтун къоюп кетерге.

Къазауатда жашлары,
Жан аямайын сермеше.
Юйде къалгъан къартланы
Вагонлагъа юлешдиле.

Жарлы анала, сабийле,
Онгсуз къартла бла бирге.
Ашырылдыла сюргюннге,
Къазакъ, къыргъыз тюзлеге.

Исси хауа жарашмайын,
Ауруу тапдыла кёпле.
Бу зорлукъгъа чыдамайын,
Жан бердиле жолда, тюзде.

Къыйынлыкъны сынадынг,
Деуча тездюнг, сынмадынг.
Жазыуунга ёкюнмединг,
Тюзлюгюнгю тас этмединг.

Саулай он төрт жылынгы
Сен жеринге термилдинг.

---

¹ *Билезик* (къарач.) – юзмелт.

Хауанг бла сууунгдан
Балхам уртлам кюсединг.

Тюзлюгюнге терен базып,
Тауларынга кьайтханса.
Жаназысыз кьалгъанлагъа
Сен жаназы кьылгъанса.

Къуу болгъан тарых терегинг,
Энди чыммакъ-акъ чагдады.
Къабыл болуп тилеклеринг,
Муратларынг толады.

Байрам бла, байрам бла!
Багъалы миллетим!
Сени бла биргеди
Муратым, ниетим.

ТУУГЪАНБЫЗ ЖАШНАРГЪА

Къая ранда нызы терек жашнайды,
Ташны жарып чыкъгъанды дунягъа.
Табийгъатда ана кёз бла къарайды,
Кючю уллу болгъан сейир жаннга.

Миллетими ушатама тамам анга,
Тау тубюнде юй орнатып, стауат салгъан.
Къыйынлыкъда, зорлукъда чыныкъгъан,
Тери тама, халал хантын ашагъан.

Табийгъатха болмагъанды эмчек улан,
Жерсизликни, суусузлукъну сынагъан.
Тамырына сингип къалып, кючлю къан,
Бир жашаугъа юч жашауну жашагъан.

Тенгим, ким болгъанынги билемисе?
Хапарны кьартладан эшитгенмисе?
Ашсыз-суусуз исси тюзде атылгъан,
Тилинден-дининден айырылмагъан.

Биз аладан жаратылгъанбыз дунягъа,
Ангылаймысыз, кьаллай къанды тамырда.
Ишни, сёзню, жолну тюзюн табаргъа,
Биз туугъанбыз жерибизде жашнаргъа!

ТАУЛУ КЪЫЗ

Къарачай шахарда эсгертмеге

Ауун атып ёзеннге,
Ингир жамычы киеди.
Таулу къызны бетине
Ай да нюрюн тегеди.

Жай да, къыш да – бир халда,
Тюрленмейди сыфаты.
Жулдуз кёзлю ариу жан –
Сюймекликни къанаты.

Суусап аякъ алып къолгъа,
Мамырлыкъны сакълайды.
Чомарт, келбет сыфаты
Жюрекленни хорлайды.

Тау миллетим жашасын
Ёмюрлени ичинде.
Таулу къыз да сакъласын
Сюймекликни жүрегде.

БАРДЫ МУРАТЫМ

Жашаууму баргъан суугъа ушата,
Сагъыш эте, кёп къарадым ызындан.
Жылларым да толкъунлача чайкъала,
Жашлыгъым бла ташайдыла турамдан.

Жюрегимде къалгъандыла нюзюрле,
Толлукъларын неден да бек излейме.
Жарауузгъа ётмез жарыкъ кюнлерим,
Аллахымдан жашау кюнле тилейме.

Айланжюк заман айланып бир къайтса,
Ол сейир жомагъын энтта бир айтса,
Энди кюн таякъ да булутдан ычхынса,
Жюрегде сезимни жукъудан уятса.

Барды муратым, жеталлыкъ болсам,
Шынкъарт назмугъа жонгурчха аталсам.
Хар сёзюм тилими ёсдюрсе, жарытса,
Миллетим бла бирге ёмюрге жашаргъа.

КЪАЧ

Кёкге узалып терекле,
Кюнден журун алдыла.
Чепкен кийип сап-сары,
Сары отда жандыла.

Къачхы желчик ычхынып,
Булчукъланы бюгеди.
Саргълган чапыракъланы
Минчакълача юзеди.

Уллу жолда тартынмай,
Ёрге-энишге сюреди.
Той тамата болгъанча,
Абезехге иеди.

ЮЙРЕНЕМЕ СЮЕРГЕ

Суу шорхадан энишге,
Толкъун жетер тенгизге.
Чара толса тёгюле,
Суу минчакъла юзюле.

Заман бёлер бешикге,
Кеси иер эшикге.
Ёмюрюнгю жылларын
Сюйгенича юлеше.

Бири акъ, бири къара
Тамам къобуз тиекле.
Мен этеме тилекле,
Муратыма жетерге.

Излей эдим кёрюрге,
Марал кызыны чегетде.
Минги таугъа минерге.
Жулдузлагъа тиерге.

Миллетими хар адамын
Мен санайма татлы тенгнге.
Жерими хар чёпчюгюн
Юйренеме сюрерге.

КЪАЧ, АШЫКЪМА

Тау тѣппеде чубар булут ойнайды,
Кюн бийикден сынагъанча къарайды.
Саргългъанла тюзле бла ёзенле,
Жигитлеча сюелелле гебенле.

Торгъайла да жырламайла алгъынча,
Къобан суу да кѣрюнеди сабырча.
Минги таудан салкъын аяз урады,
Нарат чегет бой салмайын турады.

Ашыкъмайды алтынмыйыкъ кетерге,
Иеликни къышха тигим этерге.
Мудах сезим орналгъанды жүрекке,
Къарыу тапсам, тыяр эдим кесекге.

Биргесине барлыкъдыла кюнлерим,
Ашыкъма деп келед мени тилерим.
Къач къайтыр, оноу – аны къолунда,
Кюнлерим а къаллыкъдыла жолунда.

БАППАХАНЧЫКЪ

Тѣрт эгеч да ушамайла
Жангыз бири бирине.
Хар заманны ариулугъу,
Сейирлиги – юсюнде.

Кюз заманда ажашып,
Баппаханчыкъ чакъгъанды.
Къачхы желчик ычхынып,
Анга ёшюн ургъанды.

Жаулукъчугъу жылтырды,
Сууукъ желге чыдамай.
Жюрекчиги ачыйды,
Сюелсе да, къамамай.

Ёкюнмейди жашаугъа,
Кюн жарыкъны кѣреди.
Эндиги жылы жазгъа,
Кесин хазыр этеди.

ЖАНГЫ КИТАПЛА

2023 жылда «Эльбрус» китап басма бир къауум жангы китап басмалагъанды.

Бюгюн халкъыбызны уллу жарсыуларындан бири – кёп сабий ана тиллеринде сёлешмегенлери не да арталлы да аны билмегенлериди, аны бла бирге уа тилибиз тас болуп къалыр деген къоркъуу уллудан уллу бола баргъаныды.

Къайсы халкъны да жаны – аны маданиятыды: адет-тёрелери, ниет хазнасы, суратлау адабияты, санаты.

Халкъны ниет хазнасын жангы тёлөле билмеселе, айныт-масала, халкъны энчилиги седирей, таркъая, ёмюрю къысхартыла барлыгъы хакъды. Аны себепли 2023 жылда, сабийлери-бизни гитчеликлеринден окъуна халкъны бай ниет хазнасы бла шагъырей этерге онг болур ючюн, китап басмада фольклорубузгъа энчи эс бёлюннгенди.

«**Чуу, чуу, чуу ала**» деген жыйымдыкъны Москвада Битеудуния адабиятны институтуну илму къуллукъчусу, белгили фольклорист Хаджиланы Танзиля жарашдыргъанды. Китапха тёлуден тёлөге ёте келген, ёмюрлени теренинде ата-бабаларыбыз къурагъан сабий назмучукъла, булжутуула, санаучукъла, тилбургъучла эм жети жомакъ киргендиле. Бу китапха къарачай-малкъар сабий фольклорну хрестоматиясы дерге да боллукъду, нек дегенде, бирге былай толу жыйышдырылып, сабий халкъ чыгъармала биринчи кере чыгъадыла.

Сабийни ёсдюргенде, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны магъанасы уллуду. Фольклор чыгъармаланы хайырындан сабий гитчелигинден жашау жорукълагъа юйренеди, тегерекде табийгъатны ариулугъуна, тамашалыгъына эс буруп башлайды, халкъны адет-тёрелери бла шагъырейленеди, адепге юйренеди, аны эси, сезимлери айныйдыла, алай бла уа сабий халкъны ниет байлыгъын кесине сингдиреди. Халкъны ёмюрлени ичинде къурала келген маданиятын билген сабийге адамлыкъны, инсанлыкъны биринчи дерслери болады.

Фольклор халкъны жашаууну тарыхын, ёмюрлени саркъыуунда тас болмай сакъланган сынауун жыйышдырады. Сабий ёз халкъыны маданиятын, бешик жырланы эшитип ёсе, санаучукъланы, элберлени, нарт сёзлени билгени бла алып башлайды кесине. Ата-анала сабийлерин миллетни кёлден чыгъармачы-

лыгы бла шагъырейлендириу ишни не къадар эртте башласала, ол къадар игиди.

Фольклор чыгъармала сабийни адеп-къылыкъгъа юйретгенде уллу себеплик этген хазнады, анда ахшыны бла аманны, къууанч бла жарсыуну бетлери ачыкъ бериледиле. Фольклор сабийни оюм этиу хунерин, сезимлерин айнытыргъа болушады, ана тилини ариу юлгюлерин береди.

Фольклоргъа кирген нарт сёзле, жомакъла, адетле бла байланып келген жырла, санаучукъла, заманны барыуунда тюрлендириле, игилендириле келгендиле. Халкъны эрттегили маданиятын иги билмеклик – адамгъа ёз халкъыны терен тамырлары бла байламлыгъын сездиреди, алай бла кёлюн да кётюрген шартладан бири болады. Адамланы билгенлери, сезгенлери, муратлары бир маданиятны мурдорунда къурала эселе уа, ол аланы бирикдирген кюч болады.

«Чуу, чуу, чуу ала» деген китапчыкъ сабийлени халкъны озгъан ёмюрледе жашауу бла шагъырей этерге, халкъны маданиятыны юсюнден билгенлерин кенгертирге, халкъны адет-тёрелери бла шагъырейлендирирге, дуниялыкъдан ал ангылауну, билимни берирге болушурукъду.

Китапчыкъгъа кирген «Таудан келе», «Тарта-соза...», «Чабы-чабы», «Дятти, дятти, балачыгъым», «Ой, бир жашчыкъ» дегенча назмучукъланы гитче сабийчиклеге айта, аланы жубатыргъа, ала бла ойнаргъа боллукъду. Булжутуу назмучукъла сабийчикни ёсген заманында жараучукъла этдирирге да жарарыкъдыла. Быллай назмучукъланы хайырларындан, ата-анала сабийлерин халкъны ниет хазнасы бла байыкъдырлыкъдыла, аланы тилленирге, сёлеширге терк юйретирикдиле. Аллай оюнла сабийни акъылын-билимин ёсдюредиле, тилин да айнытадыла, нек дегенде аланы къуралыулары, формалары жашауну излемлерине келишиулюкде тюрлендириле, сюрмелене, бютюн да шатык болгъандыла. Бир-бир булжутуу назмучукъланы алагъа сабийни атын салып да тюрлендирирге боллукъду – ола, сабийге кесин да чыгъарманы жигитича кёрюрге онг берип, назмугъа сейирин да къозгъарыкъды. Аллай назмуну сабий кёлден билирге да сюерикди. Алай бла сабийни дуниясы, ангы-эси кенг болады.

«Улакъчыкъ», «Уммочукъла келелле», «Киштик», «Эки шуёх», «Кишиу-кишиу!», «Мен кишиума, кишиума», «Тайчыкъ», «Буу», «Мамурашчыкъ¹» дегенча назмула жанууарланы, хайыуанланы къылыкълары, халлары бла шагъырейлендиредиле. «Итчик юреди» деген назмучукъдан сабий къонакъ алыу адетден хапар билирге боллукъду.

¹ Мамурашчыкъ (къарач.) – айыу бала, хубол (ц диал.).

«Къон, къон, гёбелек», «Сабийлени къарылгъач уя этген заманда айтычу сёзлери», «Суу челек» дегенча назмула табийгъатны сюерге, аны сакъларгъа, къорууларгъа юйретген назмуладыла.

«Тахир балам», «Омар уугъа чыкъгъанды», «Мамайны бир къызы жау къайната...», «Омарчыгъымы миннген аты жоргъады» дегенча назмула иш кёллююкге талпындыргъан, батырлыкъгъа, жигерликге юйретген назмучукъладыла. «Кюлтыпыс» деген назму хомухлукъну, эринчекликни сёгеди. Сабийле былай назмучукъланы эшитселе, окъусала, ахшы бла аманны айыра билликдиле, ариу бла эриши неле болгъанларына эс бурлукъдула.

«Озай», «Гюпше», «Шертмен» дегенча, эртте-эртте жаз башында сабийле айтычу жырчыкъла халкъны тарыхындан хапар билдирирге онг бередиле.

Китапха къошулгъан «Чыпчыкъ бла къызгъанч хан», «Суу бла От», «Буу бла Кирпи», «Чычханчыкъ бла къонгуроучукъ» эм башха жомакъла ажайыплыкълары, юйретиу магъаналары бла да айырмалыдыла.

«Чуу, чуу, чуу ала» деген китапны абаданла сабийлеге окъургъа боллукъдула, сабийле кеслери алларына да окъуялыкъдыла. Китап ата-аналагъа, сабий садлада юйретиучюлеге да юйретиу ишлерин тынгылы бардырыргъа уллу себеплик этерикди.

«Карачаево-балкарские сказки» деген жомакъла китабына орус тилге кёчюрюлген отуз бир жомакъ киргенди. Аны да, жыйышдырып, басмагъа Хаджиланы Танзиля хазырлагъанды.

Халкъ жомакъла бизни миллет хазнабыздыла. Аланы адамны жашауунда магъаналарын ачыкълай, Къайсын былай жазгъанды: «Акъылы, таукеллиги, кишилиги бла жолунда тюбеген бар къыйынлыкъланы, терсликлени да хорлай, адам алай жашаргъа керекди. Ол ишлерге, жашаргъа деп туады. Хар этген затын ол тынгылы этерге тийишлиди. Адам дегенинг хар заманда огъурлу, намыслы, чомарт болургъа, тенглик жүрютюуде, суймекликде кертичилей къалыргъа, тутхан ишине кёл салыргъа, туугъан от жагъасын кёлю бла сюерге, талпыныргъа борчлуду. Анга жашауда чыдамлыкъ, душманланы алларында батырлыкъ, кишилик керекдиле, – ма аладыла, дунияда халкъ жомакъланы барындача, бизни жомакъланы баш магъаналары, къыйматлары да.

Халкыбызны жомакълары туугъан журтубузгъа ушайдыла, алада миллетибизни адет-кылыкъ жаны бла энчилиги сакъланады. Жомакълада тюз адамла терслени хорлайдыла, терслик хорланмай къалмайды. Ол а халкыны жашаугъа умутлу къарагъанын, жашауну суйгенин кѳргюзтеди, жашауну улду кючюн белгилейди.

Ёмюрлени теренинден сѳнгмей, эски болмай бизге жетген жомакъла келир тѳлюлеге да къууанчлай къаллыкъдыла».

Жомакъланы окъугъан – ата-бабаларыбыз къурагъан ажайып, сейирлик-тамаша дунягъа жолоучулукъгъа баргъаннга ушайды. Алада халкыны игиге бла аманнга кѳз къарамын, умутларын, адамны кылыгъында багъалагъан шартларын, тѳгерекеде бола тургъан ишлени къалай сезгенин кѳрюрге болдукъду.

Жомакъланы хайырындан сабий эм гитче заманчыгъындан тюрлю-тюрлю сезимлени сынайды: жомакъны жигитлерине къайгъырады, къоркъады, ала бла ёхтемленеди, аланы хорларларыгъын суйюп, тамашагъа къалып, жомакъ дунясына кирип кетгенча болады.

Жомакъла сабийлени жашагъан дуняларын сейир, жарыкъ, бай да этедиле. Жомакълада иги къууум барды, аланы ахырларында игилик бла огъурлулукъ аманлыкъны, зорлукъну хорлайдыла, жомакъны жигитлери насыпларын табадыла. Алай къуралгъан жомакъла уа сабийлеге халкыны умутларын ангыларгъа болушадыла, аны кючюне ийнандырадыла.

Китапха кирген бары жомакъла – «Мышонок и колокольчик», «Воробей и скупой хан», «Умный учитель», «Чѳрный орѳл», «Приключения охотника», «Сюлемен и злой карлик» эм башхалары – оюм этерге юйретген, акъылны-эсни айнытхан, кыыйын болумладан, тюнголмей, къалай къутхалыргъа боллугъуна тюзетген жомакъладыла. Сабийлени юйретиуде жомакъланы магъаналары болмагъанча уллуду.

Жомакъла китабы орус тилде басмаланнганы бошдан туююлду: аны хайырындан ана тиллерин билмеген таулу сабийле да маданиятыбызны от жагъасына жууукъ болурла, ёз ниет хазнабызгъа сейирлери къозгъалыр, башха миллетлени келечилери да жомакъла дунябызны ачаргъа, маданиятыбыз, ниет байлыкъларыбыз бла шагъырейленирге, бизни миллет кылыгыбызны, умутларыбызны ангыларгъа онг табаркъдыла.

Жомакъларыбызны ана тилде окъургъа суйгенле уа Мусукаланы Сакинат жарашдыргъан «Къарачай-малкъар халкъ жомакъла» деген экитомлукъну «Эльбрус» китап басманы тюкенинде бюгюн да табарыкъдыла.

«Чуу, чуу, чуу ала» эм «Карачаево-балкарские сказки» деген китапланы бирикдирген бир алаамат шарт барды – ала кѳп тюрсюнлю суратла бла ариу жасалгъандыла. Хар суратда

чыгъармаланы жигитлерини къылыкъ энчиликлерин эслерге боллукъду. Суратланы уа, китап басманы тилеги бла, аты кенг белгили бола баргъан фахмулу жаш суратчы Аналаны Мурат ишлегенди. Мурат Москвада В. И. Суриков атлы къырал художестволу институтну айырмалы бошагъанды, кёп даражалы суратлау кёрмючлеге жетишимли къатышханды. Мурат ара шахарда турады, анда ишлейди. Жаш суратчы энчи ыспас сёзлеге, ыразылыкъгъа тийишлиди: суратланы этерге анга заман бек аз берилген эди, алай ол, миллетим, халкъым деген адам болгъаны бла, халкъыны маданиятына магъанасы болгъан ишни артха салмай, белгиленген болжалгъа китаплагъа суратланы ишлеп иерге жетишген эди.

«Эльбрус» китап басмада чыккъгъан китапланы жасаугъа айтхылы суратчыла Александр Глуховцев, Къырымшаухалланы Хамзат, Акъкъызыланы Якуб, Герман Паштов кеси заманларында эс бургъанларыча, Аналаны Мурат да бизни китапларыбызны тыш кёрюмдюлери, суратлау къолайлары тийишли даражада болурча, кесини уллу юлюшюн къошханды. Аны бла ишлеген бизге къууанч эди. Аллахдан къууансын! Чыгъармачылыкъ ишинде жетишимлери бийик болсунла!

«Карачаево-балкарские пословицы»

деген китап узакъ ёмюрледе халкъыбызны акъылы туудургъан нарт сёзледен къуралгъанды. Аланы, Къарачайда, Малкъарда да басмаланган талай китапдан жыйышдырып, орус тилге кёчюрген Додуланы Асиятды. Китапда берилген нарт сёзлени саны 2000-ден асламды. Сёзсюз, халкъыбызны нарт сёзлери бай ниет хазнасында мындан къайда кёпдю. Бу китапха къарачайлыланы бла малкъарлыланы жашау-турмуш, дин, тарых энчиликлери бла байламлы ангылатыула излетген нарт сёзле къошулмагъандыла.

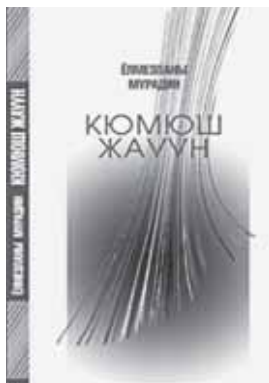
Ата-бабаларыбызны акъыл сёзлери магъана жаны бла китапда он беш уллу къауумгъа бёлюннгендиле, сёз ючюн: «Родина, чужбина, народ, общество», «Слово, знание, учение, невежество, песня», «Воспитание, честь, достоинство», «Семья, дом, родственники», «Человек, человеческие взаимоотношения», «Правда, ложь, справедливость, верность», «Житейский опыт, наблюдения», «Ум, глупость», «Богатство, бедность, щедрость, скупость», «Ремесло, мастерство, умения» эм башхала. Бу къауумлагъа кирген бир-бир нарт сёзле магъаналарыны кенгликлери бла эки-юч темагъа келиширге да боладыла.

Халкъны миллет къылыгъы, аны дунягъа, адамгъа кёз къарамы, адет-тёреси, сёзге не эс бургъаны, кёп ёмюрлени ичинде жыйышдыргъан жашау сынауу, ахшыны-аманны къалай ангылагъаны, жашауда анга не затла магъаналы, не затла багъалы болгъаны, не ниетлеге табыннганы, излемлери, муратлары – бу затланы барын да китапда берилген нарт сёзледен бирге боллукъду.

Китапны ахырында Къулийланы Къайсынны «Таулуланы жырлары» деген алакат статьясындан нарт сёзлени юслеринден айтылгъан юзюклерни кёшум халда берилип, аны бютюн къууатлы этедиле.

Къайсы халкъны да маданияты битеудуния маданиятыны бир бутагъыды, адам улуну ниет хазнасын кесини энчилиги, жетишимлери бла байыкъдырады. Белгили индиячы поэт эм композитор Рабиндранат Тагорну оюмуна кёре, хар халкъ да кесини ниет байлыкъларын башха миллетлеге баям этерге борчлуду. Башда хапарлары айтылгъан китапла да орус тилни болушлугъу бла кёп башха миллетлени келечилерин бизни маданиятыбыз бла шагъырейлендирирге онг берликдиле.

Ёлмезланы Мурадинни «Кюмюш жаун» деген жангы китабы да быйыл дуня жарыгъын кёргенди. Белгили малкъар поэтни ана тилибизде сабийлеге деп жазгъан чыгъармалары къуралы усталыкълары, фахмулулукълары, темаларыны байлыкълары эм кенглиги бла сабийлеге жазгъан уллу орус, совет жазычула Сергей Михалковну, Самуил Маршакны, Корней Чуковскийни, Агния Бартоу чыгъармалары бла бир даражададыла деп айтыргъа боллукъду.

«Кюмюш жаун» атлы жыйымдыкъ школда башланган класслада сабийлени окъутхан устазлагъа, сабий садлада юйретючюлеге, ата-аналагъа деп басмаланнганды. Китап аланы сабийле бла ишлерин бютюн къууатлы, магъаналы, жарыкъ этерге болушур деген ышаныу барды.

Китапха тюрлю-тюрлю темалагъа жораланган къысха назмучукъла, санаучукъла, акъ сёз бла жазылгъан жомакъла бла бирге «Билляча» аты бла элбер харфлыкъ, «Гыллыу-гыллыу гыллыуча» деген аты бла алфавитни хазна къалмай битеу харфларына жораланган назму къауум да киргендиле. Алфавитни сабийлеге юйретген заманда битеу тизгинлери да бир харфдан башланган назмучукъла окъутуу ишни байыкъдырлыкълары сёзсюзю. Юлгюге, быллай назмучукъ:

*Хасанны кёрдю кючюк,
«Хап-хап!» деп юрдю кючюк.
Хоразчыкъ да къычырды,
Хыпыярны къачырды.*

Сабийлени тиллерин айнытыр ючюн, дунялыкъдан ангылауларын да кенгертир ючюн, бу китапда устазла, ата-анала да кёп темагъа жораланнган чыгъармала табарыкъдыла. Сёз ючюн, «Кишиуум», «Бёрю», «Эчкичик», «Буу», «Метеке», «Таш макъачыкъ», «Сенгирчке», «Хоразчыгъым солтанды» дегенча назмула жаньюарланы дунясындан сейирлик хапар айтадыла.

«Чаначыгъым», «Кёрпе тончукъ», «Менден зауукъ жокъду!», «Тончугъум» эм былагъа ушаш башха назмучукъла сабийликни къууанчын, халын, сабий оюнланы хычыуунлукъларын кёргозтедиле.

Иги жаш къаллай болгъанын, ол неге итиннгенин «Таулу жашчыкъны жырчыкъларындан» билирге боллукъду.

Гитче сабийчиклени жубатханда, ала бла ойнагъанда, «Чабы-чабы», «Чыка-чыка» дегенча назмучукъланы айтыргъа боллукъду.

«Сау жыл» деген назму къауумда назмула эски таулу рузламада айланы атлары не тюрлю болгъанларын билдиредиле: акътон (январь), бурул (февраль), балдыр (март), луккур (апрель), готман (май), башкъусхан (июнь), бузчачар (июль), къыркъар (август), къыркъаууз (сентябрь), согъум (октябрь), аргъыш (ноябрь), алтайгъыр (декабрь).

Табийгъатны суратлаугъа, табийгъат болумлагъа «Жауун – къуууп...», «Къар къайда тура болур жайда?», «Жулдузчукъ», «Шаудан суучукъ», «Акътерек», «Танг атханды», «Буз сюмекчик» деген эм кёп башха назму жораланадыла.

Жангы жылны байрамына аталгъан назмула да китапда асламдыла: «Назычыкъ», «Жангы жыл», «Ким келгенди?», «Къар Аппа», «Назы терекчик», «Гинжи» эм башхала. Быланы барын да сабийлени Жангы жылны байрамына хазырлагъанда хайырланыргъа боллукъду.

«Ап-азыкъ» атлы назму къауумда – жёрмеге, сохтагъа, хычиннге аталгъан назмула, «Улоу» деген назму къауумда – автобусха, женгил эм жюк машиналагъа аталгъан назмула бардыла. «Тарихле» деген назмуда автор санаула неге ушагъанларын уллу усталыкъ бла айтады.

«Тюрсюнлю назмучукълада» тюрсюнлени хар бирине бир назмучукъ жораланады, «Тейри къылыч» а табийгъат тамашаны жети бояуун сыфатлагъан жети назмудан къуралгъанды.

«Кюмюш жауун» китапны энчи бөлүмю («Мен школгъа барама») сабийлени школ жашауларын суратлайды, билимге, окъуугъа кёллендирген назмула бла байды.

Устазла дерследе сабийлени арыгъанларын кетерирге оюн халда жараучукъла бардырыргъа жазылгъан назмучукъланы хайырлансала, ишлери бютюн кёолайлы боллукъду, сабийлеге да заман эригиулю кетгенча кёрюнюрюк туйюлду.

Ёлмезланы Мурадинни «Багуш ханны Киппе-Кирли кыралында», «Шаурдатчы тишханчыкъны келечиге баргъаны», «Лейлек жомакъ», «Тишханчыкъла тутушу» деген чыгъармалары уа сабийлени жомакъ дуниягъа чакъырадыла.

Ёлмезланы Мурадинни «Кюмюш жауун» китабында чыгъармаланы сабийлени жыл санларына, тилни билген даражаларына кёре айырып, сайлап хайырланган устазла, ата-анала да юретиу ишлерин магъаналы, жетишимли да этерикдиле. Жазылгъан тиллери бек тынч болгъан кысха назмучукъладан башлап, кыйыныракъ сёзлери болгъанларына кёче, сабийле билмеген сёзлени магъаналарын да ачыкълай барса, сабийлени сейирлери да селеймей, сёз байлыкълары да ёседен ёсе барлыкълары хакъды.

Сабийлерибиз гитчеликлеринден бай ниет хазнабыз бла шагъырей болсала, таулу, таулукъ не болгъанларын ангылай барсала, жашауларында ала халкыгъа жарагъан адамла болурла деген ышаныу барды.

«Школ библиотекасы» деген серияда быйыл **Къулийланы Къайсынны «Назмула»** деген аты бла китабы чыкыгъанды. Аны басмагъа поэт Табакъсоуланы Мухтар жарашдыргъанды. Алгъаракъ жыллада бу серияда Мёчуоланы Къазимни назму чыгъармаларыны жыйымдыгъы (2014) бла «Къарачай-малкъар нарт сёзле» деген китап (2018) басмаланган эдиле.

Къайсын бизни халкыны дуниягъа айтылгъан айтхылы поэтиди. Аны чыгъармалары халкыбызны жашаууну не жанын да ачыкълайдыла: тарых жолун, миллет кылыгынын, умутларын, жан халаллыгынын, тёмлюгюн, батырлыгынын, кыйналгъанлагъа, къарыусузлагъа жан аурута билгенин, иш кёллюгюн, жыргъа усталыгынын, тепсеуге от болгъанын, оюм акъылманлыгынын. Аны поэзиясыны адамгъа кыйын сагъатында эс тапдыргъан, ышангылы таянчакъ болалгъан кючу барды.

Ата журтну сюерге, къартны-жашны хурметлерге, адамны багъаларгъа, тиширыугъа, аналагъа сый берирге Къайсынны

чыгъармаларындан юйренирге боллукъду. Аны туугъан ташына аталгъан назмулары кеслери алларына бир сейирлик, тауусула билмеген, кёл кётюрген жыргъа ушайдыла.

Къайсын жазгъан чыгъармаланы адам жашаууну къайсы кезиуонде да окъурукъду: сабийликден къартлыкъгъа дери. Поэт кёп жылланы окъуучуну акъылман сёз негери болгъанлай къалады.

Къайсынны школчулагъа деп чыкъгъан китабына жалан да школ окъуу программалагъа кирген назмулары сыйынып къалмагъандыла. Сабийлени закий поэтни чыгъармачылыгъы бла теренирек шагъырейлендирир мурат бла, китапха хронология халда поэтни жаш заманында, 1930 жыллада, басмаланган «Анам шаудандан суу алып келди...», «О, мени тилими хар къырал да билсе эд...» дегенча назмуларындан башлап, жашаууну ахыр кезиуонде жазылгъан «Уруш бла суймеклик», «Биз энтта жашау да хакъ, ёлом да хакъ дейик...» дегенча, терен философия магъаналары болгъан назмулары сайланып къошулгъандыла.

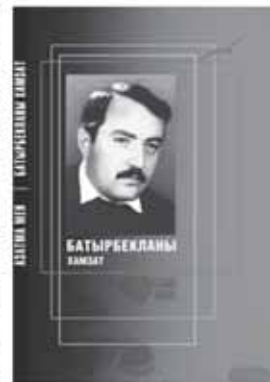
Къайсынны назмуларын эслеп окъугъан адам аны жер башында битеу затдан терен ангылауу болгъанын, дуня маданиятны терен билгенин, хар неге да эси жетгенин, анга жашауда не уллу-гитче затны да магъанасы болгъанын кёрмей къаллыкъ туююдю.

Къайсынны адамлыкъ шартлары, поэзиясыны бийик ниетлери окъуучугъа юлгю болгъанлай къаладыла, нек дегенде Къайсынны поэзиясы багъалагъан затла ёмюрлюк магъаналыдыла.

Батырбекланы Хамзатны «Азатма мен» деген китабына жашаудан замансыз кетген поэтни кеси малкъар тилде жазгъан эм орус тилге кёчюрген назмулары, аны юсюнден негерлерини, тенглерини эсгерилери эм анга жораланган назмулары киргендиде. Китапны басмагъа жыйышдыргъан Ёлмезланы Мурадинди, анга ал сёзню уа Табакъсоуланы Мухтар жазгъанды.

Китап төрт бёлюмден къуралгъанды. «Кюнлени биринде» деген аты болгъан бёлюмде Батырбекланы Хамзатны ана тилде жазгъан назмулары бериледиде. Аланы кёбюсю мудах, шургулу сезимле туудурадыла, адамны жер юсюнде жангызлыгъын чертедиде. Бёлюмге ат берген назму ол затланы юсюнден ачыкъ айтады:

Кюнлени биринде
мен да,
булут болуп,
учарма кёкге.

(Жаз жауун
болуп,
жауарма
сюймеклигим
къандырмагъан
жюрегинге.)

Жел, ойнай,
ахыр тамычы тагъар
арбазда атам
орнатхан
терекге,
анамы жилямугъу болуп
тюшерме
манга
заманында
жашау берген
жерге.

Хамзат Москвада Максим Горький атлы Адабият институтну бошагъан эди. Кесини назмуларын орус тилге тынгылы кёчюрюрге да усталыгъы жетише эди. Китапны «По следам следов» деген экинчи бёлюмюнде Хамзатны орус тилге кеси кёчюрген назмуларын окъургъа боллукъду.

Батырбекланы Хамзатны иги таныгъан, суйген тенглери Лайпанланы Билялны, Джуртубайланы Махтини, Ёлмезланы Мурадинни, Максуд Бежанны, Арбен Кардашны поэтни юсюнден жазгъан эсгериулерни китапны ючюнчю бёлюмюне сыйыннгандыла. Аны атына Джуртубайланы Махти Хамзатны юсюнден айтхан «Не огъурлулукъ бар эди ол адамда!» деген сёзлери сайланнгандыла. Хамзат «тенглерине, юйюне, миллетине да кертичи, жаланжюрек, огъурлу» болгъанын Махти чертип айтады. «Хамзатдан огъурлу, ышангылы, адепли, намыслы, антлы, чомарт, ушагъыулу да адамгъа кёз ачханма деп билмейме», – деп жазады Ёлмезланы Мурадин да.

Хамзатха тенглери назмула да атап жазгъандыла. Ала «Суу барыуун тыймаз» деген аты бла китапны ахыр, тёртюнчю бёлюмюн къурайдыла. Ёлмезланы Мурадинни «Зынгырдата бийик жулдузланы...», Евгений Лебедевни «Разговор в ночной Москве», Арбен Кардашны «Сон», Георгий Яропольскийни «Я был когда-то ночным сторожем» деген назмулары аланы Хамзат бла ушакъ этгенлерине ушайдыла.

Батырбекланы Хамзат жашауунда жангыз бир китабын басмаларгъа жетишген эди. Аны аты «Мигидау» эди. Бу быйыл басмаланган китапны хайырындан, жангы тёлюлеге да Хам-

затны аты белгили болур, адабиятыбызны тарыхында аты да сакъланыр деп ышанабыз.

«Там, где ты не был». Бу китапны жазгъан Толгъурланы Зейтунну жашы Тахирди. Филология илмуланы доктору, адабият кесаматчы, Тахир акъ, къара сёз бла да уста жазгъан фахмалу малкъар жазычуду. Аны жазгъанлары орус тилде болгъанлыкъгъа, чыгъармачылыгъы бла ол миллет маданиятха къуллукъ этип келеди, дуниягъа да кесини миллетини адамыча къарайды. 1992 жылда Толгъурланы Тахирни «Пять шагов на огонь» деген назму жыйымдыгъы, 1999 жылда уа «Информационно-эстетическое пространство поэзии Северного Кавказа» деген илму монографиясы басмалангандыла.

2023 жылда Тахир окъуучуларын «Там, где ты не был» деген хапарла жыйымдыгъы бла шагъырей этеди. Тахирни жангы китабында авторну кесини эси къурагъан шартла, болумла жашауда керти да болгъан ишле бла сейир чалышып бериледиле («Гвоздь Атабия» деген хапардача), кюлкю, чам, самаркъау суратлау амалла да бирде къаты сатира бла гротеск даражагъа жетип къаладыла («Рогоносцы» деген хапар анга шагъатды).

«Гошка» бла «Легенда о Белой Птице» деген эки чыгъарма, башхалагъа ушамай, китапда энчи бёлюм къурайдыла. Алада жашауну тюрлене билмеген сурлугъу, адамны амалсызлыгъы, къуралмагъан къадары окъуучуну жюрегин къозгъарыкъдыла, жашауда ангылашыныргъа унамагъан кёп затны юсюнден терен сагъышха къалдырлыкъдыла.

Тахирни хапарларыны жигитлери – тарыхда атлары белгили адамла: жырчы Ляля Чёрная («Ляля»), командарм Семён Будённый, революционер Энейланы Магомет («Частный пример пользы пьянства: налоги, булыжник, Будёна и советская космонавтика») бла бизни бла бир кезиуде жашагъан заманлашларыбыздыла – бош эллиледен башлап («Гений»), бийик окъуу юйню устазларына дери («Чики-пуки», «Посик», «Профессура»).

Толгъурланы Тахир чыгъармаларында халкъны чам къурау төрелерине таянады, аны бла бирге уа ол кесини терен билимини, бай жашау сынаууну, хар болгъан ишге кёз къарамыны энчи жютюлюгюню хайырындан аланы андан ары айнытады. Малкъар адабиятда хапар жанрны алып къарагъанда, Тахир жазычулукъ фахмусу бла, дуниялыкъдан кенг, тутхучлу би-

лими бла ол жанрда чыгъармаланы, бюгюнню кюнню энчилик-лери бла байыкъдырып, жангы бийикге кётюреди. Аны хапарларыны атлары окъуна («Немного об энтропии», «IQ», «Дробь 16», «Национализм и историческая грамотность», «Пасынки калькулятора») китапны окъургъа чакъырадыла, окъуучудан да билимин ёсдюрююн излейдиле.

* * *

Халкъны маданияты – аны халкълыгъын, миллет энчилигин къурагъан эм магъаналы шартладан бириди. «Нюр», «Минги-Тау» журналларыбыз, «Заман» газетибиз, ана тилибизде басмаланып тургъан китапларыбыз бизни кесибизге керекдиле. Алагъа сансыз болсакъ, бюгюнню ашыгъышлы дунияда аллай затла керек туююлдюле деп, газет-журналлагъа жазылмасакъ, китапларыбызны сатып алып окъумасакъ, аланы басмалау тыйылып къалырыгъы ишексизди. Халкъны кесине керек туююл эсе, къырал анга ахчаны нек къоратады дерикле табылырыкъдыла. Театрыбызгъа бармасакъ да – алай.

Халкъыбыз тарых жолунда тас болмазлыгъына себеплик эталлыкъ бир уллу кюч – тилибизге, маданиятыбызгъа, миллет сыфатыбызгъа сакъ болсакъ, адет-тёрелерибизни жашауубузда хайырлана, тазалай сакъласакъ. Ол барыбызны да кълубуздан келлик ишди. Жашап кетген тёлюледен эм къарыусуз, эм ангылаусуз биз болмайыкъ деп, миллетни аллында борчубузну, тарых жууаплылыгъыбызны унутмазбыз. Бизге ата-бабаларыбыз къурагъан, аллыбызда жашап кетген битеу тёлюле уа сау жетдирген тилибизни, бай ниет хазнабызны ауур, керексиз жюкге санап, тас этмейик. Бюгюн, Кюнбатышдан, Жууукъ Кюнчыгъышда арап къыралла жанындан да, глобализация, унификация деген желле къаты ургъанда, ёз маданиятыбызны сансыз этип, миллет, кавказ энибизден айырыр кючле къарыу ала баргъанда, миллет энчилигибизге сакълыкъ хар бирибизге да бек керекди.

Аллах айтып, халкъны кёлден чыгъармачылыгъын, Кязимни, Къайсынны, Танзиляны айтхылы поэзиялары хар заманда да таулу окъуучугъа керек болгъанлай турурла, жангы тёлюле да жангы ёмюрледе ана тилибизде алапат чыгъармала жазып, басма ишибизни андан ары бардырырла.

ДОДУЛАНЫ Асият

*КъМР-ни маданиятыны сыйлы кгуллу кгучусу,
«Эльбрус» китап басманы директоруну
заместители*

УСТАЛЫКЪЛАРЫ ДУНИЯГЪА АЙТЫЛГЪАН

Доттуланы Хызир Реджеп Тайип Эрдоганга тауду бичакъланы берген кезиу

Тюркню 12-чи президенти Реджеп Тайип Эрдоганнга айырыулада кесине кьол кётюргенле бла тубешиулерини биринде, аны жангыдан президент болгъаны бла алгъышлай, бир сейирлик сауग्ъа бердиле – бичакъ керекле. Бу бичакъ кереклени Лашкутадан Акъайланы Элдар этгенди. Эрдоганнга саугъаны анда жашагъан таулу, Тюркню инсаны Доттуланы Хызир бергенди. Бу саугъа эки бичакъдан къуралады – уллу бичакъдан эм кезликден¹, сора терини тешерге жарагъан бизден бла бичакъ къындан.

Бичакъланы уллулукълары, сыфатлары, бичакъланы къатхан къурч ауузларыны ийленгенлери, биленгенлери да төредечадыла. Къурч бичакъланы хайырланыуларына кёре алыннганды: уллу бичакъ Х12 МФ къурчдан этилгенди, кезлик бла биз а – N690 къурчдан. Бичакъ сапла не заманда да агъачдан, къочхар эм жугъутур мюйюзледен этилип болгъандыла. Алай бу бичакъланы саплары уа мамонтну тишинден этилгендиле, кеслери да кюмюшден, жезден оюула бла жасалгъандыла. Бичакълагъа ол оюуланы Акъкъызланы Исса этгенди.

Бичакъ къын а тана териден бла кёгагъачдандыла. Бичакъла Текуланы Марат этген юлгюлеге кёре ишленгендиле.

¹ Кезлик – адам жанында айландырыучу гитче бичакъ.

*Басмагъа
Гелястанланы Танзиля
жарашдыргъанды.*

БАШЛАРЫ

АХМАТЛАНЫ ИБРАГИМ

Къарачай-малкъар филологияны кафедрасы. Бизни багъалы устазыбыз. *Статья* 3

АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТНИ ЭСГЕРЕ

АТАБИЙЛАНЫ Магомет. Хапарла, назмула, эсгериуле 16

КЁЗЛЕРИМИ ШОШ ТЕНГИЗИ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Мамчуланы Динаны юсюнден. *Ал сёз* 52

ДЖАЗАЛАНЫ Лидия. Миллетине сۆймеклик – чыгъармачылыгъын
учундурган кюч. *Статья* 53

МАМЧУЛАНЫ Дина. Ковид-19-ну эки сыргъасы. *Поэма* 60

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАКЪЛАРЫ

Саид ЧАХКИЕВ. Хапарла 83

Энвер ХОХОЕВ. Хапарла 97

МАМАЕВА Супиянат. Назмула. 101

ПРОЗА

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ Борис. Хапарла 108

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Хапарла 140

СУРАТЛА ДУНИЯСЫНДА

Сۆймеклиги жерни аулагъан. Чеченланы Аминни суратлары 195

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЁЗДЕНЛАНЫ Фатима. Назмула 203

КИТАП ТАПКАДА

ДОДУЛАНЫ Асият. Жангы китапла. *Статья* 209

СЕЙИРЛИК ШАРТЛА

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Усталыкълары дунягъа айтылган. *Билдириу*. . . 221

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (232)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 29.11. 2023.

Выход в свет 25.12. 2023. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 456 экз. Заказ № 2651.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмадыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алынгандыла деп чертген борчду.*

Малкъондуланы Махмутну жашы Ахмат – халкъ инструментледе ойнагъан битеурроссей эм халкъла аралы конкурсланы лауреаты, жаш композиторланы Альфред Шнитке атлы Х халкъла аралы конкурсуну лауреаты, РФ-ни Композиторларыны союзуну члени, макъамчыланы халкъла аралы гильдияларыны члени – 1993 жылда Нальчикде туугъанды. 11-жылдыгында Ахматны анасы Нальчикни 2-чи номерли музыкалы школуна береди. Аны биринчи устазы М. А. Кожева болгъанды. Ахмат Кавказ къобуз бла байламлы бѐлюмню 2009 жыл бошагъанды.

Ахмат «Минги тау» деген биринчи къарачай-малкъар симфонияны эм Мѐчуланы Кязимни «Тахир бла Зухра» поэмасына кѐре жазылгъан «Легенда гор» деген операны авторуду. «Минги тау» деген симфония аны диплом иши болгъанды.

2013 жылда Ахмат Саратовда Л. В. Собинов атлы къырал консерваториягъа киреди. 2014 жылда аны «Откровения» деген биринчи альбому Тюркмен миллет консерваторияда кѐргюзтюледди. Ол жыл окъуна Ярослав Судзиловскийни башламчылыгы бла «МеждународМолОт» деген макъамчыланы халкъла аралы гильдияларына алыннганды.

Малкъондуланы Ахмат 2015 жылда «История народа на устах» деген биринчи оркестр чыгъармасын жазады. Ол биринчи Саратовну консерваториясында кѐргюзтюлюннгенди, ызы бла уа «Европа-Азия» (Къазан, Татарстан Республика) фестивалны ачылыуунда.

2018 жылдан башлап, 2020 жылгъа дери Л. В. Собинов атлы консерваторияда композиция усталыкъда ассистент-стажер болуп ишлегенди.

2022 жылдан башлап, Ахмат Шимал Кавказны искусстволарыны къырал интситутунда теория дисциплиналадан окъутады.

2023 жылда 2 сентябрьда Малкъондуланы Ахмат Россейни Композиторларыны союзуну алыннганды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

МАЛҚЪОНДУЛАНЫ АХМАТ
РФ-ни Композиторларыны союзуна члени